

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Filologie – český jazyk

Disertační práce

PhDr. Miloslava Vajdlová

Formování a vývoj nekmenového deklinačního typu *píseň*

**Forming and development of non-stem declension type
píseň (song)**

Vedoucí práce: PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.

2020

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Unhošť 28. března 2020

Miloslava Vajdlová

Abstrakt

Předkládaná práce se zabývá procesem formování nového, nekmenového deklinačního typu *píseň* v historické češtině, jeho utvářením a následným vývojem od období staročeského přes dobu humanistickou a barokní, periodu obrozeneckou a poobrozeneckou až po hranice 20. století. Věnuje se stanovení příčin vzniku tohoto deklinačního typu, určení doby, kdy přibližně ke konstituování nové deklinace dochází, periodizaci a charakteristice následného vývoje typu a stanovuje také faktory ovlivňující deklinační stabilitu či nestabilitu jmen zasažených procesem formování nového typu. Součástí práce jsou též popis a analýza dlouhodobého historického vývoje jednotlivých skupin substantiv, jež se na utváření tohoto deklinačního typu podílejí, a přehled, zda a jakým způsobem nový deklinační typ reflektují vybrané historické dobové mluvnice a gramatické příručky z období humanismu a baroka.

Abstract

The present work deals with the process of forming a new, non-stem declension type *píseň* (song) in historical Czech and with its formation and further development from the Old Czech period over the humanist and baroque time, the period of the national revival and the post-revival era up to the beginning of the 20th century. It dwells on determination of causes of the origins of this declension type, the time when the new declension constitutes approximately, on the characterization of the subsequent development of the new declension type and its division into periods. It also determines factors influencing the declension stability or instability of names affected by the process of forming the new type. The thesis also includes description and analysis of long-term historical development of individual groups of nouns, which are involved in the formation of the new declension type. Last but not least, it submits an overview whether and how selected historical period grammars and grammar handbooks (from the humanist and baroque period) reflect the new declension type.

Klíčová slova: deklinační systém substantiv, nekmenový deklinační typ *píseň*, rodový princip, ženské deklinace, stará čeština, čeština doby střední, novější čeština, vývoj jazyka

Keywords: declension system of nouns, non-stem declension type *píseň*, gender principle, female declension, Old Czech, Middle Czech, Czech in 1775–1900, development of language

Poděkování

Děkuji všem, kteří mě inspirovali k výběru tématu mé disertační práce, podnítili mě k jejímu sepsání a různorodým způsobem napomohli k jejímu vzniku.

V první řadě děkuji svému školiteli Robertu Dittmannovi za vedení práce, za jeho cenné odborné připomínky a podněty a neméně za jeho vlídnost a trpělivost projevované po celou dobu mého studia.

Děkuji všem svým kolegům z oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., za jejich podněty a pomoc, jichž se mi od nich dostávalo při přípravě této práce, i za možnost čerpat z jejich prací teoretických i materiálových – bez využití staročeského lexikálního materiálu, edic staročeských pramenů, databázového a korpusového zpracování staršího českého lexika atp. by vznik této práce byl stěží možný. Děkuji také všem externím přispěvovatelům *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*, jejichž výstupy jsem zprostředkovaně mohla při vypracování disertace využívat. Mé velké poděkování patří pracovníkům Sekce diachronních korpusů Českého národního korpusu za zpřístupnění interních diachronních korpusů ČNK, jejichž využití významně rozšířilo a obohatilo moji pramennou bázi mladších zkoumaných období.

Děkuji za cenné podněty k tématu, jichž se mi – někdy možná i zcela nevědomky – dostalo od Pavla Koska a Miroslava Vepřka.

S vděčností jsem přijala pomoc řady kolegů ze Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i., jmenovitě Davida Blažka, Marcela Černého, Jany Kockové, Ivety Krejčířové, Božany Niševy a Růženy Šiškové a kromě nich ještě Elišky Oberhelové při dohledávání paralel některých jazykových jevů ve slovanských jazycích.

Děkuji svým kolegům Haně Kreisingerové a Štěpánu Šimkovi za obětavou pomoc při finalizaci této práce.

V neposlední řadě děkuji své rodině za toleranci, pochopení a podporu po celou dobu mého postgraduálního studia.

Obsah

1. Úvod	1
1.1 Téma a cíl disertační práce	1
1.2 Struktura disertační práce	1
1.3 Důvody pro volbu tématu	2
1.4 Teoretická, metodologická a materiálová východiska práce.....	4
1.4.1 Teoretická východiska	4
1.4.2 Metodologická východiska.....	5
1.4.3 Periodizace zkoumaného období.....	6
1.4.4 Materiálová základna práce	7
1.4.5 Získání, zpracování a vyhodnocení materiálu	8
1.4.6 Odchytky od náležitého a/nebo jednotného postupu.....	10
1.4.7 Úplnost a spolehlivost analyzovaného materiálu	10
1.4.8 Způsob uvádění historického materiálu a citovaných dokladů	11
2. Shrnutí dosavadního stavu poznání	13
2.1 Deklinační typ <i>píseň</i> v historických mluvnicích češtiny	13
2.2 Deklinační typ <i>píseň</i> v moderních diachronních lexikografických příručkách..	16
2.3 Teoretické práce věnované deklinačnímu typu <i>píseň</i> v historické češtině.....	16
2.4 Situace před vznikem typu <i>píseň</i> a během jeho formování z pohledu jednotlivých podílejících se kmenů	17
2.4.3 Ženské <i>i</i> -kmeny	18
2.4.4 Ženské <i>ja</i> -kmeny	20
2.4.5 <i>ʒv</i> -kmeny	20
2.4.6 Ženské <i>a</i> -kmeny	21
2.4.7 Mužské <i>jo</i> -kmeny	21
3. Příčiny vzniku nového nekmenového deklinačního typu <i>píseň</i>	24
3.1 Příčiny morfologické v užším slova smyslu.....	24

3.2 Příčiny systémové.....	27
3.3 Nový deklinační typ <i>píseň</i>	29
4. Vývoj jednotlivých skupin jmen podílejících se na formování typu <i>píseň</i>	31
4.1 Deverbální <i>i</i>-kmenová substantiva zakončená na <i>-sn, -zn</i>	32
4.1.2 Stadium staročeské	32
4.1.3 Stadium středněčeské	41
4.1.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	46
4.2 Zbývající <i>i</i>-kmenová substantiva zakončená na <i>-n</i>.....	52
4.2.2 Stadium staročeské	52
4.2.3 Stadium středněčeské	58
4.2.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	62
4.3 <i>Bv</i>-kmeny	67
4.3.2 Stadium staročeské	67
4.3.3 Stadium středněčeské	71
4.3.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	75
4.4 Ženské <i>a</i>-kmeny na <i>-(t)va</i>	79
4.4.3 Stadium staročeské	79
4.4.4 Stadium středněčeské	80
4.4.5 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	81
4.5 Ženské <i>ja</i>-kmeny s alternativním zakončením nom. sg. <i>-ě/-o</i>	84
4.6 <i>Jo</i>-kmenová maskulina na <i>-ež</i>.....	98
4.6.2 Stadium staročeské	98
4.6.3 Stadium středněčeské	101
4.6.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	103
4.7 Propria typu <i>Boleslav</i>	109
4.7.2 Stadium staročeské	109
4.7.3 Stadium středněčeské	112

4.7.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	113
4.8 Jména vícerodá	122
4.9 Jo-kmenová maskulina	144
4.10 I-kmenová feminina nezakončená na -n.....	146
4.10.2 Stadium staročeské	146
4.10.3 Stadium středněčeské	150
4.10.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	152
4.10.5 Přehled deklinační příslušnosti ženských <i>i</i> -kmenů nekončících na <i>-n</i>	159
4.11 I-kmenová pomnožná feminina.....	161
4.12 Bja-kmenová feminina	163
4.12.2 Stadium staročeské	163
4.12.3 Stadium středněčeské	164
4.12.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké.....	165
5. Vznik deklinačního typu <i>píseň</i>	167
5.1 Datace a periodizace procesu	167
5.1.2 Formování typu <i>píseň</i> během období staročeského.....	167
5.1.3 Rozvoj a ustalování typu <i>píseň</i> během období středněčeského.....	169
5.1.4 Stabilizace a kvantitativní posilování typu <i>píseň</i> během období obrozeneckého a poobrozeneckého	173
5.2 Faktory ovlivňující deklinační stabilitu jmen.....	177
6. Reflexe nového deklinačního typu v dobových jazykových příručkách – gramatiky apod. 16. a 17. století.....	184
6.1 Klasifikace substantivních deklinačních typů ve starých gramatikách a obdobných jazykových příručkách ze 16. a 17. století	184
6.2 Kolísání jmenných tvarů v době střední – odraz jevu v dobových gramatikách	187
7. Závěr.....	189
Prameny.....	194

Literatura	199
Příloha	204

1. Úvod

1.1 Téma a cíl disertační práce

Tématem předkládané disertační práce je celková charakteristika a popis procesu formování nového, nekmenového deklinačního typu *píseň* v historické češtině, jeho utváření a následného vývoje od období staročeského přes dobu humanistickou a barokní, periodu obrozeneckou a poobrozeneckou až po hranice 20. století. Celý proces je analyzován z hlediska vývojového, stavem novočeským se zabýváme pouze okrajově, a to zejména v souvislosti s datací přechodu některých skupin jmen k novému vzoru nebo pro dokreslení historického vývoje.

Cílem práce je podrobnější charakteristika vzniku deklinačního typu *píseň*, než jakou podávají stávající historické mluvnice češtiny (srov. zvl. Gebauer 1960: 216–217; Vážný 1964: 19 a 54–55; Šlosar 1986: 161–162; Komárek 2012: 175–176; Kosek 2014: 72–73; dále Šlosar 1986: 158; Kosek 2014: 60 a 68), doplněná o periodizaci celého procesu a popis i přibližnou dataci jeho jednotlivých stadií a klíčových změn, ke kterým při konstituování a dalším vývoji nového deklinačního typu došlo.¹

Zároveň je naším cílem vymezit faktory ovlivňující deklinační (ne)stabilitu jmen a určit, která substantiva / které skupiny substantiv ztrácejí svoji původní deklinační příslušnost a přecházejí k novému nekmenovému, hybridnímu deklinačnímu typu *píseň* a která/které naopak (dočasně, nebo až do současnosti) svoji původní deklinační příslušnost zachovávají.

Součástí předkládané práce je i přehled, zda a jakým způsobem nový deklinační typ reflektují historické dobové mluvnice a gramatické příručky z období humanismu a baroka, byť případné (ne)zařazení vzoru *píseň* vypovídá pouze o tom, zda si jeho existenci, význam a míru rozšíření uvědomovali příslušní teoretici a deskriptoři jazyka; nevypovídá však nic o každodenní jazykové praxi či případných preferencích běžných uživatelů jazyka.

1.2 Struktura disertační práce

První neúvodní kapitola práce (2) je věnována souhrnu dosavadního stavu poznání zkoumané problematiky. V její první části (2.1) předkládáme charakteristiky vzniku deklinačního typu

---

¹ Předmětem práce není další vývoj deklinací a jmen zasažených vznikem typu *píseň* v nářečích.

píseň tak, jak je podávají jednotlivé novodobé historické mluvnice češtiny, v podkapitolách 2.2, 2.3 zmiňujeme další zdroje přinášející poznatky o historickém vývoji typu *píseň*, v části 2.4 se věnujeme situaci před vznikem nového deklinačního typu a během jeho utváření z pohledu jednotlivých kmenů, jež se dle dosavadních zjištění na jeho vzniku podílely.

Na základě vědomostí o historickém vývoji češtiny i předčeských jazykových stadií a poznatků a informací souhrnně uvedených v kapitole 2 formulujeme v kapitole 3 příčiny vzniku nekmenového deklinačního typu *píseň*, a to poněkud odlišným způsobem, než jak doposud činily historické mluvnice, v části 3.3 stručně charakterizujeme nový typ *píseň* a jeho vztah k deklinačním zúčastnivším se jeho vzniku.

Aby bylo možno celý proces formování nového deklinačního typu analyzovat, popsat a periodizovat, jakož i stanovit faktory ovlivňující změnu původní deklinační příslušnosti substantiv, jež k novému deklinačnímu typu přecházejí, zabýváme se nejprve historickým vývojem jednotlivých skupin jmen podílejících se na utváření tohoto nového typu (kapitola 4) a teprve po tomto shromáždění a vyhodnocení lexikálního materiálu následně popisem, datací a periodizací celého dlouhodobého procesu (kapitola 5, část 5.1). Analýza shromážděného materiálu nám zároveň umožňuje stanovit faktory ovlivňující deklinační (ne)stabilitu sledovaných jmen (5.2).

Reflexi nového deklinačního typu v dobových mluvnicích je věnována kapitola 6, závěrečné shrnutí přináší kapitola 7.

1.3 Důvody pro volbu tématu

1.3.1 Podnětem pro volbu tohoto tématu byla naše práce na *Elektronickém slovníku staré češtiny* (dále jen ESSČ) a na *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* (dále jen LDHBC), projektech realizovaných na půdě oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Základ procesu utváření deklinačního typu *píseň* a jeho podstata jsou stručně a výstižně popsány téměř ve všech existujících historických mluvnicích češtiny. Tyto základní, ale dosti kusé a výhradně gramaticky orientované údaje však většinou nepostačují k určení rodu, skloňovacího typu a základních slovníkových podob lexémů při jejich zpracování ve výše uvedených diachronně zaměřených lexikografických příručkách. Při lexikografickém zpracování staročeské slovní zásoby češtiny jsou lexémy v ESSČ a *Staročeském slovníku* (dále jen StčS) uváděny v základní podobě k r. 1300, ale zároveň se v záhlaví heslové stati reflektuje formální i morfologický vývoj heslového slova po celé

sledované období staročeské až do r. 1500; obdobně bude dle všech předpokladů postupovat též plánovaný slovník humanistické a barokní češtiny, v němž bude základní forma lexikální jednotky uváděna v hláskové podobě k r. 1500 a sledována až do r. 1775.² Pro tento připravovaný slovník je od r. 2005 systematicky shromažďována a předběžně lexikograficky vyhodnocována materiálová základna mající podobu lexikální databáze (LDHBČ), jež je prohledatelná podle několika parametrů, mj. podle lemmatu (tj. základní slovníkové podoby lexému k r. 1500) a podle tzv. hesla (tj. podle formy lexikální jednotky užitě v konkrétním excerpovaném dokladu).

Při zpracování lexémů, jež přecházejí nebo mají potenciál přecházet k typu *píseň*, je při přípravě těchto lexikografických příruček zapotřebí vědět, v které době obvykle k jednotlivým skupinám substantiv pronikají koncovky jiného deklinačního typu, jaký je v kterém období vzájemný poměr původních a nových tvarů a kdy, popř. zda vůbec, substantiva přecházejí k jiné deklinaci, neboť všechny tyto údaje se v lexikograficky kondenzované podobě objevují v záhlaví heslové stati, nadto se na jejich základě stanovují reprezentativní slovníkové podoby lexémů, jejich variantní formy a vzájemné systémové vztahy i relativní časová souslednost těchto forem.³ Pro potřeby diachronní lexikografie je tudíž žádoucí celý proces vzniku nového deklinačního typu *píseň* charakterizovat detailněji a časově vymezit přesněji, než jak to činí historické gramatiky, a alespoň přibližně datovat jednotlivé fáze procesu a přechod jednotlivých skupin jmen / typů jmen k novému vzoru. Časové vymezení vzniku deklinačního typu *píseň* tak, jak ho podávají stávající historické mluvnice (Šlosar 1986: 162: „Jeho konstituce byla dovršena v XVI.–XVIII. století“; Kosek 2014: 72: „výsledkem tohoto tvarového prolínání [ženských *ja*-kmenů a *i*-kmenů – doplnila M. V.] byl vznik nehistorického vzoru *píseň*, který se postupně konstituoval v průběhu druhé poloviny češtiny střední doby (tj. v 17. a 18. století“), není pro potřeby historické lexikografie postačující a podle našeho názoru může být dále zpřesněno.

1.3.2 Při lexikografickém zpracovávání námi sledovaných lexémů je nezřídka značně problematické stanovit základní podobu a variantní formy lexikální jednotky i jejich deklinační příslušnost, a to vzhledem k omezenému množství a specifickému charakteru historického materiálu, omezeného výhradně na písemné zápisy. Lexikální materiál

---

² K dané problematice více Fuková – Nejedlý – Šimek 2019.

³ Některá jména při přechodu k novému skloňovacímu typu *píseň* mění svoji základní formu. – Skutečnost, že podoba heslového slova uváděná v záhlaví heslové stati je sekundární, signalizují v ESSČ nonparejové zkratky „též“ a „dolož. též“, pozdější výskyt formy heslového slova zkratky „pozd.“, „pozd. též“, systémovost a uzuálnost formy tučný řez písma, nesystémovost a okrajovost řez netučný.

dochovaný ze starších vývojových fází jazyka je nezřídka kusý nebo fragmentární a v některých případech obsahuje analyzované lexikální jednotky pouze v jejich základním, slovníkovém tvaru nebo ve tvarech neumožňujících jednoznačné určení formy, takže neposkytuje dostatek informací pro zjištění potřebných údajů. Formu a/nebo deklinační příslušnost zpracovávaného jména je tudíž zapotřebí při slovníkovém zpracování v řadě případů rekonstruovat, k čemuž napomáhá mj. znalost vývoje českých historických deklinačních a slovtvorných typů.⁴ Zároveň je vždy nezbytné vyhodnotit, zda případné inovace vyskytnuvší se v dobových pramenech jsou pouhými individuálními odchylkami od náležitého stavu, popř. písařskými či tiskovými chybami, nebo zda se jedná o projev vývojových tendencí, které je třeba zohlednit a ve struktuře vznikajícího hesla náležitě zachytit.⁵

1.4 Teoretická, metodologická a materiálová východiska práce

1.4.1 Teoretická východiska

Při analýze procesu vedoucího ke vzniku deklinačního typu *píseň* vycházíme z pojetí morfologického systému historické češtiny jako strukturovaného, hierarchicky uspořádaného celku s centrem a periferií, zahrnujícího dílčí subsystémy různých úrovní, jehož jednotlivé prvky vstupují do vztahů s ostatními jednotkami systému a vzájemně se ovlivňují.⁶ Stejným způsobem přistupujeme ke slovtvornému systému a lexiku historické češtiny.⁷

Výzkum zaměřujeme na spisovný jazyk, vzhledem k dataci zkoumaných časových období je prováděn výhradně na jazyce zachyceném dobovými písemnými prameny. Teritoriální specifika a nářeční vývoj nejsou předmětem této práce, zmiňujeme je pouze v případech, kdy je to nutné nebo žádoucí pro dosažení objektivního a úplného popisu celkové situace; prameny s nářečními prvky, jež jsou součástí materiálové báze našeho výzkumu,⁸ ale cíleně nevyřazujeme.

---

⁴ Komplexně se problematikou rekonstrukce v diachronní bohemistice zabývá Němec 1980.

⁵ S těmito obtížemi se stejně jako autoři ESSČ a StČS při přípravě této práce potýkáme i my.

⁶ Podrobněji viz TLP.

⁷ Vztahu centra a periferie slovní zásoby ve vývojovém pohledu se věnuje Němec 1976.

⁸ Viz níže bod 1.4.4.

1.4.2 Metodologická východiska

V jednotlivých fázích přípravy a tvorby práce používáme různé metody, průběžně ve všech fázích metodu analytickou a syntetickou.

1.4.2.1 Pro zajištění materiálové základny práce jsme využili metodu cílené excerpce při práci s nekorpusovými zdroji a základní metody korpusového vyhledávání při práci se zdroji korpusovými. V obou případech jsme přitom na úrovni dílčích morfologických i lexikálních subsystémů i jednotlivých jejich prvků hojně aplikovali metodu komponentové analýzy. Vzhledem ke specifikce historického materiálu jsme též nezdědky uplatnili systémový přístup a metodu rekonstrukce vývoje slovní zásoby, lexikální jednotky i jejího významu.⁹

1.4.2.2 Při vyhodnocování shromážděného lexikálního materiálu v kapitole 4 využíváme v prvním kroku metodu komponentové analýzy, s jejíž pomocí a s přihlédnutím k tradiční klasifikaci českých substantiv lexikální materiál dělíme do několika dílčích skupin. Ty dále zkoumáme za pomoci metody synchronního (statického) a diachronního (dynamického) přístupu k analyzovanému materiálu. Za tímto účelem zkoumaný lexikální materiál podle jeho stáří dělíme do tří skupin na materiál staročeský, středněčeský a na materiál pocházející z období obrozeneckého a poobrozeneckého a na úrovni každé skupiny provádíme dva synchronní řezy – jeden na začátku a jeden na konci sledovaného období.¹⁰ Na jednotlivých synchronních úrovních uplatňujeme nejprve metodu verifikace vstupních údajů,¹¹ v dalších krocích pak metodu analýzy, deskripce, indukce a syntézy i metody kvantitativní, zvl. statistickou (zaměřenou na četnost výskytu zaznamenaných slov, tvarů apod.) a frekvenční (zaměřenou na žánrovou, individuálně autorskou apod. frekvenci a distribuci lexémů). V případech divergentního vývoje jednotlivých jmen jednoho typu, tvarů jednoho jména apod. aplikujeme též metodu komparativní. Při vývojovém přístupu se uplatňují zejména metoda induktivní, syntetická a komparativní.

1.4.2.3 Při formulování teoretických závěrů uvedených v kapitolách 3, 5 a 7 využíváme především metody induktivní, abduktivní, komparativní a syntetickou.

---

⁹ Srov. Filipec – Čermák 1985; Němec 1968; 1975; 1980 aj.

¹⁰ Periodizací zkoumaného období se podrobněji zabývá bod 1.4.3.

¹¹ Aplikace této metody je důležitá zejména u lexémů převzatých ze zdrojů, jež nebyly podrobeny systematické lexikologicko-lexikografické analýze nebo kvalitní lexikologické výstupní kontrole, tj. u lexémů převzatých z lexikálních kartoték, LDHBC, autorských, neredigovaných částí ESSČ a nepublikovaných edic. V důsledku použití této metody se podoby lexémů a/nebo jejich morfologické charakteristiky námi uváděné v této práci mohou lišit od údajů uváděných ve využitých zdrojích.

1.4.3 Periodizace zkoumaného období

Námi sledované časové období zahrnuje celkem sedm století. Tento dlouhý, vývojově nesourodý úsek členíme na tři dílčí fáze označované pokud možno podle vývojových stadií jazyka, který byl během nich užíván, na:

1.4.3.1 dobu staročeskou, v souladu se zažitou praxí novodobé české historické lexikografie ohraničenou lety 1300–1500;¹²

1.4.3.2 etapu středněčeskou, zahrnující dobu humanistickou a barokní (1500–1775);

1.4.3.3 období obrozenecké a poobrozenecké ohraničené lety 1775–1900.

Ad 1.4.3.2 Za potřebné považujeme doplnit následující informace a stanoviska:

1.4.3.2.1 S ohledem na pozvolnost a dlouhodobost sledovaného procesu morfologické povahy a vzhledem k dosavadním zjištěním, plynoucím z analýzy shromážděného materiálu, nepovažujeme za účelné pro potřeby naší práce období středněčeské dále dělit na dobu humanistickou a barokní – jakkoliv se humanistická a barokní čeština od sebe navzájem nezanedbatelně liší např. v oblasti slovní zásoby či na úrovni syntaktické, z hlediska utváření hybridního nedeklinacího typu *píseň* vykazují více společných než rozdílných rysů.

1.4.3.2.2 Pro toto období užíváme též označení „doba střední“ a pro označení jazyka užívaného v této fázi pojem „čeština doby střední“.¹³ Nepřikláníme se k termínu „raněnovověká čeština“, navrženému autorským týmem článku Fuková – Nejedlý – Šimek 2019, neboť neoznačuje jazyk podle jeho vývojové fáze, jak je v české diachronní jazykovědě obvyklé a zaužívané,¹⁴ ale nekoherentně (zřejmě pod vlivem německého slovníku *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch* 1989–) na základě periodizace historických období užívané primárně historickými obory.¹⁵

Ad 1.4.3.3 Přestože se konečná hranice novočeského období postupem času neustále posouvá, počáteční hranice období zůstává i nadále beze změny,¹⁶ a to i přesto, že jazyk obrozenecké a postobrozenecké periody bezesporu nelze hodnotit jako současnou, novodobou češtinu,

---

¹² Zde se odlišujeme od klasifikace uváděné NESČ: s. v. Periodizace vývoje češtiny, jež do vývojového stadia staročeského zahrnuje i ranou starou češtinu. Na období raně staročeské se v této práci cíleně nezaměřujeme, ale řídce existující písemné doklady z tohoto období zohledňujeme a v případě potřeby ojediněle i citujeme (srov. bod 4.2.2.8, pozn. 97).

¹³ Jakkoliv jsou proti tomuto označení vznášeny někdy výhrady (srov. Fidlerová – Dittmann – Martínek – Voleková 2013: 54–55), považujeme je pro potřeby naší práce za účelné a vyhovující.

¹⁴ Srov. např. Pleskalová 2001; Kosek 2014; základní periodizace NESČ aj.

¹⁵ V takovém pojetí by se stará čeština nazývala „češtinou středověkou“ a staročeská fáze vývoje jazyka stejně jako v historických vědách „vrcholným a pozdním středověkem“.

¹⁶ Viz periodizace NESČ aj.

neboť se od ní v mnoha rysech odlišuje.¹⁷ Z těchto důvodů období vymezené lety 1775–1900 pro potřeby této práce vyčleňujeme z období novočeského a přičleňujeme ho ke zkoumaným historickým stadiím jazyka. Jazyk užívaný v této době nazýváme „novější češtinou“ (zkráceně „nvč.“).

1.4.4 Materiálová základna práce

Za účelem co nejkvalitnějšího a nejpodrobnějšího popisu vzniku deklinačního typu *píseň* a zpřesnění jeho datace bylo zapotřebí vytvořit dostatečně reprezentativní a obsáhlý materiálový podklad práce, pokud možno vyváženě pokrývající všechna sledovaná období. Materiálovou bázi předkládané disertační práce představují:

1.4.4.1 pro období staročeské cílená excerpce ze staročeské lexikální kartotéky (ExcStčS), z lexikálního materiálu z pozůstalosti Jana Gebauera (ExcGb), jenž je stejně jako staročeská lexikální kartotéka uložen v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., dále excerpce ze *Slovníku staročeského* Jana Gebauera (dále jen GbSlov), StčS, ESSČ, z gramatických příruček obsahujících soupisy substantiv včetně jejich tvarů (Gebauer 1960; Vážný 1964¹⁸), edičního modulu Vokabuláře webového, dostupného na adrese <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/>, z korpusu staročeských textů KonText, dostupného na adrese https://korpus.vokabular.ujc.cas.cz/first_form?corpname=STB-1.1.11.1, ze Staročeské textové banky, dosažitelné na adrese <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>, a z pracovních verzí dosud nezveřejněných edic staročeských památek vypracovaných členy oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.,¹⁹

1.4.4.2 pro dobu středněčeskou cílená excerpce z interní verze LDHBČ, námi pracovně označované LDHBČ²,²⁰ z GbSlov, z dobových gramatik a slovníků, z diachronních složek Českého národního korpusu (dále jen ČNK) DIAKORP V6 a DIAKON, dostupných na adrese

---

¹⁷ K tomu více NESČ: s. v. Obrozenecká čeština a Poobrozenecká čeština 19. stol. a jiné zdroje.

¹⁸ Podle našich zjištění jsou příklady uváděné Vážným velkou měrou přejaty z Gebauerovy *Historické mluvnice jazyka českého* (Gebauer 1960), takže excerpce z tohoto zdroje materiálovou základnu naší práce příliš neobohatila.

¹⁹ Tyto edice jsou postupně začleňovány do edičního modulu Vokabuláře webového a do Staročeské textové banky též platformy, budou tudíž pro uživatele v dohledné době dostupné.

²⁰ Interní verze LDHBČ² obsahuje v současné době nepoměrně vyšší počet záznamů než verze veřejná a je neustále rozšiřována o další prameny, lemmata i záznamy. K 10. 1. 2020 bylo součástí LDHBČ² 1 270 pramenů, téměř 109 000 lemmat a tvořilo ji 1 227 045 jednotlivých databázových záznamů. Veřejná verze ke stejnému datu obsahovala jen 1 000 pramenů, 102 000 lemmat a 774 636 jednotlivých záznamů.

<http://www.korpus.cz>, z edičního modulu Vokabuláře webového, ze Středněčeské textové banky, dosažitelné na adrese <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB>, z pracovních verzí dosud nezveřejněných edic středněčeských památek vypracovaných členy oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.,²¹ z publikovaných edic středněčeských památek i z nezveřejněných prepisů a edic středněčeských textů, jež byly pořízeny buď pro potřeby soukromého výzkumu individuálních badatelů, nebo jako součást či předmět vysokoškolských seminárních, ročníkových, bakalářských a magisterských prací a jež byly následně autory či zadavateli laskavě poskytnuty k zařazení do LDHBC;

1.4.4.3 pro období zahrnující konec 18. a celé 19. století excerpce z kartotéky novočeského lexikálního archivu oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v. v. i. (dále jen KNLA), dostupné na adrese <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>, a z diachronních složek ČNK, konkrétně z korpusů DIAKORP V6, DIAKON, Archiv 19. století a korespondence Karla Havlíčka.²²

1.4.5 Získání, zpracování a vyhodnocení materiálu

1.4.5.1 Lexikální materiál sloužící jako báze práce byl získán kombinací dvou postupů:

a) základním krokem bylo využití informací uvedených v historických mluvnicích i vlastních lexikografických poznatků o tom, která jména během svého vývoje přecházejí k novému deklinačnímu typu *píseň*;

b) doplňkově cestou cílených dotazů kombinujících parametry formální, slovtvorné a morfologické, směřovaných primárně na staročeské slovníky zapojené do Vokabuláře webového,²³ v zjednodušené podobě pak sekundárně na LDHBC. Materiál vyhovující požadovaným parametrům, ale obsažený až v korpusech ČNK nebyl (až na výjimky) do našeho zkoumání zahrnut.²⁴

1.4.5.2 Tímto způsobem bylo získáno a následně analyzováno téměř 400 lexikálních jednotek, jež ale byly v době zpracování práce ve vytěžovaných zdrojích nezdědky zařazeny nespojitě

---

²¹ Také tyto edice jsou postupně zpřístupňovány prostřednictvím edičního modulu Vokabuláře webového a Středněčeské textové banky.

²² Korpusy DIAKON a Archiv 19. století jsou korpusy interní a byly nám členy Sekce diachronních korpusů ČNK laskavě dočasně zpřístupněny za účelem přípravy této práce.

²³ Např. byla vyhledávána staročeská substantiva s morfologickou charakteristikou *-ě* a/nebo *-i* mající zároveň variantní podoby více rodů.

²⁴ Byl zahrnut nvč. lexém *červeň* (viz bod 4.2.4.6) a slova, která se formálně shodovala s výrazy již existujícími v předchozích obdobích.

pod více různými základními podobami (např. stč. lexém *mrkev/mrkva* v ExcStčS pod podobami *mrkev* i *mrkva*; strđč. *plýtva* v LDHBC pod podobami *plýtev*, *plýtva*, *plýtve*; nvč. *pláně/pláň* v KNLA pod podobami *pláně* i *pláň* aj.).²⁵

Část zjištěných lexémů byla po vyhodnocení materiálu vyřazena jako nerelevantní (např. stč. lexémy *dróbež*, *mládež*, u kterých jsme na základě přítomnosti sufixu *-ež* před začátkem analýzy materiálu teoreticky předpokládali primární příslušnost k mužskému rodu, u slov však lze již od období staročeského pozitivně (nesporně) doložit jen užívání v rodě ženském).

1.4.5.3 V dalším kroku byl získaný lexikální materiál rozčleněn do jednotlivých skupin, vyznačujících se specifickou morfologickou a/nebo formální a/nebo slovtvornou charakteristikou (např. *ɔv*-kmeny, ženské *i*-kmeny odvozené pomocí sufixů *-sn*, *-zn* apod.) a analyzován z pohledu synchronního (v rámci jednotlivých časových období) i diachronního (v rámci historického vývoje jako celku).

1.4.5.4 U každé skupiny jmen byly při analýze sledovány parametry typické právě pro tuto skupinu (změna deklinační příslušnosti u *ɔv*-kmenů, změna deklinační příslušnosti a základní formy jména u ženských *i*-kmenů odvozených pomocí sufixů *-sn*, *-zn*, zachování vs. nezachování vokálního zakončení u ženských *ja*-kmenů s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. apod.).

1.4.5.5 Při průběžném vyhodnocování materiálu bylo přihlíženo pouze k jednoznačným tvarům, nejednoznačné tvary byly pouze registrovány, ale nikoliv zohledňovány.²⁶ Udávané kvantitativní údaje – ať relativní, či absolutní – jsou tedy založeny pouze na jednoznačně klasifikovatelných tvarech.

Zároveň jsme se při vyhodnocování materiálu snažili eliminovat duplicitně se vyskytující doklady.

1.4.5.6 V případě lexémů, u nichž je přechod k typu *píseň* spojen s kvalitativní změnou koncového konsonantu (typ *bázn* – *bázen* – *bázeň*, *dan* – *daň*), považujeme za formy s prokazatelně měkkou finálou jen ty záznamy slova, v nichž je použito diakritické znaménko.²⁷

---

²⁵ Počet lemmat a tokenů analyzovaných na základě korpusových dat neuvádíme, neboť některé z námi využívaných korpusů nejsou lemmatizované ani morfologicky značkovány.

²⁶ Na specifické metodologické problémy vyskytnuvší se při určování doložených tvarů u jednotlivých skupin jmen upozorňujeme v příslušných kapitolách.

²⁷ Jakkoliv si uvědomujeme, že způsob záznamu lze v mnoha (zejména staročeských) památkách interpretovat obojím možným způsobem.

1.4.6 Odchylyky od náležitého a/nebo jednotného postupu

1.4.6.1 Z důvodů ryze praktických používáme pro pojmenování sledovaných deklinačních typů průběžně v celé práci jednoslovné označení typu „*i*-kmeny“, podobně též spojení typu „deklinace *i*-kmenová“, „tvary *i*-kmenové“, přestože jsme si vědomi, že užívání těchto termínů a spojení při popisu stavu/vývoje jazyka v jeho pozdějších stadiích je anachronismem.

1.4.6.2 Není-li uvedeno jinak, citovaná substantiva, jejich komponenty atp. uvádíme ve staročeské hláskové podobě k r. 1300. Od kapitoly 4, věnující se vývoji jednotlivých skupin jmen a jejich užití v dobových památkách, dále užíváme citované výrazy ve shodě s praxí StčS, ESSČ, GbSlov, ExcStčS a ExcGb, tj. jména k r. 1300 vědomě píšeme bez signalizace palatalizovanosti konsonantů (např. *dan* místo *dan'* apod.).

1.4.7 Úplnost a spolehlivost analyzovaného materiálu

Problémem, s nímž se vždy setkáváme při zpracování historického lexikálního materiálu, je jeho úplnost (1.4.7.1) a hodnověrnost (1.4.7.2).

1.4.7.1 Jakkoliv jsme se snažili o vytvoření co nejobsáhlejší materiálové základny této práce dostatečně pokrývající všechna tři sledovaná období a zahrnující prameny co nejvyššího počtu různých žánrů, odrážející jazyk různých částí české jazykové oblasti (v širším slova smyslu) i zachycující jazyk autorů různých konfesí, jsme si vědomi, že našim přehlédnutím či opomenutím a díky naší nedokonalé znalosti materiálu zvláště z období následujících po fázi staročeské mohla řada zejména méně frekventovaných a okrajově doložených lexémů přecházejících nebo majících potenciál přejít k typu *píseň* uniknout naší pozornosti. Díky obrovskému nárůstu písemné produkce v těchto obdobích oproti stadiu staročeskému vzniká nepochybně i po r. 1500 stejně jako v předcházejícím období staročeském řada nových, nezřídka příležitostně utvořených a na jediný text či produkci jediného autora vázaných výrazů, takže bohužel není v našich silách při absenci moderních lexikografických příruček a dostatečně rozsáhlých korpusů historické češtiny obsáhnout kompletní slovní zásobu zkoumaných období.

1.4.7.2 Zároveň jsme si vědomi jisté míry chybovosti zdrojového excerpovaného materiálu, nicméně nemáme-li opodstatněný důvod k jinému postupu, přebíráme při analýze materiálu znění pramene beze změny. Pouze v případech, kdy okolnosti ukazují na možnost jiné, pravděpodobnější interpretace doložené formy, odchylujeme se od znění excerpovaného

pramene.²⁸ Při posuzování kvality koncových konsonantů u jmen typu *piesen/pieseň, dan/daň* ve staročeském období zcela eliminujeme doklady z edic z 2. poloviny 19. století, zvláště pak doklady z Archivu českého, neboť v těchto pramenech jsou *i*-kmenová feminina pod vlivem dobových brusičských tendencí uváděna zásadně s měkkou finálou.

1.4.8 Způsob uvádění historického materiálu a citovaných dokladů

1.4.8.1 Vyskytuje-li se citovaný lexém ve více variantních formách, uvádíme veškeré jeho relevantní formy a oddělujeme je od sebe lomítkem.

1.4.8.2 Významy slov uvádíme v jednoduchých uvozovkách, jednotlivé významy oddělujeme středníkem.

1.4.8.3 Citované lexémy a dobové doklady zapisujeme kurzivou.

1.4.8.4 Staročeské doklady uvádíme a památky citujeme ve shodě se zásadami *Staročeského slovníku* (srov. StčS 1968). Středněčeské památky citujeme podle soupisu pramenů LDHBČ. Památky excerpované za účelem přípravy PSJČ citujeme v souladu s územ KNLA. Při citaci dokladů získaných z ČNK nepostupujeme jednotně: tam, kde je to možné, se kloníme k označování pramene jménem autora a zkráceným jménem díla kvůli snazší identifikaci pramene, tj. ke způsobu citace blízkému praxi KNLA; ostatní prameny citujeme podle úzu ČNK. Způsob citace pramenů napříč různými časovými obdobími nesjednocujeme, přestože je díky využití různých materiálových zdrojů ve výsledku velice různorodý.

1.4.8.5 Na rozdíl od praxe StčS v uváděných dokladech většinou transkribujeme i sledovaný (ve slovníkovém pojetí heslový) lexém, řidčeji – v pasážích věnovaných způsobu zápisu zkoumaných slov – sledovaný výraz, popř. spojení transliterujeme a transliterovanou pasáž signalizujeme podtržením slova/slov.

---

²⁸ Např. v případě latinsko-českého slovníkového spojení *fabula básen* užitého ve *Slovníku klementinském* 46r se na rozdíl od editorky, která lexém přepisuje s koncovým *-ň*, kloníme ještě k nezměkčenému zakončení slova, neboť v blízkém kontextu (na předcházejícím řádku) je uveden derivát *básnař*. (Stejně argumentuje i Gebauer 1960: 366, který též jako základ fundace m. *básnař* předpokládá substantivum s tvrdou finálou.) – Obdobně nepřebíráme z elektronické edice Klaretova *Glosáře* zde užitě znění slova *desetazn* (srov. *Decalogus desetazn* KlarGlosA 2379), ale doložený lexém na základě jeho slovtvorné struktury interpretujeme s *ě* a dlouhým *á* jako *desětázn*, neboť předpokládáme, že vznikl zkrácením ze spojení *desět* a *kázn*, popř. přímo abreviací syntagmatu *desět kázní* (slovo má význam ‚Desatero, deset božích přikázání‘).

1.4.8.6 Doklady řadíme podle stáří.

1.4.8.7 Z důvodu přehlednosti textu uvádíme každý citovaný doklad na samostatném řádku.²⁹

---

²⁹ Protože díky této úpravě poněkud narostl rozsah práce, pro objektivnost doplňujeme, že předkládaná práce má (bez obsahu, poděkování, přílohy atp.) rozsah 221 normostran.

2. Shrnutí dosavadního stavu poznání

2.1 Deklinační typ *píseň* v historických mluvnicích češtiny

2.1.1 Pojetí a zhodnocení nekmenového deklinačního typu *píseň*, a v důsledku toho i uznání jeho existence, je v historických mluvnicích češtiny závislé na době jejich vzniku a na odborných preferencích a vývojové orientaci autora.

2.1.2 Jan Gebauer, zastávající nejenom při psaní své historické mluvnice stanovisko, že podstatná jména je zapotřebí i v současné češtině členit na základě původního kmenového principu, tento deklinační typ odmítá:

„V mluvnicích praktických bývá vedle vzorů *dušě* (kmene *-ja*) a *kost* (kmene *-i*) ještě také vzor *dlaň* a uvozují se substantiva, která prý tam patří. Ale substantiva tato nejsou třídou kmenův zvláštní, nýbrž patří dílem do třídy ženských *ja*-kmenův a tedy ke vzoru *dušě*, lišice se od stejných kmenů jiných jen tím, že v sing. nom. a akk. mají koncovou samohlásku odsutu (...), – dílem pak patří do třídy ženských *i*-kmenův a tedy ke vzoru *kost*, od něhož odchylní se v některých pádech přejímajíce koncovku ze vzoru *dušě*, na př. *bázn* sg. gen. *bázní* a odchylkou *bázně* (...)“ (Gebauer 1960: 216–217).³⁰

2.1.3 Autoři novějších historických mluvnic již opouštějí ryze kmenové pojetí skloňování substantiv a deklinační typ *píseň* chápou a zmiňují jako samostatný. Vážný 1964 vykládá jeho vznik dvojím různým způsobem, v obou případech připojuje i stručný a výstižný přehled, které skupiny jmen se na jeho utváření podílejí. Na s. 19 říká:

„Posléze podle typu *svekrev*, *svekrve* a částečně i vlivem typů substantivních s nom. sg. bez koncovky (nejen *chlap*, *oráč*, *host*, ale i *kost* apod.) se vyvinul typ *dlaň*, *píseň*.

K němu přešla: a) substantiva typu *dušě* po zániku koncovky nom., ak.: *báň*, *mez*, *rohož*, *púšť* – původně stč. *báně*, *mezě*, *rohožě*, *púščě* (...);

b) mnohá od typu *kost*, jako *báseň*, *bázeň*, *pieseň* atd., *tvář*, *pec*, *rozkoš*;

c) všechna jména na *-ev*: *svekrev*, *pánev*, *mrkev*;

d) původní mužská *krádež*, *lúpež*, *faleš*, *obruč* apod. – po změně rodu.“

Na s. 54–55 předkládá jiný výklad, v němž hlavní příčinu vzniku nového deklinačního typu shledává v rodové shodě a mezideklinační tvarové homonymii jmen skloňovaných podle typů

---

³⁰ S deklinačním typem *píseň* nepracuje ani Trávníček 1935: 327.

dušě a *kost*, nadto akcentuje podíl *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. *-ě/-0* a *-’u/-0* na utváření nového deklinačního typu:

„(...) typ *dušě* se dostal do oblasti výraznějšího vlivu typu *kost*, s nímž byl spojen už od původu nejen stejným rodem, nýbrž i důležitými tvaroslovnými shodami: sg. dat., lok. *duši, kosti*, instr. *dušú, kostú*, du. nom., ak. *duši, kosti*, gen., lok. *dušú, kostú*. Později se v historickém vývoji stupňovala snaha po mezideklinačním vyrovnání obou typů, zvláště ještě zvýšeným velkým počtem starších nebo mladších podob slovních s odsutým nominativním *-ě, -e*, s nímž v souhlase u týchž slov byl i ak. sg. bez původního koncového vyznění na *-’u, -i*, jako např. *obec, písč, diež* (...). Poměrně dosti početná skupina těchto a podobných slov tvořila pak jakýsi deklinační mezistupeň mezi typy *dušě – kost* a vedla k dnešnímu členění měkkých typů ženských v novočeské deklinaci, projevujícím se vzorovými schémata: *núše, píseň, kost*.

A v tomto novém typu *dlaň, píseň* spojila se vedle výše uvedené základní vrstvy slov typu *obec, písč, poušť* atd. čttná jiná feminina, shodující se s nimi rodem a podobou nom., ak. sg. anebo i jiných pádů, tak i původní *i*-kmenová feminina, vyznívající především na *-ň*, jako *báseň, bázeň, pieseň*, i jiná, jako *tvář, pec, rozkoš*, všechny bývalé *ū*-kmeny, jako *svekrev, mrkev, pánev, církev*, i několik původně mužských *io*-kmenů po změně rodu, jako *krádež, lúpež, obruč, faleš* aj., spolu s významnou skupinou jmen místních typu *Boleslav, Chrudim*.“

2.1.4 Podrobněji než jiní historičtí gramatikové popisuje proces vzniku nového deklinačního typu Šlosar 1986: 161–162, který k základním faktorům podílejícím se na jeho utváření, uvedeným již ve druhém výkladu Vážného (shoda v rodě a tvarová shoda některých pádů u typů *dušě, kost*), připojuje ještě další vlivy, jimiž jsou odstranění alternace měkkého a neměkkého koncového konsonantu *i*-kmenových feminin a vnitrodeklinační synkretismus obou zasažených deklinací:

„U jisté části jmen této deklinace [ženských *i*-kmenů – doplnila M. V.] bylo původní sklonění porušeno vlivem *ja*-kmenů. Obě deklinace spojoval shodný gramatický rod a některé shodné tvary (dat., lok., instr. sg., později gen. pl.). Tyto důležité shody zprostředkovaly přejímání koncovek od jedné deklinace k druhé: u *i*-kmenů se objevují nepůvodní tvary už ve staré češtině: dat. pl. *kostiem (kostím)*, lok. pl. *kostiech (kostích)*; patrně tu byly výhodnější proto, že eliminovaly alternaci měkké a neměkké předchozí souhlásky v plurálové deklinaci. V důsledku historické depalatalizace pak zanikla mimo jiné měkkost koncových souhlásek *-d’, -t’, -n’* v nominativu a akuzativu sg. *kost, chot, zed, dan...*, dále v dat.–instr. duálu (*kostma*) a v instrumentále plurálu (*kostmi*). Ale kmenovou analogií (...) byla měkkost

postupně obnovena, protože ve většině pádů následovalo po této souhlásce *-i*, které depalatalizaci zabránilo (...).

(...) ja-kmeny přejímaly často zase koncovky *i*-kmenové. Výsledkem bylo sblížování mnoha jmen obou deklinačních typů, které vyústilo v postupné vytváření nového, nehistorického deklinačního typu *píseň*. (...) Tento typ odstranil nedostatky obou typů, z nichž vznikl: závažnou homonymii nom. a gen. sg. a nom. ak. pl. *dušě* a zároveň méně závažnou homonymii gen. a dat. sg. typu *kost*.“

2.1.5 Rozsah zmíněné depalatalizace koncových konsonantů vymezuje Šaur 1993: 106: „K depalatalizaci docházelo i na konci slova. Ve spisovném jazyce a v západnějších nářečích se vesměs měkké varianty souhlásek vyslovují tvrdě, neboť během 14. st. ztvrdly, např. krev’ dalo krev, kámen’ dalo kámen. Stálo-li na konci slova -t’ nebo -n’, neztvrdlo ve slezských, východomoravských a části středomoravských nářečí, je dnes kost’, kameň, deň apod. Uplatnil se tu asi vliv ostatních pádů, tj. gen. kost’i, kameňa, dňa. Z původního d’ na konci slova je i v západních nářečích, tedy i ve spisovném jazyce -d’, např. odpověď’, zed’, čeled’, které je tu zřejmě podle nepřímých pádů; ve starší češtině tu však jistě bylo -d (zed, čeled), neboť v písmu není měkkost vyznačována. Asi ani -ň a -ť nebylo všude, neboť památky ukazují i na možnou výslovnost /kost/, /dlan/, /dan/.“

2.1.6 Jako obměnu *ja*-kmenové deklinace chápe typ *píseň* Komárek 2012: 175–176, připomíná však zároveň i úlohu *ɔv*-kmenů:

„Zato se však objevují nové případy, kdy stará *ɔ*-kmenová jména mají tvary podle *dušě*; např. *řeč*, *moc* (...) už v pol. 14. stol. (...) V 15. a 16. stol. těchto případů přibývá. Mnohá jména typu *kost* vůbec přecházejí k typu *dušě*, zachovávajíce si přitom nom. a akuz. sg. bez koncovky. Jsou to např. *básn*, *bázn* (...).

Sblížování typu *kost* s typem *dušě* bylo provázeno tím, že některá jména typu *dušě* odsouvala už ve 14. stol. v nom. a akuz. sg. koncovku, takže zde měla stejný tvar jako typ *kost*: (...) *púšč*, *tlúšč*, *húšč* apod. Výsledkem je vznik nového typu *píseň*, obměny to typu *dušě* (liší se od něho v nom. a akuz. sg. a ve vok. sg., který je *ɔ*-kmenový, např. *písni*, *obci*). Tento nový typ zahrnuje jednak některé bývalé *ɔ*-kmeny, jednak některé bývalé měkké *a*-kmeny a připojily se k němu i ženské *v*-kmeny (typ *svekrev*) (...) (také ty nepochybně působily jako jeden z podnětů ke vzniku typu *píseň*).“

2.1.7 Kosek 2014: 72 považuje za hlavní příčiny utváření nového skloňovacího typu tvarovou homonymii, rod a původní měkkost sblížujících se primárních ženských kmenových deklinací *dušě* a *kost*:

„(...) ženská deklinace *ja*-kmenová a *i*-kmenová se vyznačovaly případy nežádoucích homonymií některých pádových forem. Jelikož byly obě deklinace původně měkké a jelikož měly některé pádové formy shodné, začaly se během historického vývoje češtiny vzájemně tvarově ovlivňovat: výsledkem tohoto tvarového prolínání byl vznik nehistorického vzoru *píseň*, který se postupně konstituoval v průběhu druhé poloviny češtiny střední doby (tj. v 17. a 18. století).“

2.2 Deklinační typ *píseň* v moderních diachronních lexikografických příručkách

Kromě uvedených gramatických příruček se sledovanou problematikou dlouhodobě, byť nesoustavně a nárazovitě zabývali a zabývají autoři StčS a navazujícího ESSČ při lexikografickém zpracování lexikálních jednotek, jež se na utváření nového deklinačního typu podílejí nebo jsou kolísáním mezi původním a novým deklinačním typem zasaženy (srov. např. hesla StčS *náledně*, *piesn*, *peleš*, *povodeň* či hesla ESSČ *básn*, *břeskev*, *kadeř/kadeř*, *san* aj.). Poznatky lexikografů z oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., nebyly dosud nikdy teoreticky shrnuty a souhrnně písemně publikovány; v kondenzované podobě jsou zaznamenány pouze v záhlavích příslušných slovníkových hesel, konkrétně v uváděné stanovené podobě (popř. podobách) lexikální jednotky k r. 1300 a v její (jejich) morfologické a slovnědruhově charakteristice.

Obdobně jsou poznatky o stavu vývoje na počátku doby střední bez jakýchkoliv dalších komentářů stručně signalizovány formou lemmat lexikálních jednotek v LDHBČ.

2.3 Teoretické práce věnované deklinačnímu typu *píseň* v historické češtině

Prvním pokusem o shrnutí a prezentaci poznatků, jež byly získány při lexikografickém a databázovém zpracování staročeské a středněčeské slovní zásoby, bylo naše vystoupení na konferenci *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*, zaměřené na konstituování a stabilizaci deklinačního typu *píseň* v období staročeském, humanistickém a barokním (Vajdllová 2012). Následně vzniklo několik různě rozsáhlých článků věnovaných dílčí problematice jednotlivých skupin jmen, jež se na utváření nového deklinačního typu podílejí (Vajdllová 2013a; 2013b; 2016; Šimek 2016; Fuková 2018), a příspěvek zabývající se

popisem historických českých skloňovacích typů pro potřeby automatické textové analýzy (Jínová – Lehečka – Oliva 2014).³¹

Naopak důkladně a komplexně je popsán morfologický vývoj všech deklinací, typů jmen, popř. i jednotlivých substantiv, zasažených vznikem typu *píseň*, vedoucí k nářečnímu rozrůznění češtiny a také další vývoj nářeční v monografiích věnujících se dialektologické problematice (srov. zvl. Bělič 1972, ČJA).

2.4 Situace před vznikem typu *píseň* a během jeho formování z pohledu jednotlivých podílejících se kmenů

2.4.1 Shrneme-li dosavadní, v bodě 2.1 uvedené výklady historických gramatiků, věnované vzniku nového deklinačního typu *píseň*, můžeme konstatovat, že podstatou tohoto procesu je podle části z nich vzájemná blízkost a ovlivňování se ženských *ja*-kmenů a *i*-kmenů, základními konkrétními příčinami jeho vzniku pak shoda v rodě, měkkosti a v některých pádových tvarech těchto dvou deklinací. Vážný 1964: 19 a Komárek 2012: 175–176 nadto upozorňují i na podíl *ɔv*-kmenů.

2.4.2 Na formování deklinačního typu *píseň* se ale kromě ženských *ja*-kmenů, *i*-kmenů a *ɔv*-kmenů podílejí ještě jména dalších deklinačních typů, považujeme tudíž za žádoucí a přínosné shrnout situaci před vznikem typu *píseň* a zčásti ještě během jeho formování též z pohledu jednotlivých podílejících se kmenů, a to i za cenu toho, že částečně budeme opakovat informace již dříve vzpomenuté. U některých kmenů zaznamenáme mj. spontánní, ve výsledku neprosadivší se vývojové tendence vedoucí jiným směrem než k utvoření deklinačního typu *píseň*.

---

³¹ Výrazně odlišná je situace bádání na dané téma v současné češtině. Tématu je dlouhodobě věnována značná pozornost a je zkoumáno odborníky, kteří jsou zároveň teoretiky i aktivními uživateli soudobého jazyka a mají povědomí o celé škále jeho výrazových prostředků a tvarových možnostech. Zároveň se zásadně mění přístup k celé problematice i předmět zkoumání: v pohledu synchronním se téma zužuje především na otázku kolísání feminin mezi vzory *píseň* a *kost*. Tu zaznamenávají všechny novodobé mluvnice současné češtiny; jmenovitě se sluší vzpomenout alespoň *Nauku o českém jazyku* (Šmilauer 1972), vypočítávající konkurenční tvary a věnující pozornost danému tématu z hlediska školské praxe, *Českou mluvnici* (Havránek – Jedlička 1982⁴) a MČ 2, systematicky shrnující danou problematiku do soustavy skupin a tabulek podle míry a tvarové distribuce kolísání. Paradigmata četných kolísajících jmen a nejnovější stručný popis novodobé, stále se měnící situace přináší IJP. Tématem se zabývají i jednotliví badatelé koncentrující se na otázky morfologické (Šimandl 2000), nebo konfrontující údaje morfologické s korpusovými daty (Šimandl 2001; Obrovská 2002; 2003; 2004; 2005), vznikají i speciálněji zaměřené závěrečné vysokoškolské práce na dané téma (Pešková 2015). Zařazení vzoru *píseň* do gramatických příruček a školních mluvnic zmapovala Šmejkalová (2010; 2012; v případě druhého příspěvku se jedná o text zabývající se nejen současností, ale i historií českého jazyka).

2.4.3 Ženské *i*-kmeny

2.4.3.1 U ženských *i*-kmenů po zániku slabých a vokalizaci silných jerů a po ztvrnutí palatalizovaných koncových konsonantů vedle sebe u některých substantiv v různých tvarech téhož jména stojí měkké a neměkké souhlásky (*kost* × *kostí* × *kostem* apod.). Během dalšího vývoje se projevuje snaha o odstranění této alternace, což se děje jednak přejímáním *ja*-kmenových koncovek změkčujících předcházející konsonant:³²

srov. stč. <*s*> *svými piesňemi* OtcB 18r;

v piesniech duchovných BiblOl C 3,16,

jednak pronikáním měkkých konsonantů z vlastních *i*-kmenových tvarů, v nichž se *i* po depalatalizaci náležitě vyskytovaly, do tvarů, v nichž po depalatalizaci figurovaly konsonanty tvrdé:

srov. stč. *skrúšenie a bazň u milosti božie* OtcB 48r;

střdč. *dáni budou pod daň* BiblMelD Is 31,8.

2.4.3.2 U *i*-kmenových feminin se v historické době dočasně vyskytuje sekundární vokalické zakončení nom. a akuz. sg., užívané paralelně s primárními tvary. Do přímých singulárních pádů pronikla koncovka (původní kmenotvorný vokál) *-i*:

srov. stč. *máš slúti i býti má choti* Kruml 372;

ta tvá choti OrlojA 5r;

by ... zachoval choti svú TkadlA 33r;

ji měl za svú chuoti OrlojA 4v,

díky čemuž byl nom. a akuz. sg. *i*-kmenových feminin, po zániku slabých jerů pozbyví vokalického zakončení, a zredukovaný tak o jednu slabiku, opět rozšířen do podoby počtem slabik i typem (otevřeností) slabiky odpovídající dalším tvarům téže deklinace a zároveň formálně i strukturně korespondující s nom. a akuz. sg. ženských *a*-kmenů a *ja*-kmenů. Tento jev vnímáme jako projev spontánní snahy subsystému ženské *i*-kmenové deklinace o dosažení symetrie vnitrodeklinační i mezideklinační.

---

³² Tak situaci popisuje Šlosar 1986: 161. Nelze ale vyloučit ani možnost, že v případě koncovek dat. a lok. pl. *-iem*, *-iech* nejde o převzetí koncovek *ja*-kmenových *i*-kmeny, ale o shodný, analogický vývoj těchto dvou měkkých deklinací, u nichž obou dochází k přehláskám, ovlivněný nadto homonymií koncovek dalších měkkých deklinací jiných rodů (srov. níže bod 3, tabulku 1). – Ke sblížení plurálních paradigmat měkkých deklinací dochází i v jiných slovanských jazycích, nejvýrazněji v ruštině, srov. Ďurovič 1970: 67n.; Ivanov 1990: 246n.

Původ ani stáří sekundárního vokalického zakončení nom. sg. nejsou zcela zřejmé a nejsou vykládány vždy shodným způsobem. Gebauer 1960: 343 tento tvar komentuje následovně: „Tvary tyto počínají se v době stč., množí se časem a vyskytují se porůznu také v jazyku nč. V době staré mohly vznikati analogií, napodobením nominativů prorokyni (...) a také nom. máti; a krom toho měly oporu v jiných pádech svého sklonění.“ Pouze o vlivu *ja*-kmenů zakončených na *-yni* uvažuje Kosek 2014: 71, týž předkládá ale i jiný výklad: „Nesměle se vliv *ja*-kmenové deklinace projevuje v ojedinělých stč. podobách nominativu sg. *kosti* (podle podtypu *knieni*): *svatá choti* (tato forma mohla také proniknout z vokativu do nominativu).“ Nepochybné je, že *i*-kmenové nominativy na *-i* nebyly omezeny jen na starou češtinu, ale vyskytovaly se, jak uvádí Vepřek 2015: 41, „také v církevněslovanských památkách českého původu (dodnes např. ve folklorních textech).“ Vepřek se domnívá, že v případě finálního *-i* nom. sg. se snad jedná o koncovku převzatou z vokativu.

Vokalicky zakončené formy nom. a akuz. sg. ženských *i*-kmenů se plošně nerozšířily – doloženy jsou jen u některých frekventovanějších *i*-kmenových feminin pojmenovávajících osoby a časem ze sféry spisovného jazyka zcela ustupují.³³

2.4.3.3 Vesměs později vznikají jiné sekundární, vokalicky zakončené nom. a akuz. sg., obsahující tentokrát *ja*-kmenovou koncovku *-ě*:

srov. stč. *bázně timor* KlarGlosA 1355;³⁴

střdč. *podsíni před tím domem chtěl sobě udělati* [nabyvatel] ArchČ 17,563 (1518);

chotě nebeská RačRob 112.

2.4.3.4 Tvary dat., lok. a instr. sg., nom., akuz. a vok. du. a po proniknutí *i*-kmenové koncovky *-í* k ženským *ja*-kmenům též gen. pl. se shodují s týmiž tvary ženských *ja*-kmenů a *ɔv*-kmenů, nadto ještě tvary gen. a lok. du. jsou homonymní s tvary ženských *ja*-kmenů a tvary dat. a lok. pl. jsou totožné s tvary *ɔv*-kmenů, neboť *ɔv*-kmeny v těchto pádech přejaly *i*-kmenové koncovky; shoduje se i *i*-kmenový a *ɔv*-kmenový tvar vok. sg.

2.4.3.5 Vznik nového deklinačního typu *píseň* byl pravděpodobně ovlivněn též pádovým synkretismem ženských *i*-kmenů – na počátku historické doby se shodují tvary nom. a akuz. sg. (*kost'*) a gen., dat., vok., lok. sg., nom., akuz., vok. du., nom. a akuz. pl. (*kosti*), jakkoliv

---

³³ Femininum *hosti* má ve staré češtině přímé singulárové tvary zakončené pouze vokalicky: *jsi* [Panno Marie] *jako chudá novopřišlá hosti* KristA 20r; *aby uctila onu hosti* BawEzop 651, což umožňuje od sebe dobře odlišit maskulinum *host* a jeho ženský protějšek.

³⁴ Užití *ja*-kmenového nom. sg. *bázně* v *Glosáři* mistra Bartoloměje z Chlumce vychází z potřeby zachování rytmu a rýmu.

Šlosar 1986: 162 tuto tvarovou shodu považuje za méně závažnou než tvarovou homonymii *ja*-kmenů s odůvodněním, že „jde o jména neživotná“. Šlosar ale hovoří pouze o homonymii gen. a dat. sg., shodu ostatních pádových tvarů nezmiňuje.

2.4.4 Ženské *ja*-kmeny

2.4.4.1 S ještě větší tvarovou homonymií se setkáme u ženských *ja*-kmenů: po přehlásce 'ä > ě se homonymními stávají tvary nom., gen. sg., nom., akuz. a vok. pl. (*dušě*), po přehlásce 'u > i tvary dat., akuz., lok. sg., nom., akuz. a vok. du. (*duši*).³⁵ Proto u některých ženských *ja*-kmenů dochází pod vlivem ženských *i*-kmenů k odsunutí koncového vokálu nom. a akuz. sg. (*púščě* → *púšč*), čímž se od sebe odlišují tvary nom. a gen. sg. (*púščě/púšč* × *bez púščě*) a nom. sg. a pl. (*ta púščě/púšč* × *ty púščě*).³⁶ Obdobné dvojtvary feminin s *ja*-kmenovým a *i*-kmenovým zakončením, jak upozorňuje Komárek 2012: 175, existovaly už ve staroslověnštině (srov. *radostь* sg. f., *radosti* pl. f. i *radoštę* pomn. f.); známé jsou i z počátečních stadií staré češtiny (srov. *milost*, -i sg. f., *milosti*, -i pl. f. i *miloščě*, -i pomn. f.), v průběhu staročeského období však zanikají.

2.4.4.2 Původní *ja*-kmenový gen. pl. *dúš* byl během historického vývoje češtiny u většiny *ja*-kmenů nahrazen sekundárním tvarem s *i*-kmenovou koncovkou -i (*duši*), což odstranilo původní genitiv s nulovou koncovkou a zdloženým kořeným vokálem, porušující co do počtu slabik a kvantity vokálů vnitrodeklinační symetrii tvarů,³⁷ a dále tak posílilo shody mezi *ja*-kmenovými a *i*-kmenovými femininami.

2.4.4.3 Již před vznikem typu *píseň* byly tvary dat., lok., instr. sg., nom., gen., akuz., vok. a lok. du. a později i gen. pl. homonymní s týmiž tvary ženských *i*-kmenů a částečně též *tv*-kmenů.

2.4.5 *tv*-kmeny

2.4.5.1 *tv*-kmeny už na samém počátku staročeského období mají dochovány pouze některé původní konsonantické tvary (gen., dat., akuz. sg., nom., gen. a vok. pl.), *i*-kmenového původu jsou koncovky instr. sg., dat. a lok. pl., ostatní tvary pocházejí od dalších deklinací.

---

³⁵ Srov. též Šlosar 1986: 157 a 162.

³⁶ Srov. Šlosar 1986: 158. Kosek 2014: 60 mluví přímo o přejímání nulové koncovky *i*-kmenů.

³⁷ Srov. též Vepřek 2015: 39: „(...) tvar vzniknuvší hláskovým vývojem (*dúš-Ø*) představoval jistou disproporcii v morfolgickém systému – nulová koncovka a také dloužení kořenné samohlásky.“

2.4.5.2 Tvary dat., lok., instr. sg., nom., akuz., vok. du. a gen. pl.³⁸ *ɔv*-kmenů se shodují s týmiž tvary ženských *ja*-kmenů a *i*-kmenů, tvary vok. sg., dat. a lok. pl. jsou homonymní s týmiž tvary ženských *i*-kmenů a po ztrátě jotace jsou totožné i tvary gen. sg., nom., akuz., vok. a instr. pl. *ɔv*-kmenů a *ja*-kmenů.

2.4.5.3 Díky této vysoké tvarové homonymii, nepůvodnosti řady vlastních tvarů a perifernímu postavení deklinace jsou *ɔv*-kmeny ve staročeském období náchylné k přejímání dalších koncovek jiných skloňovacích typů, takže ve výsledku u nich zaznamenáme velké množství tvarů podle ženské deklinace *a*-kmenové, *ja*-kmenové i *i*-kmenové, a to včetně přímých singulárových tvarů *a*-kmenových a *ja*-kmenových:

sustentamentum podstávka, krokva KlarGlosA 1965;

persicus broskvě KlarBohF 258;

vlaská chvojka vel tykva RostlStrah 81.

2.4.6 Ženské *a*-kmeny

Hojné *a*-kmenové tvary rozšířivší se u *ɔv*-kmenů zapříčinily u jmen s původním zakončením *-tev*, *-tva* rozmělnění hranice mezi oběma deklinacemi, takže některé původní nečetné ženské *a*-kmeny končící na *-tva* trvale či dočasně přecházejí k *ɔv*-kmenům (srov. stč. *kuroptva/koroptva/kuroptev* – nč. jen *koroptev*; stč. *plástva* – nč. jen *plástev*; stč. *plútva* – nč. jen *ploutev*; popř. stč. a střdč. *kotva*, dolož. též *kotev* – nč. *kotva*, zast. *kotev*).

2.4.7 Mužské *jo*-kmeny

2.4.7.1 Pouze Vážný 1964: 55³⁹ zmiňuje, že k novému vzoru přešlo „i několik původně mužských *io*-kmenů po změně rodu, jako *krádež*, *lúpež*, *obruč*, *faleš* aj., spolu s významnou skupinou jmen místních typu *Boleslav*, *Chrudim*.“

Tento poznatek, ostatními historickými gramatiky opomíjený, je velice cenný, nicméně při hlubší znalosti staročeského lexika a jeho předcházejícího předčeského vývoje musíme konstatovat, že není zcela správný, totiž že situace není tak jednoznačná a staročeský stav tak stejnorodý, jak by se na základě Vážného konstatování mohlo zdát.

---

³⁸ Počítáme-li již s mladším gen. pl. *ja*-kmenů *duší*.

³⁹ Podobně též na s. 19.

2.4.7.2 Některá příslušná staročeská jména, u nichž dochází ke změně deklinační příslušnosti, považovaná Vážným za maskulina, nepochybně maskuliny od svého původu byla a je zapotřebí je tak klasifikovat i ve staré češtině. Jedná se o stará dějová jména typu *krádež*, *lúpež*, odvozená příponou *-ež*, a o nečetná jména jednotlivá (*fermež*, *prdel*), u nichž nejsou doloženy formy jiných rodů.

2.4.7.3 Jiná (vlastní jména místní typu *Běleč*, *Boleslav*) byla původně mužskými přivlastňovacími *jo*-kmenovými přídavnými jmény, utvořenými s pomocí přípony **-jb*, ale – jak konstatuje Vážný 1964: 55 a 105 – již v době předčeské se substantivizovala a do historické češtiny vstoupila už jako podstatná jména rodu mužského.⁴⁰

2.4.7.4 Odlišné povahy jsou ale staročeská jména typu *húšče/húšč* f. i m., *kaděře/kadeř* f. i m., *moč*, *obruč* m. i f. Jedná se o substantiva končící na měkký konsonant a mající tvary, z nichž některé lze jednoznačně klasifikovat jako tvary měkké (*jo*-kmenové) deklinace mužské,⁴¹ jiné jako tvary některé deklinace ženské,⁴² mnohé tvary ale jednoznačně rodově ani deklinačně zařadit nelze.⁴³ V řadě dalších případů je možné rod jména a v návaznosti na to i jeho deklinační příslušnost stanovit pouze díky užitým rozvíjejícím větným členům.⁴⁴ Neurčitost a nevyhraněnost gramatického rodu jmen, variabilita doložených tvarů patřících k více různým deklinacím, totožný význam / totožné významy, resp. totožná významová struktura jednotlivých doložených rodových forem⁴⁵ a nemožnost jednoznačně vyčlenit a navzájem od sebe po stránce formální a významové oddělit lexémy mužského a ženského rodu ukazují na to, že příslušná substantiva je vhodnější klasifikovat jako vícerodá a doložené mužské a ženské formy hodnotit jako rovnocenné morfologické varianty mužského a ženského rodu jednoho společného lexému,⁴⁶ spíše než jako dvě samostatné lexikální jednotky různého (mužského a ženského) rodu.⁴⁷

Staročeský stav je v tomto směru plynulým pokračováním vývoje předčeského, který Vepřek 2015: 19 charakterizuje následovně: „Substantiva (...) postupně ztrácela svůj systémový

---

⁴⁰ Srov. též Gebauer 1960: 310.

⁴¹ Srov. např. stč. *de labore obručov X gr. ÚčtyKarlštP 156 (1430).*

⁴² Srov. stč. *hrob třmi obručmi zlatými obklíčen GestaB 129r;*
pobit mnoho obručemi ŠtěpMuz 37.

⁴³ Srov. stč. *došek ... znamenie jest krčmy a obruč vína ŠtítVyš 40r.*

⁴⁴ Srov. stč. v *tom húšči DalV 24,56;*
v tej húšti DalL 24,56;

húšť veliký lesový PulkR 47.

⁴⁵ Srov. např. ESSČ: s. v. *húšče/húšč*, StčS: s. v. *obruč* aj.

⁴⁶ Jak činí ESSČ a StčS.

⁴⁷ Jak výrazy zpracovává GbSlov, srov. např. hesla *húšč* m. a *húšče* f.

klasifikační princip kmenový a jako centrální se začala uplatňovat jiná kategorie, totiž kategorie rodu, která byla nejprve pouze sekundární a u některých typů substantiv dokonce nerozlišená.“ Vzhledem k tomu, že příslušná jména označují vesměs neživé a neosobové, tudíž z hlediska přirozeného rodu amorfní substance,⁴⁸ není jejich rodová nevyhraněnost na závalu a nezřídka zůstává zachována nejen v historických vývojových fázích češtiny, ale až do období novočeského (srov. nč. *moč* dle SSJČ f. i m., dle SSČ, PČP i IJP již jen f., *obruč* dle SSJČ f., zast. m., dle SSČ, PČP i IJP již jen f.).

---

⁴⁸ K nečetným výjimkám viz níže podkapitulu 4.8.

3. Příčiny vzniku nového nekmenového deklinačního typu *píseň*

Výše uvedená fakta nás vedou k závěru, že tradičně vymezované příčiny vzniku nového nekmenového deklinačního typu *píseň* jsou nepostačující. Domníváme se, že nový typ nevzniká pouze jako důsledek morfologické blízkosti *i*-kmenů a *ja*-kmenů a foneticko-fonologických změn, které proběhly u ženských *i*-kmenů, tedy jako pouhý průnik ženské *i*-kmenové a *ja*-kmenové deklinace (srov. Šlosar 1986; Kosek 2014),⁴⁹ ale že příčiny jeho vzniku jsou komplexnější povahy a že kromě příčin morfologických v užším slova smyslu (3.1) důležitou roli sehrály i důvody systémové (3.2).

3.1 Příčiny morfologické v užším slova smyslu

3.1.1 Pro raná stadia historického vývoje češtiny je příznačná vysoká míra pádového synkretismu nevokalických (tj. na konsonant zakončených), zvl. pak měkkých substantivních deklinací, a to nejenom v rámci jednoho a téhož rodu, ale i napříč různými gramatickými rody.

3.1.2 V subsystému staročeské slovní zásoby se kromě toho vyskytují i vícerodá, tj. rodově nevyhraněná substantiva označující většinou neživé, resp. neosobové entity. Nejedná se jen o jména typu *húšče/húšč*, jež jsou zároveň mužského i ženského rodu,⁵⁰ ale zaznamenáme též substantiva mající morfologické varianty femininní a neutrální (např. stč. *ojě/oj* f., *oje* n.; *okamžie* n., *okamžě* f.) a jména, jejichž rodovou příslušnost nelze na základě nečetných doložených tvarů, absence shodného přívlastku, přísudku apod. vůbec určit (stč. *oplutvie* n. (n. *oplutev* f.); *ostvěl* m. (n. f.?)⁵¹). Nevyhraněnost rodové příslušnosti těchto jmen je zde průvodním jevem přerodu substantivního systému kmenového v systém rodový poukazujícím na to, že rodový princip nemusí být u jmen označujících neživé entity striktně uplatněn, tj. že není na překážku, užívá-li se substantivum označující neživou entitu zároveň ve více než v jednom rodě.

3.1.3 Obě tyto skutečnosti nás vedou k závěru, že při zkoumání vzniku nekmenového deklinačního typu *píseň* by se naše pozornost neměla zaměřit pouze na tvarovou homonymii ženských *ja*-kmenů a *i*-kmenů, ale měla by se rozšířit tak, aby zohlednila a vyhodnotila

---

⁴⁹ Takovéto pojetí pokládáme za sice pochopitelné, ale ahistorické, ovlivněné novočeským stavem.

⁵⁰ Viz výše bod 2.4.7.4.

⁵¹ Obé srov. StčS: s. v.

tvárové shody všech deklinačních typů, jež se na utváření a rozvoji nové deklinace podílejí. Jsou jimi především následující, většinou měkké deklinační typy *oráč/meč*, *dušě*, *kost*, *svekre*, tj. typy, jež jsou stejně jako nově se utvářející typ *píseň* zakončeny na souhlásku, popř. na *-ě* (od ženských *ja*-kmenů však k typu *píseň* přecházejí pouze ta jména, jež mají alternativní zakončení nom. a akuz. sg. na *-ě/-0*, *-u/-0*, tj. jména splňující podmínku konsonantického zakončení).

Porovnáme-li kompletní paradigma všech těchto deklinací včetně nového typu *píseň*, zjistíme, že během předhistorického a historického vývoje v důsledku četných hláskových změn došlo k takovému formálnímu sblížení až prolnutí těchto jednotlivých původních kmenových deklinací, že na základě existujících tvarových mezideklinačních shod může být relativně snadno ovlivněna (oslabena) původní deklinační příslušnost jména – substantivum se tak stává náchylným k přechodu k jiné, z nějakého úhlu pohledu formálně jednoznačnější či vyváženější deklinaci. Na překážku přitom není ani změna rodu, neboť v případě jmen přecházejících k novému deklinačnímu typu *píseň* se až na nečetné výjimky jedná o jména označující neživé substance, jejichž gramatický rod není primárně určen rodem přirozeným.

<i>jo</i> -kmeny	<i>ja</i> -kmeny	<i>i</i> -kmeny	<i>ɔv</i> -kmeny	typ <i>píseň</i>
singulár				
oráč- <i>0</i>	dušě (> <i>e</i>)	kost- <i>0</i>	svekrv- <i>0</i>	píseň- <i>0</i>
oráčě (> <i>e</i>)	dušě (> <i>e</i>)	kosti	svekrve	písně
oráču (> <i>i</i>)	duši	kosti	svekrvi	písní
oráč- <u>0</u> , oráčě (> <i>e</i>)	dušu (> <i>i</i>)	kost- <u>0</u>	svekrv- <u>0</u>	píseň- <u>0</u>
oráču (> <i>i</i>)	duše	kostĭ	svekrvĭ	písnĭ
oráči	duši	kosti	svekrvi	písní
oráčem	dušú (> <i>i</i>)	kost'ú (> <i>i</i>)	svekrv'ú (> <i>i</i>)	písní
duál				
nom., akuz. a vok.				
oráčě	duši	kosti	svekrvi	–
gen. a lok.				
oráčú (> <i>i</i>)	dušú (> <i>i</i>)	kost'ú (> <i>i</i>)	–	–
dat. a instr.				
oráčoma	dušěma	kostma	–	–
plurál				
oráčĭ	dušě (> <i>e</i>)	kostĭ	svekrve	písně
oráč- <i>0</i> , oráčóv (> <i>iev</i>), konĭ	dúš- <i>0</i> , duší	kostĭ	svekrvĭ	písnĭ
oráčóm (> <i>iem</i> > <i>ím</i>)	dušiem (> <i>ím</i>)	kostem	svekrvem	písním
oráčě (> <i>e</i>)	dušě (> <i>e</i>)	kosti	svekrve	písně
oráčĭ	dušě (> <i>e</i>)	kostĭ	svekrve	písně
oráčích	dušiech (> <i>ích</i>)	kostech	svekrvech	písních
oráči	dušěmi (> <i>emi</i>)	kostmi	svekrvemi	písněmi

Tabulka 1. Přehled shodných tvarů historických měkkých, nevokalicky zakončených mužských a ženských deklinací, deklinace *ɔv*-kmenové a typu *píseň*,

stav po zániku měkkostní korelace. Kurzivou jsou vyznačeny od původu různé koncovky tvarů shodující se po přehlásce 'u > i u všech nebo u téměř všech zobrazených deklinací, podtržením koncovky od původu *i*-kmenové a koncovky s nimi shodné, tučně koncovky od původu *ja*-kmenové a koncovky, jež se s nimi shodují po ztrátě jotace, přehlásce 'o > ě, 'ó > ie a monoftongizaci *ie > í*.⁵²

Vysoká míra synkretismu českých měkkých substantivních deklinací není ve slovanském jazykovém prostředí ojedinělá – např. v ruštině dochází během historického vývoje k úplnému splynutí tvarů dat., lok. a instr. pl. všech tvrdých a též všech měkkých deklinací různých rodů, srov. Ďurovič 1970: 67n.; Ivanov 1990: 246n.

3.1.4 Kromě vysoké tvarové homonymie zúčastněných deklinací je další příčinou vzniku nového skloňovacího typu také snaha o kvalitativní vyrovnání koncového konsonantu tvarotvorného základu některých ženských *i*-kmenů – po ztvrdnutí palatalizovaných finál alternují v jednotlivých tvarech některých *i*-kmenů tvrdé a měkké souhlásky (*kost*, *piesn/piesen*, *dan* × *kosti*, *piesni*, *dani*), takže příslušné lexémy jsou v rámci celého svého paradigmatu formálně nehomogenní. Převzetím měkkého konsonantu do singulárních tvarů přímých pádů se snižuje míra alomorfie jmen, převzetím koncovek jiných měkkých deklinací se alternace odstraňuje zcela; zároveň se příslušná *i*-kmenová feminina formálně ještě úžeji sbližují se stejně zakončenými jmény jiných skloňovacích typů, v důsledku čehož se zvyšuje i míra nejen tvarové, ale i foneticko-fonologické homonymie celých konsonanticky zakončených deklinací.

3.2 Příčiny systémové

Neméně důležité, ne-li důležitější jsou při vzniku deklinačního typu *pišeň* důvody spojené se systémovým postavením ženské *i*-kmenové deklinace po zániku jerů, vokalického zakončení deklinace, ztvrdnutí koncových konsonantů *i*-kmenů a během realizujícího se přerodu deklinačního systému kmenového v systém rodový.

---

⁵² Údaje uvedené v tabulce jsou z hlediska chronologického a jazykověvývojového časově a vývojově nesourodé: základní tvary historických deklinačních typů v hláskové podobě po zániku měkkostní korelace doplňují v závorkách uvedené vývojově mladší hláskové podoby koncovek; k historickým deklinačním je přiřazen deklinační typ *pišeň*, který ve 14. století ještě neexistoval.

Během historického vývoje češtiny se postupně základními kritérii třídění substantiv místo původního kmenového principu stávají kategorie rodu⁵³ a opozice měkkých a tvrdých deklinačních typů.⁵⁴ Centrální postavení mezi ženskými deklinacemi zaujímají frekventované *a*-kmeny a *ja*-kmeny zastoupené různými typy jmen, ostatním ženským skloňovacím typům přísluší více či méně periferní postavení; málo zastoupené deklinace v průběhu času ve většině případů buď zcela zanikají, nebo splývají s jinými.

K deklinačnímu typu *kost* neexistuje v subsystému původních ženských kmenových deklinací po jejich přehodnocení na deklinace členěné podle principu rodového a měkkostního žádný párový nevokalicky zakončený protějšek, neboť deklinace *ɔv*-kmenová od počátku historické doby rychle ustupuje, tvarově stále více splývá s jinými ženskými skloňovacími typy a posléze zaniká. Sám typ *kost* je navíc velice nesourodý a postrádá formálně i fonologicky jednoznačné identifikační znaky signalizující, která jména k němu patří – po zániku měkkostní korelace totiž zahrnuje substantiva končící v základním tvaru na tvrdý (*chut, měd*) i měkký konsonant (*lež, řeč*). Tato formální a foneticko-fonologická nekoherentnost a nevyhraněnost vede k dalšímu oslabení systémového postavení již tak nezakladního deklinačního typu a k jeho dalšímu posunu směrem na periferii deklinačního subsystému a přímo ovlivňuje i deklinační stabilitu jednotlivých jmen k němu patřících. Deklinační typ sám o sobě nezaniká – jeho zachování a následná stabilizace v rámci subsystému ženských deklinací jsou v průběhu historických vývojových fází češtiny zajištěny dvěma faktory:

1/ existencí deadjektivních abstraktních názvů vlastností odvozených příponou *-ost*, jež jsou formálně natolik charakteristické a významově natolik specifické a nezastupitelné, že je při jejich užívání ve spisovném jazyce tolerována i hlásková alternace tvrdého vs. měkkého konsonantu v tvarotvorném základu slova (*ctnost × ctnosti*). Nadto je tento slovotvorný typ vysoce produktivní po celou dobu trvání a užívání českého jazyka;⁵⁵

2/ vytvořením nového, nevokalicky zakončeného deklinačního typu *píseň*, jenž se v subsystému ženských deklinací stává protějškem deklinačního typu *kost*.

Výslednou situaci, symetrii a centrální a/nebo periferní postavení jednotlivých deklinačních typů v nové češtině názorně zachycuje schéma M. Vepřka (2015: 21):⁵⁶

---

⁵³ U mužských deklinací doplněná ještě o kategorii životnosti.

⁵⁴ Srov. též Šlosar 1986: 133–134; Vepřek 2015: 19n.

⁵⁵ Srov. též Šlosar 1986: 162, Vepřek 2015: 22.

⁵⁶ Poznámka M. V.: Maskulina typu *sudí* se tradičně řadí k *vja*-kmenům (srov. Gebauer 1960: 254n., Šlosar 1986: 160 aj.).

	tvrdá	měkká	adjektivní	ostatní
maskulina	<i>životné o-kmeny</i>	<i>životné jo-kmeny</i>	<i>ijo-kmeny</i>	
	pán	muž	sudí	
	<i>neživotné o-kmeny</i>	<i>neživotné jo-kmeny</i>		
	hrad	stroj		
	<i>a-kmeny</i>	<i>ja-kmeny</i>		
	předseda	soudce		
feminina	<i>a-kmeny</i>	<i>ja-kmeny</i>	<i>ija-kmeny</i>	<i>i-kmeny/ja-kmeny</i>
	žena	růže	paní	kost/píseň
neutra	<i>o-kmeny</i>	<i>jo-kmeny</i>		<i>ijo-kmeny</i> <i>nt-kmeny</i>
	město	moře		stavení kuře

Tabulka 2. Schéma novočeského systému substantiv z vývojového hlediska (převzato z monografie Vepřek 2015)

3.3 Nový deklinační typ *píseň*

Nový ženský deklinační typ *píseň* vzniká díky tvarové homonymii řady měkkých, zejména nevokalicky zakončených kmenových deklinací jako protějšek skloňovacího typu *kost*. Stejně jako typ *kost* obsahuje jména končící v nom. sg. na měkký konsonant, na rozdíl od ženské *i*-kmenové deklinace ale nikoliv substantiva zakončená na tvrdou souhlásku, dále se od typu *kost* liší tvarem gen. sg., jenž má koncovku *-e*, popř. z důvodů grafické signalizace měkkosti předcházejícího konsonantu *-ě*, a některými dalšími tvary.⁵⁷

Budeme-li abstrahovat od historického fonologického rozdílu mezi historickým *e* a *ě* (krátkým *jat*) a znak *ě* budeme chápat už jenom jako grafický prostředek k označení měkkosti předcházející souhlásky, což vzhledem k předpokládané dataci vzniku typu *píseň* někdy na

⁵⁷ Konkrétně všemi plurálovými tvary s výjimkou genitivu.

sklonku období staročeského, tj. až po zániku jotace, považujeme za korektní, můžeme konstatovat, že nový deklinační typ se tvarově shoduje:

v nom. a vok. sg. s týmiž tvary mužských *jo*-kmenů, ženských *i*-kmenů a *ɔv*-kmenů,

v gen. sg. a akuz. pl. s týmiž tvary mužských *jo*-kmenů, ženských *ja*-kmenů a *ɔv*-kmenů,

v dat. a lok. sg. s týmiž tvary mužských *jo*-kmenů, ženských *ja*-kmenů, *i*-kmenů i *ɔv*-kmenů,

v akuz. sg. s týmiž tvary ženských *i*-kmenů a *ɔv*-kmenů,

v instr. sg. a gen. pl. s týmiž tvary ženských *ja*-kmenů, *i*-kmenů i *ɔv*-kmenů,⁵⁸

v nom., vok. a instr. pl. s týmiž tvary ženských *ja*-kmenů a *ɔv*-kmenů,

v dat. pl. s týmiž tvarem ženských *ja*-kmenů,

v lok. pl. s týmiž tvary mužských *jo*-kmenů a ženských *ja*-kmenů.⁵⁹

Omezíme-li se pouze na shody nového skloňovacího typu s ženskou *ja*-kmenovou a *i*-kmenovou deklinací, zjistíme, že nový deklinační typ je tvarově homonymní:

v nom., akuz. a vok. sg. s týmiž tvary *i*-kmenů,

v gen. sg. a ve všech tvarech pl. s týmiž tvary *ja*-kmenů,

v ostatních tvarech (tj. v dat., lok. a instr. sg. a v gen. pl.) s týmiž tvary obou deklinací.

---

⁵⁸ V gen. pl. i s těmi *jo*-kmenovými maskuliny, jež převzala *i*-kmenovou koncovku *-í* (srov. stč. *muží*, stč. i nč. *koni*).

⁵⁹ Vzhledem ke stáří typu *píseň* již nepředpokládáme, že by se u něj vyvinuly duálové tvary.

4. Vývoj jednotlivých skupin jmen podílejících se na formování typu *píseň*

Vývoj jednotlivých skupin jmen podílejících se na formování typu *píseň* není stejný. U jednotlivých skupin dochází k různým změnám (ke změně deklinační příslušnosti, ke změně deklinační příslušnosti a základní formy lexému, ke změně rodu, ke změně rodu a deklinační příslušnosti apod.), nadto i typově stejné změny probíhají u různých skupin jmen různě rychle. Některé skupiny substantiv, popř. jednotlivá jména přecházejí k typu *píseň* dříve a zcela, jiná po kratší či delší (různě dlouhou) dobu užívají paralelně koncovky své výchozí deklinační příslušnosti i nového typu (popř. tvary jiných deklinací shodné s tvary typu *píseň*) a skloňovací příslušnost mění později, u dalších dlouho (téměř po celý historický vývoj češtiny) převažují tvary, popř. i rodová příslušnost původní. Jiná substantiva nikdy k novému skloňovacímu typu nepřešla, přestože by to jejich vývoj v některé fázi jazyka naznačoval, pouze přejala některé jeho koncovky. Vývoj nadto neprobíhá ani v rámci dílčího uceleného subsystému vždy stejně ani stejně rychle, často dochází k jeho nerovnoměrnosti a jisté nestejnorodosti. Vývoj jednotlivých skupin jmen nelze popsat jednotným způsobem, protože u nich dochází k různým typům změn, a je tudíž zapotřebí sledovat různé parametry, proto následující podkapitoly věnované vývoji jednotlivých skupin substantiv nemají vždy jednotnou strukturu. Na základě informací z mluvnic (Gebauer 1960: 342; Vážný 1964: 55) i naší vstupní zkušenosti se staročeským materiálem víme, že již ve staré češtině se tvary shodné s tvary ustalujícího se typu *píseň* častěji než u jiných typů jmen objevují u ženských *i*-kmenů zakončených na *-n*; u těchto jmen se během historického vývoje také zároveň obnovuje měkké konsonantické zakončení slova v přímých singulárových pádech, zaniklé během hlavní historické depalatalizace.⁶⁰ Z poměrně početné skupiny ženských *i*-kmenů končících na *-n* můžeme vydělit několik samostatných, kvantitativně různě zastoupených slovotvorných typů. Vývoj některých z nich se blíží vývoji jiných (skupin) jmen, takže je možné pojednat o nich společně, jiné si zaslouží samostatnou podkapitolu, neboť u nich dochází k více hláskovým a morfologickým změnám než u jiných (skupin) jmen s týmž zakončením. Takovouto skupinou jsou deverbativa utvořená pomocí přípon *-sn*, *-zn* a jejich odvozeniny. Na jejich příkladu můžeme také dobře demonstrovat počátky utváření deklinačního typu *píseň*, proto těmto jménům věnujeme zvýšenou pozornost.

---

⁶⁰ K té více NESČ: s. v. Čeština 14. století a Depalatalizace.

4.1 Deverbální *i*-kmenová substantiva zakončená na *-sn, -zn*

4.1.1 Deverbální substantiva této skupiny jsou odvozena starobylými příponami *-sn, -zn* (v praslovanštině **-snb, *-znb*).⁶¹ S pomocí těchto sufixů se od sloves tvoří jména dějů a stavů, která se v rámci pravidelného sémantického vývoje metonymickým přenosem často stávají jmény výsledků děje; některé, zvl. periferní, uměle vytvořené deriváty fungují také jako jména jiných onomaziologických kategorií (jména prostředků, míst a nositelů vlastností).

4.1.2 Stadium staročeské

4.1.2.1 Stáří, doba užívání, frekvence, pozice v systému slovní zásoby i širě významového spektra doložených staročeských derivátů s tímto zakončením jsou velice různé. Některá jména do češtiny přešla z předčeských vývojových stadií jazyka (srov. stsl. *básnb, bojaznb, prijaznb, žiznb*), jiná sice ve staroslověnštině doložena nejsou, předpokládáme ale jejich přímou spojitost s předčeským stavem, neboť k předchozím vývojovým fázím jazyka odkazují svojí motivací.⁶²

4.1.2.2 Slovtvorný typ je ve staré češtině stále ještě produktivní – v době staročeské vznikají další nové deriváty. Většina z nich je tvořena z důvodů překladových nebo rytmických a je doložena pouze v jediné památce či v památkách jednoho určitého typu (femininum *oprzn* ‚hniloba, rozklad‘ jen v Žaltáři poděbradském; substantivum *strázn* jen v Hradeckém rukopisu v rýmu k *bázni*; femininum *otrýzn* ‚trýzeň, trápení; zohyždění‘ jen v pramenech z první poloviny staročeského období, a to výhradně v biblických a s biblickou a nejstarší křesťanskou historií spojených překladových textech s latinskou předlohou; řadu výrazů nalézáme jen ve slovnících mistra Bartoloměje z Chlumce, zvaného Klaret:⁶³ *desětázn* ‚Desatero, deset božích přikázání‘, *drázn* ‚dráždění, jitření‘, *plasn* ‚mrkvovitá rostlina pálivé chuti‘, *snažn* ‚snaha, úsilí‘, *trojepiesn* ‚píseň na oslavu vítězství‘, *vážn* ‚miska vah‘). Nově vznikají ale také běžně užívané záporné odvozeniny již existujících deverbativ (*nebázn, nekázn, nepříezn*). Některé nové výrazy (*kázn, piesn, žiezn*) jsou velice frekventované a patří

---

⁶¹ Večerka 2006 tento nepříliš frekventovaný sufix neuvádí.

⁶² Femininum *kázn* Machek 2010: s. v. *kázeň* odvozuje od slovesa *kázati*, Rejzek 2001 poukazuje i na možnost odvození od slovesa *kajati se*; ESSČ ve shodě s etymologickými slovníky předpokládá etymologickou souvislost substantiva *přiekořizn* ‚příkoří‘ se staroslověnským slovesem *koriti*; substantivum *lázn* podle Machka souvisí s latinským *lavāre*, kdežto Rejzek o něm říká: „Psl. **laznb, *lazn'a* se obvykle spojuje se slovesem **laziti* (srov. č. nár. *lazit* ‚lézt‘ (...)).“

⁶³ Klaret s oblibou při tvoření slov používal neobvyklé postupy i okrajové, málo frekventované slovtvorné prostředky – srov. Michálek 1989.

stejně jako lexémy *básn*, *bázn*, *příezn* k základní staročeské slovní zásobě, jiné jsou řídce doložené až hapaxní (kromě výše uvedených též *otržn* ‚lapací síť na ptáky‘, *plésn* ‚plíseň‘, *rozkázn* ‚rozhodnutí, nález‘, *spříezn* ‚spojenectví‘), lze je tedy bezesporu označit jako periferní. Ve výsledku je ve staré češtině doloženo téměř 30 jmen se slovesným základem a zakončením *-sn*, *-zn*, popř. po hláskových změnách probíhajících při tvoření jmen nebo po splynutí iniciálního konsonantu sufixu s koncovou souhláskou slovotvorné báze *-žn*: *básn*, *bázn*, *desětázn*, *drážn*, *kázn*, *lázn*, *nebázn*, *nekázn*, *nepříezn*, *oprzn*, *otrýzn*, *otržn*, *piesn*, *plasn*, *plésn*, *příekořizn*, *příezn*, *rozkázn*, *snažn*, *spříezn*, *strážn*, *trojepiesn*, *trýzn*, *vážn*, *žiezsn*, *žizn*.

4.1.2.3 Základ této skupiny jmen tvoří jednoslabičná jména dějů a/nebo výsledků děje s alternujícím tvarotvorným základem.

4.1.2.3.1 Po depalatalizaci finály jsou jména zakončena na tvrdou souhlásku:

piesn rcěte jměnu jeho [Boha] ŽaltWittb 65,2;

my nesmyslní život jich mněli smy za nekázn EvOl Sap 5,4;

pak na léto taká žizn bieše, že kořec žita šest peněz zlých platieše DalC 94,9;

dcera má diáblem posědena velikú otrýzn od něho trpí KristA 57v.⁶⁴

Na rozdíl od četných jiných jednoslabičných *i*-kmenů se shodnou hláskovou skladbou „konsonant – vokál – konsonant – konsonant“ je kombinace koncového *-n* s předcházející ostrou, popř. řídčeji se vyskytující tupou sykavkou obtížně vyslovitelná, a tak do nom. a akuz. sg. analogicky k nepřímým pádům s jerovým *e* (dat. pl. **pěsnьmь* → *piesnem*, lok. pl. **pěsnьchь* → *piesnech*) proniká již velmi brzy – už před r. 1350 – vkladné *e*:

veslal u má usta piefen novú ŽaltKlem 39,4;

jakž tu piefen v svéj sladkéj notě skona LegKat 1074;

ež tu v noci bdiece mnohú nekazzen plodili PasMuzA 434.

Nové tvary nom./akuz. sg. s koncovým *-en* se nejen snáze vyslovují, ale též restituují staré základní dvouslabičné formy lexémů, jež jsou počtem slabik shodné s ostatními pádovými tvary (**piesnь* → *piesn* → *piesen*), příliš tedy nepřekvapí, že se rychle rozšiřují napříč celým žánrovým spektrem staročeských památek:

velikú jste otrizen nad zemí učinili BiblDrážd' 1 Mach 15,29 (*trizen* BiblOl);

boží kazen nad sobú uzříte HradProk 26r;

bože můj, uslyš chválu a piefen a modlitbu BiblOl 3 Rg 8,28;

⁶⁴ Doklady řadíme podle stáří památky, v odůvodněných případech (viz pozn. č. 65) podle stáří pramene. Doklady, u nichž se nám nepodařilo zjistit stáří památky, uvádíme na konci citovaných příkladů.

zimnice ústavná, zámutek, hněv dluhý, žiezen veliká [škodí játrům] LékFrantA 106v.

Formy nom./akuz. sg. bez vokalického rozšíření však nezanikají, minimálně v psaných textech zůstávají zachovány až do konce 15. století:

lepšie než bázn ŠtítVyš 41v;

nebázn boží ŠtítSvátA 85r;

takéť kořen [laureoly] *velikú žiezn přivodí* LékVodň 284r.

4.1.2.3.2 Vlivem singulárných tvarů nepřímých pádů, nom., gen., akuz., vok. a lok. du., nom., gen., akuz. a vok. pl. s *-ň-* se měkčí tvrdé koncové *-n*. Dokládají to bezpečně řidší zápisy z 1. poloviny a hojnější záznamy z 2. poloviny 15. století:⁶⁵

skrušenie a bazň u milosti božie OtcB 48r;

i poče Tristram velikú ziezeň jmiati TristB 39r;

dali [Římané] *milost těm, kteříž jsú byli pro rozličnú věc a nekazeň ven z města vypověděni* MartKronA 90v;

piefeň velikonoční zpieval MladJerF 131v;

bafeň marná BiblPraž Sir 20,21;

nám zde mnozí nepřejí a nepřizeň máme pro nic TovHád 53v;

ta služebnost jest největší nepřizeň tohoto světa AktaBratr 1,332v,

a to včetně zápisů, v nichž je měkkost koncového konsonantu označena i u okrajově doloženého lexému:

mucus ... Plefeň VodňLact O3v,

nebo ve tvaru s koncovkou:

neb vždy na ně [města] *běží neprziezňe, bezpráví od jiných i zrady* ChelčSít' 163r.

Změna *-en* → *-eň* snižuje množství alternací tvrdého a měkkého konsonantu v různých pádech téhož jména.

4.1.2.3.3 Změna zakončení nom./akuz. sg. se prosazovala pozvolna. Stejně jako v případě jiných změn přirozeného jazyka se vývoj nerealizoval skokově, ale plynule a postupně, takže vedle sebe existovaly a souběžně se užívaly formy reprezentující jak starší, tak mladší vývojová stadia. Někdy jsou tyto vývojově různě progresivní formy zaznamenány v témže prameni, a to dokonce v těsném sousedství:

---

⁶⁵ Zde je nutné rozlišovat mezi stářím památky a stářím pramene. Např. památka *Životy svatých Otců* pochází z 2. poloviny 14. století, základní dochovaná verze českého textu, pramen OtcB, byl ale zapsán až v 1. polovině 15. století. Podobně česká verze veršovaného románu *Tristram a Izalda*, sestavená z německých předloh, vznikla někdy během 2. poloviny 14. století, námi citovaný základní rukopis TristB pochází ale až z r. 1483.

abych viděl tryzn lida mého a trizen města svatého BiblDrážd' 1 Mach 2,7;
jazyk priezeň i nepriezen zplodí BawEzop 1792;
crepitaculum kolebná piefn SlovKlem 37r;
hymeneum svatebnie piefen SlovKlem 52r;
lenocinium kurevná piefen SlovKlem 59r.

4.1.2.3.4 Vzhledem ke způsobu zápisu staročeských textů nelze jednoznačně určit podobu sledovaných tvarů ani jejich stáří, a tudíž ani souslednost změn formy nom./akuz. sg. u námi zkoumaných substantiv. Zatímco Gebauer 1960: 366 předpokládá sled forem *piesn* → *piesň* → *pieseň*, staročeský lexikální materiál⁶⁶ ukazuje spíše na posloupnost *piesn* → *piesen* → *pieseň*. S touto chronologií změn pracují StČS a ESSČ a přikláníme se k ní i my. Ani jedno řešení však není nezpochybnitelné.

4.1.2.3.5 V Klaretových slovnících se vyskytují i nominativy mající *ja*-kmenové zakončení. Byly vytvořeny a užity z rytmických a rýmových důvodů, jiné staročeské prameny je nepřejímají:

bázně timor, ... volánie clamor KlarGlosA 1355;
compilamen vazenie, ... tendor otržně KlarGlosA 2687.

4.1.2.4 Pod vlivem řady shodných tvarů (dat., lok., instr. sg., nom., gen., akuz., vok. a lok. du. a po převzetí *i*-kmenové koncovky *-í ja*-kmeny též gen. pl.) pronikají k substantivům na *-sn*, *-zn*, *-žn* hojně *ja*-kmenové koncovky, popř. též koncovky jiných měkkých deklinací tvarově neodlišitelné od *ja*-kmenových.⁶⁷

4.1.2.4.1 Novotvary jsou doloženy již od 2. poloviny 14. století:

blúdiece bludy a básněmi lestnými JeronM 1r;
v žalmiech a v chvalách i v piesniech duchovních BiblOl C 3,16;
ty ženy všecky bez všeliké bázně ... aby púšťely krev LékFrantA 92r;
neb vždy na ně [města] běží nepriezně, bezprávi od jiných i zrady ChelčSíť 163r.

4.1.2.4.2 Tvarová variabilita staročeských textů, pokud jde o souběžné užívání *i*-kmenových a *ja*-kmenových tvarů, je vysoká – formy s tvary *i*-kmenové i *ja*-kmenové deklinace se paralelně užívají:

---

⁶⁶ Viz výše uvedené doklady.

⁶⁷ Předpokládáme, že pod vlivem stejného rodu *i*-kmenová feminina zakončená na *-sn*, *-zn*, *-žn* přejímají především koncovky ženské deklinace *ja*-kmenové, přesto nelze vyloučit ani vliv, popř. přímo převzetí koncovek také jiných měkkých deklinací. Abychom se vystříhali strukturně komplikovaných a obsahově přetížených formulací, hovoříme dále v podkapitole 4.1 již jen o koncovkách či tvarech *ja*-kmenových.

– na stejném místě biblického textu v různě starých překladech:

vypravujíc [slavní muži] piesni z písma BiblDrážď Sir 44,5 (*piesně* BiblPad);⁶⁸

ustavím' nepříezen mezi tebú a mezi ženú a plodem tvým a plodem jejím BiblCard Gn 3,15 (*nepříezni* BiblPad, *neprziezně* BiblPraž),⁶⁹

– ve variantních opisech téhož textu:

proročstvie Simeona proroka riekal jest [sv. Jeroným] ..., *kterúž pieffnu*⁷⁰ *nebo řeč dokonav* JeronM 32r (*piesn* JeronO);

byť nebylo kázní, nebylo by bázní RokPostA 228v (*kázně ... bázně* RokPostK),

– v jedné památce:

příezni a pokoje s světem hledajíce ChelčSít' 21r;

skrže zlé milosti a příezně tělesné ChelčSít' 6r,

– a to i v blízkém susedství:

nepřízeň strojí v skrytě, jakožto lev v jeskyni své nepříz ně strojí, by popadl chudého TovHád 78r.

4.1.2.4.3 V řadě případů však není možné deklinační příslušnost užitého tvaru vůbec určit, protože koncovky obou deklinací se shodují:

pakli toho [přistoupení k víře] nechceš učiniti, s velikú otrýz ní sendeš PasMuzA 362 (*s ... trýz ní* PasKlemA);

piesni světských libý skladatel Frant 24r;

času jednoho noviny jdú, ješto jsú starému kniežeti po příezni ListářRožmb 4,280 (1450).

4.1.2.4.4 Jednotlivá substantiva nejsou vůči přijímání nových *ja*-kmenových koncovek stejně vstřícná. Zatímco např. f. *bázn* má ve staročeském období doloženo prokazatelně více *ja*-kmenových tvarů než *i*-kmenových a od poloviny 15. století je u něj nom./akuz. pl. na *-ě* již téměř normou,⁷¹ u lexému *bázn* je situace téměř opačná (frekventovanější jsou tvary *i*-kmenové, *ja*-kmenové tvary jsou méně početné), u substantiva *trýzn* pak zcela opačná (*i*-kmenové tvary jsou u něj hojné, *ja*-kmenové řídké). Preference tvarů různých deklinací ale zřejmě nemá žádnou souvislost s tím, zda podstatné jméno bylo utvořeno s pomocí sufixu *-sn*, nebo *-zn* – u substantiv *kázn*, *piesn* je poměr *i*-kmenových a *ja*-kmenových tvarů víceméně

---

⁶⁸ Za latinské *carmina*.

⁶⁹ Za latinské *inimicitias ponam*.

⁷⁰ V rukopise je *-u* částečně vyškabáno.

⁷¹ Srov. např. *bázně sladké rádi slyší* ChelčPost 155r.

vyrovnaný. Domníváme se, že větší vliv než sufixální zakončení jména má na přijímání sekundárních koncovek povaha a frekvence jména, šíře a charakter jeho významového spektra a jeho (ne)začlenění do ustálených spojení či hojně užívaných syntaktických konstrukcí, jež inklinují k zachování neměnné formy, jako jsou např. administrativní, mechanicky z textu do textu přejímané formule (např. stč. i střdč. *bázn božie*, stč. *bez bázni* vs. střdč. *bez bázně*, střdč. admin. *nehledíc na přízeň neb nepřízeň* aj.).

Roli zde poněkud překvapivě nehraje typ či žánr textů, v nichž se jméno užívá. V tomto období ještě neplatí, že biblický text je jazykově konzervativnější než jiné stejně staré texty, jak můžeme pozorovat v době střední a později.⁷² Staročeské překlady Bible a jejích částí se tudíž po stránce morfologické nevzdalují soudobému jazyku natolik, jak k tomu dochází v následujících obdobích, v důsledku čehož se *ja*-kmenové novotvary v textech staročeských biblí, žaltářů, evangeliářů apod. u tohoto typu jmen vyskytují zcela běžně, a to i v nejstarších fázích staré češtiny.

Doloženost (nikoliv skutečné užívání) nových *ja*-kmenových tvarů naopak kromě osobních preferencí autora⁷³ silně ovlivňuje to, zda se konkrétní výraz užívá převážně v singuláru (jako např. *bázn*, *kázn*), kde se kromě přímých pádů od sebe liší už jen tvary genitivu, a tudíž se snižuje možnost rozlišitelnosti *i*-kmenových vs. *ja*-kmenových tvarů, nebo i v plurálu (jako např. *básn*, *piesn*), kde je možnost distinkce tvarů nepoměrně vyšší.⁷⁴

Také doba, odkdy se u jednotlivých *i*-kmenů objevují *ja*-kmenové koncovky v nepřímých pádech, se liší. Jména vstřícnější vůči morfologickým inovacím je užívají od 2. poloviny 14. století:

prázdnými básněmi Vít 97v;

nedostatky v básních ComestC 175v;

tu modlu popové ejipští ... <s> svými piesněmi okolo ... chrámu nosiechu OtcB 18r,

---

⁷² Podrobně se problematikou překladu české Bible zabývá Kvas 1997.

⁷³ Ty se ovšem ve staré češtině na rozdíl od období středněčeského i obrozeneckého a postobrozeneckého, jak se zdá, příliš neuplatňují. Autoři činní v druhé polovině staročeského období vesměs používají novější formy nom./akuz. sg. a *i*-kmenové i *ja*-kmenové tvary v nepřímých pádech, pouze Tomáš ze Štítého inklinuje spíše k zachování starších, *i*-kmenových forem, a to zvl. v nom. a akuz. sg., což je však zapříčiněno spíše jeho jihočeským původem než osobním upřednostňováním konkrétních tvarů.

⁷⁴ Kvantitativní hledisko však není radno přeceňovat, neboť při využití různých materiálových zdrojů získáme dosti odlišné výsledky. Např. při vyhledávání lexémů *kázn*, *přiezn* v KonTextu se zobrazí výskyty, v nichž jednoznačně převažují v případě nepřímých pádů tvary *i*-kmenové. Při vyhledávání stejných lexémů v ExcStčS, GbSlov a ExcGb, založených na žánrově nepoměrně vyváženější pramenné základně, nalezneme podstatně více tvarů *ja*-kmenových než v KonTextu, jakkoliv i zde jsou proti tvarům *i*-kmenových, zachyceným v týchž zdrojích, tyto novotvary stále v menšině.

u konzervativnějších substantiv (jako je např. *příezn*) se první ojedinělé novotvary objevují na přelomu 14. a 15. století a více se rozšiřují až během století patnáctého:

skrze zlé milosti a příezně tělesné ChelčSít' 6r;

nejednú z dobré příezně tovařišky se jim [poddaným] připojiti ŽidSpráv 25;

ktož byli v nepřiezniech, ti již přítelé jsú, ktož v ruozniciech, ti již v jednotě ArchČ 2,296 (1451).

4.1.2.5 Ne všechna substantiva tvořená sufixem *-zn* mají ve staré češtině tvary pouze podle *i*-kmenové a *ja*-kmenové deklinace. Vyskytují se i jména kolísající mezi různými skloňovacími typy téhož rodu (4.1.2.5.1) nebo mající tvary podle více různých rodů (4.1.2.5.2). Pozornost těmto systémově okrajovým lexémům věnujeme proto, že na jejich vývoji je dobře patrné, proč některá jména přecházejí k typu *píseň*.

4.1.2.5.1 Formy podle více ženských deklinací mají ve staré češtině substantiva *příekořizn/příekořizna* a *láznl/lázně/lázna*.

4.1.2.5.1.1 Příslušnost substantiva *příekořizn/příekořizna* do skupiny deverbálních jmen dějů tvořených sufixy *-sn*, *-zn* není zcela jistá – Machek 2010: s. v. *kořiti* předpokládá, že je tvořeno expresivním sufixem *-izna*. Jméno lze ale též vykládat jako ne zcela typické (víceslabičné, prefixálně-sufixální derivací tvořené) *i*-kmenové jméno děje s příponou *-zn*, ke kterému pod vlivem neobvyklých tvarů přímých singulárních pádů a působením jmen na *-izna* proniklo *a*-kmenové zakončení. Tento vývoj forem předpokládá Gebauer 1960: 368 i ESSČ: s. v. a vzhledem k tomu, že příponou *-izna* se odvozují deriváty od jmen, nikoliv od sloves,⁷⁵ se k tomuto výkladu kloníme i my.⁷⁶

Staročeský lexém je doložen ve variantě *i*-kmenové:

útiskuov ani příkořizní žádných ... od své matky nemajíce ArchPís 1,22 (1471),

i *a*-kmenové:

příekořiznu trpí Efraim BiblDrážď Os 5,11;

syn příekořiznu činí otci BiblOl Mi 7,16.

Nezpochybnitelné *ja*-kmenové tvary u něj nezaznamenáme.

Již během doby staročeské *i*-kmenovou formu *příekořizn* z užívání vytlačuje systémově snáze začlenitelná varianta *a*-kmenová.

---

⁷⁵ Srov. lexémy na *-izna* obsažené v StěS a ESSČ; též Nejedlý 2014: 244n.

⁷⁶ Šimek 2017: 89n. předpokládá, že jde o dva samostatné lexémy předčeského původu. Nejedlý 2014: 245 lexém vykládá jako desubstantivum tvořené příponou *-izna*, konkrétně jako variantu původního maskulina (s odkazem na stsl. *ukorъ* a *ukorizna* a pozděně staročeské substantivum *příkoř*). Rod substantiva *příkoř* však není zcela jistý – ESSČ ho s pochybnostmi klasifikuje jako femininum.

4.1.2.5.1.2 Substantivum *lázn/lázně/lázna* se ve staré češtině skloňuje zároveň podle ženské *i*-kmenové, *ja*-kmenové i *a*-kmenové deklinace. Díky slovtvornému typu, k němuž jméno patří, je sice primární formou *i*-kmen *lázn*, ale centrální a nejfrekventovanější variantou lexému je *ja*-kmen *lázně*:

učiň mu lázni zvláštní z konopi LékRhaz 167;
prvé do lázně šel, čistě se zmyl HynRozp 139r;
v Konstantynopoli jest lázně veliká velmi CestKabK 183v,

následovaný *a*-kmenem *lázna*:

balneare ... v lázně se mýti SlovKlem 8r;
totoť jest lázna výborná LékFrantA 81r;
prodávám ... láznu, na kteréž sedí Žiž ArchČ 16,334 (1489).

Jednoznačně identifikovatelné tvary *i*-kmenové formy jsou řídké a natolik pozdní, že nelze vyloučit ani to, že se jedná již o novotvary podle typu *píseň* (nominativ *lázn* není doložen):

a po vyčištění bud' lázeň LékRhaz 149;
pokuta, ješto slove lázen PrávSasM 130.

Existuje také řada jednoznačně neurčitelných tvarů *v lázni*, *po lázni*, jež mohou být *i*-kmenové i *ja*-kmenové, a díky nerozlišování *i* × *y* v zápisech slov i nemálo neurčitelných tvarů *i*-kmenových vs. *a*-kmenových (gen. sg. *do lázni* × *do lázny*, nom. a akuz. pl. *lázni* × *lázny* atd.).

Skutečnost, že se – a to zřejmě jako dosti, ne-li zcela rovnocenné – užívaly zároveň všechny tři variantní formy slova, potvrzují doklady typu:

toť jest lázna velmi dobrá ... Učiň sobě lázni v kádi a přikryti svrchu lázen dobře
LékMuz 38v;
jdi do lázně LékChir 93r;
jdiž do lázny LékChir 224r.

4.1.2.5.2 Některá jména mají i tvary rodu mužského.

4.1.2.5.2.1 Ty ve staré češtině převládají u starého všeslovanského jména *žizn* ‚žítí v pokoji; hojnost, blahobyť‘. Substantivum se skloňuje podle mužské *o*-kmenové deklinace:

pole tvá napilňena budú žiznem ŽaltWittb 64,12;
nuž aj, přijde sedm let velikého žiznu BiblOl Gn 41,29;
v plodu dobytka tvého, v žiznu země tvé a všeho zboží v štědrosti BiblOl Dt 30,9, pod.
MamVid 128r,

přestože substantivum je jednoznačně, jak prozrazuje jeho forma, odvozeno sufixem *-zn*, kterým se tvoří *i*-kmenová jména rodu ženského. Jako femininum je však doloženo jen velice zřídka:

pak na léto taká žizn bieše, že kořec žita šest peněz zlých platieše DalC 94,9,

a v jiném opise Dalimilovy kroniky figuruje jako maskulinum:

pak na léto taký žizn bieše... DalV 94,9.

Písemně doloženo je jen do konce 14. století, poté se zřejmě užívá již jen v písni *Hospodine, pomiluj ny*.

4.1.2.5.2.2 Ojediněle je v mužském rodě doloženo i substantivum *trýzn*:

trýzdn náš trpěti PasKlemA 169r.⁷⁷

4.1.2.6 Situace na konci staročeského období

4.1.2.6.1 V průběhu staročeského období postupně zanikají téměř všechna ojediněle či řídko doložená jména včetně Klaretových okazionalismů (*desětázn, drážn, oprzn, otrýzn, otrzn, plasn, přiekořizn, rozkázn, snažn, trojepiesn, vážn*), přestává se používat i archaické *žizn* a dočasně vycházejí z užívání též lexémy *strážn, trýzn*.

4.1.2.6.2 Od 1. poloviny 14. století se u jmen na *-sn, -zn, -žn* rychle rozšiřuje sekundární forma nom./akuz. sg. rozšířená o vkladné *e* (*bázen, piesen*), jež je snáze vyslovitelná a počtem slabik odpovídá jiným tvarům téhož jména i tvarům nom. sg. jiných ženských deklinací. Od 1. poloviny 15. století jsou doloženy zápisy s koncovým *-eň* (*báseň, kázeň*). Formy s koncovým *-en, -eň* na sklonku staročeského období jednoznačně převládají. Formy bez vokálního rozšíření v průběhu staročeského období zůstávají v užívání – minimálně v psaných textech se vyskytují až do konce období.⁷⁸

4.1.2.6.3 Zároveň od 2. poloviny 14. století pronikají ke jménům sledovaného typu sekundární *ja*-kmenové koncovky. Na konci staročeského období jsou již dosti rozšířené.

4.1.2.6.4 Změny, které v průběhu staročeského období probíhají u deverbativ tvořených sufixy *-sn, -zn*, ukazují na to, že tato jména jsou z vývojového pohledu formálně i morfologicky značně nestabilní a mají tendenci měnit svoji deklinační příslušnost. Původní kombinace hláskového zakončení nom./akuz. sg. byla při užívání jmen zřejmě především z důvodů foneticko-fonologických natolik nevyhovující, že deriváty tohoto slovtvorného typu mění během staročeského období svoji základní formu – u většiny jmen se jejich

---

⁷⁷ Formu *trýzdn* s vloženým *d* nacházíme též pouze v *Pasionálu klementinském*.

⁷⁸ Situaci v mluveném jazyce posoudit nemůžeme. Pokud jde o nejmladší zápisy typu *bázn* v psaných textech, nacházejí se v morfologicky konzervativních, nikoliv však archaizujících textech.

základní podoba rozšiřuje o vkladné *e* a měkčí se tvrdé koncové *-n*, takže substantiva k r. 1500 končí na *-eň*. Jména také nově přijímají tvary ženských *ja*-kmenů. Díky hojnému paralelnímu užívání tvarů *i*-kmenových i *ja*-kmenových se tato substantiva postupně vyvazují z paradigmatu své původní deklinace a jsou jednou ze skupin jmen, jež se podílejí na konstituování nového, hybridního, nekmenového deklinačního typu *píseň*, k němuž také přecházejí. Ten se mj. i s přispěním těchto jmen cca k r. 1500 v základních rysech ustaluje.⁷⁹ Příklon substantiv na *-sn*, *-zn* k novému typu *píseň* je výhodný, neboť u jmen zcela odstraňuje alternaci měkkého vs. tvrdého kořenného konsonantu, jejíž míru sekundární nominativ na *-eň* sice snížil, ale zcela neeliminovat.

4.1.2.6.5 Zbývající *i*-kmenová feminina na *-sn*, *-zn* jsou jména, jež jsou z hlediska staročeského uživatele slovtvorně nemotivovaná, tudíž slovtvorně neprůhledná a systémově neukotvená. Ta se již od počátku svého doložení ve staré češtině vyvíjejí odlišně než většina derivátů stejného slovtvorného typu. Vytvářejí vesměs jinou variantní formu lexému než podobu zakončenou na *-eň* a užívají tvary i podle jiných deklinací nebo rodů než jen podle ženských *i*-kmenů: u feminina *lázn* jsou doloženy též formy a tvary *ja*-kmenové a *a*-kmenové deklinace, substantiva *žizn* a *trýzn*⁸⁰ se užívají i jako maskulina a substantivum *přiekořizn* přechází již v době staročeské k ženským *a*-kmenům.

4.1.3 Stadium středněčeské

4.1.3.1 Z období staročeského do doby střední přecházejí pouze lexémy patřící k centru slovní zásoby (*báseň*, *bázeň*, *kázeň*, *lázeň/lázně/lázna*, *nebázeň*, *nekázeň*, *nepřízeň*, *píseň*, *přízeň*, *žízeň*), popř. jejich okrajově užívané deriváty (*spřízeň*), a kromě toho ještě řídce doložené *pléseň*. Slovtvorný typ v tomto období již není produktivní – jako nové, ve staré češtině nedoložené lexémy zaznamenáme pouze hapaxní deriváty nebo složeniny obsahující slova již existující (*bezkázeň*, *chválopíseň*, *vítězopíseň*), ojedinělým kreativním autorským tvořením vzniká substantivum *vázeň* ‚vážnost‘.⁸¹

---

⁷⁹ Komárek 2012:175 tento vývoj označuje jako přechod *i*-kmenů k *ja*-kmenům (srov. „Mnohá jména typu *kost* vůbec přecházejí k typu *duše*, zachovávajíc si přítom. nom. a akuz. sg. bez koncovky.“), což nepovažujeme za zcela vhodné řešení – pokud bychom je přijali, není u příslušných jmen žádný důvod k pozdějšímu přechodu k typu *píseň*, neboť u nich již nedochází k žádné další změně.

⁸⁰ Sloveso *trýzniti* je denominativní.

⁸¹ Srov.: *bývá malá vázeň tomu* LomnNaučDět 154. – Substantivum *vážn/vázeň* sice bylo doloženo již ve staré češtině ve slovníku mistra Klareta, ale ve zcela jiném významu (‚miska vah‘, srov. bod 4.1.2.2). Vzhledem k ojedinělosti užití slova v obou obdobích, časové prodlevě mezi oběma výskyty a rozdílným významům nepředpokládáme zachování staročeského lexému do období středněčeského, ale vytvoření nového

4.1.3.2 S ohledem na převládající pozdně staročeské formy slov s koncovým *-en*, *-eň* a přinejmenším nezanedbatelný, ne-li progresivně narůstající či převažující počet *ja*-kmenových tvarů,⁸² předpokládáme na začátku středněčeského období u *i*-kmenových feminin zakončených původně na *-sn*, *-zn*, *-žn* základní formu s vkladným *e* a měkkým koncovým konsonantem a primární morfologickou charakteristiku podle nově se zformovavšího typu *píseň*, spojujícího v sobě kromě tvarů jiných deklinací⁸³ tvary nom. a akuz. sg. ženských *i*-kmenů s *ja*-kmenovým gen. sg. a s řadou dalších, plurálových *ja*-kmenových tvarů.

4.1.3.3 Tyto naše předpoklady potvrzuje i středněčeský lexikální materiál. V době střední již od jejího počátku v písemných zápisech i tiscích jednoznačně převažují tvary nom./akuz. sg. zakončené na *-eň*:

kázeň PamBratr 138r;

mudřec tuto báfeň složil AlbínBaj 63;

*ributum ... :: brně, Daň*⁸⁴ VelNomT Y2r;

žijžeň truňky vody uhasí SatPod 15r.

Nepoměrně řídkěji, ale nejenom v pramenech z počátku období jsou doloženy i záznamy s koncovým *-en*:

což se o pecku praví za báfen HrubPřekl 311r;

neprziesen ČerHerb F6r;

písen LomnPis 136r;

ne velká smělost, ani bázen LibVých A10v.

Doloženy jsou i různé způsoby záznamu lexému v jednom a též prameni:

kázen PamBratr 137b;

kázeň PamBratr 138r.

Formy nom./akuz. sg. s koncovým nevokalizovaným *-sn*, *-zn*, *-žn* v češtině doby střední již doloženy nejsou.

---

slova s totožnou formální strukturou, tj. diskontinuitu tvoření. – K diskontinuitě ve starších vývojových obdobích jazyka srov. více Nejedlý 2010a; 2010b.

⁸² Procentuální poměr *i*-kmenových a *ja*-kmenových tvarů je u každého staročeského substantiva trochu jiný – viz výše bod 4.1.2.4.4.

⁸³ Viz výše tabulku 1.

⁸⁴ V prameni je *n* vysazeno s tildou, nikoliv s háčkem.

4.1.3.4 V době středněčeské u této skupiny jmen již zjevně převažují tvary podle typu *píseň*:

některé ... zplodilo [přirození] ... k nepřiznám, k nenávisti, zarputilému nepřátelství
HrubPřekl 2v;

nepřátelství a nepřizně veliké sou KonáčPrav N6v;

někteří rozličnými historiemi (ať nedím básněmi a rozprávkami málo užitečnými...)

sami se rádi zaměstknávají BlahVad 40;

kdo roste bez kázně, stará se bez bázně SrnecProv 90;

abychom zimy, hladu a žízně ujíti mohli ŘádApat C3r;

hned ráno, jak z svých postelí vstali, ... svaté písně spívali JestřVid 21.

4.1.3.5 Původní *i*-kmenové tvary jsou v době střední na ústupu a kvantitativně v menšině, přesto se v malé míře vyskytují po celé středněčeské období:

od bázni božie BiblBen Jos 22,25;

od kázni BiblBen Job 17,4;

[skutkové těla,] *jenž sou tito: cizoložstvo, smilstvo ..., nepřizni, svár, nenávisti...*
BiblNámNZ G 5,20;

odvrátíť uší od pravdy a k básněm je obrátí Konfessí (1575);

v těchto písněch často se spomíná obecná melodie KancHloh předmluva;

od pravdy zajisté sluch odvrátí, k básněm pak se obrátí TrChlNeb (1727).

Jejich užití je povětšinou příznakové. Vyskytují se zejména v překladech Bible, v památkách náboženskovo-zdělavatelských a v pramenech svou povahou, určením nebo původem úzce souvisejících s církevním prostředím. Prameny tohoto typu a této provenience jsou mnohdy a v řadě ohledů jazykově archaičtější (tedy i morfologicky konzervativnější) než jiné stejně staré texty odlišných žánrů a typů, neboť jejich autoři vědomě navazují na starší písemnou produkci i literární tradici žánru, případně přímo přebírají a menší nebo větší měrou upravují znění starších pramenů.⁸⁵

Žánrově dosti vyhraněné užívání archaičtějších *i*-kmenových tvarů může být ještě dále konfesně zpřesněno – konzervativnější tvary s *i*-kmenovými koncovkami nalézáme nejčastěji v písemné produkci autorů jednoty bratrské:

mistři lživí ..., jež sluch od pravdy viery odvrátí a k básněm obrátí LukVíra 4v;

---

⁸⁵ Např. text *Bible benátské*, vydané r. 1506, z níž Gebauer 1960 cituje své jediné příklady nepřímých *i*-kmenových tvarů lexémů *bázeň* a *kázeň* doložených po r. 1500, byl převzat ze staročeské *Bible kutnohorské* a před vydáním byl pouze částečně modernizován (především po stránce pravopisné a co se týče morfologie sloves) – srov. Kyas 1997: 132–133.

příčina oddělení našeho jsú hřiechové a nepravosti ..., bezkázni na duchovních i na světských LukVira 7r;

toť k mnišským básněm může přičteno býti AktaBratr 9,68r (1565).

Žánrové a konfesní zařazení památky ale nemusí být jediným podnětem k zachování a užití vývojově starších tvarů slova – ty mohou být minimálně dočasně ovlivněny i významem lexému. Např. u substantiva *kázeň* v konkrétním významu ‚vězení‘ jsou v dokladech ze 16. století ještě příležitostně doloženy *i*-kmenové tvary, které se u abstraktních významů ‚kázeň, poslušnost, vědomá podřízenost zásadám chování a jednání; kázání‘ apod. již nevyskytují:

že jsme jeho vedle řádu práva dali do kázni vsázeti PrasekPrávMagd 193.

4.1.3.6 Vyskytují-li se tvary podle obou v této době užívaných deklinací v jednom prameni, jsou těmito prameny opět jazykově konzervativnější bible a náboženskovzdělavatelské texty, a to včetně výše zmiňované *Bible benátské*:

od bázni božie BiblBen Jos 22,25;

od bázně mé BiblBen Est 13,19;

hřiechové a nepravosti ..., bezkázni LukVira 7r;

k nápravě kázněmi veden býti LukVira 163v;

odvrátí uši od pravdy a k básněm obrátí BiblKral 2 T 4,4;

babské básně zavrz BiblKral 1 T 4,7.

4.1.3.7 Příležitostně se u námi sledovaných jmen vyskytují i tvary podle jiných deklinací: podle deklinace *ja*-kmenové:

tuto básni a novinku do Prahy donesl AktaMor 2,203,

nebo *ja*-kmenové:

Zdaž udržíš bázni? KomKatoR B3v.

4.1.3.8 U feminina *lázeň/lázně/lázna* přibývají během doby střední, a to již od jejího počátku, tvary podle typu *píseň*, tedy tvary, které byly v období staročeském dosti vzácné a pozdní:

aby lázeň zádušní topena byla dvakrát do roka ListářPlz 2,442 (1503);

jakou pak lázen u Jeho Milosti měl [komorník] AktaBratr 14,135v (1575);

potom jsem lázeň teplé vody shlídal CestČern 232;

nyní tvá lázeň, maličký, jsou slzy matičky BridBás 105.

Běžně doloženy jsou, a to zejména v 16. století, též tvary *ja*-kmenové:

byla li jest ... v té vsi, v kteréž si ty bydlel, lázně, v kteréž by se myl? HrubýOtc 274r;

pět podsedků a člověka na lázni ... ve dcky vkládám DeskyMorOl 2,168 (1510);

Hágar: Teplet' jest mi vytopila [Sára] lázni StodSod D6v,

méně početné jsou tvary *a*-kmenové:

lázna potící RešSlovA Hhhh2r;

snad by pak někdo ... tomu, aby takovou láznu tanečníci a jiní hříšníci v pekle míti měli, nevěřil LomnTanc 71.

4.1.3.9 Pro zajímavost a dokreslení vývoje v této fázi jazyka uvádíme tabulku s počty tvarů s původními koncovkami *i*-kmenovými a novějšími koncovkami podle typu *píseň*, doloženými u frekventovanějších středněčeských substantiv. Absolutním číselným hodnotám však nepřikládáme zde ani níže v posuzování celého procesu rozhodující, ale jen doprovodnou ilustrační váhu, neboť kvantitativní údaje mohou být vlivem různých faktorů nepřesné či zavádějící.⁸⁶

lexém	počet dokladů	tvary dle <i>píseň</i>	tvary <i>i</i> -kmenové
<i>bázeň</i>	130	82	7
<i>-bázeň</i>	130	77	1
<i>-kázeň</i>	160	134	5
<i>-píseň</i>	70	65	1
<i>-přízeň</i>	150	132	1
<i>žízeň</i>	48	30	1

Tabulka 3. *I*-kmenová feminina zakončená na *-sn*, *-zn*, *-žn* ve střední češtině⁸⁷

4.1.3.10 Situace na konci středněčeského období

V období středněčeském se u deverbálních substantiv odvozených sufixy *-sn*, *-zn* stabilizuje nom./akuz. sg. zakončený na *-eň* a skloňování podle nového typu *píseň*. Řídce se u nich po celé sledované období vyskytují též tvary původní deklinace *i*-kmenové, ale doloženy jsou již jen okrajově, a to zejména v jazykově archaických a archaizujících biblických překladech, náboženskovo-zdělavatelských památkách, kancionálech apod. Nový deklinační typ *píseň* je tudíž již poměrně stabilizovaný.

⁸⁶ Např. u substantiv *bázeň*, *kázeň* je počet tvarů podle typu *píseň* v době střední zmnožen hojným užitím přísloví *kde není kázně, není bázně*. – K rozdílným výsledkům získaným na základě různých využitých zdrojů viz pozn. 74, 115 a 187. – Při zapojení nových pramenů do námi užívaných materiálových zdrojů se číselné údaje mohou změnit. – Celkový počet dokladů vyšší než 50 zaokrouhlujeme na desítky.

⁸⁷ Stav k 4. 1. 2020.

Příležitostně utvořené deriváty *bezkázeň, chválopíseň, vážeň, vítězopíseň* se neujaly, u substantiva *lázeň/lázně/lázna* se dynamicky prosazuje forma *lázeň*.

4.1.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.1.4.1 Substantiva derivovaná sufixy *-sn, -zn* do období národního obrození a po něm následující 2. poloviny 19. století vstupují jako jména formálně i morfologicky konsolidovaná – bez všech pochyb končí na *-eň* a skloňují se podle nového nekmenového deklinačního typu *píseň*.

4.1.4.2 Kontinuálně se od nejstarší vývojové fáze češtiny, tj. od doby staročeské, užívají lexémy *báseň, bázeň, kázeň, lázeň/lázně/lázna, nebázeň, nekázeň, nepřízeň, píseň, plíseň, přízeň, žízeň* a obnovuje se užívání lexémů *strážeň* a *trýzeň*, doložených ve staré češtině, ale nezaznamenaných v době střední.

4.1.4.3 Přejít k typu *píseň*, jehož vznik kromě dalších skupin jmen svým spontánním vývojem substantiva na *-sn, -zn* podnítila a na jehož utváření se nemalou měrou podílela, realizovala tato jména již na přelomu staročeského a středněčeského období. Od té doby u nich jednoznačně převažují tvary této deklinace:

Jozef, jeho syn, skrze moudrost svou veliké přízně u krále si získal Kramerius, Všeobecná kronika světa 73 (1820);

na neštěstí přespříliš myšlének v těch básních jesti Neruda, U nás (1858);

píščal (puška, starotábor. píšťala), v písních často nazývaná sedmipíd'nou Jahn, Obrazy života 1, 3 (1861);

hanba to bojovati s lidem takovým bez kázně a bez bázně Chocholoušek, Jih (1863);

pojedení tohoto, které toliko předmluvou k následujícím básním jest Nečas, Pohledy do dějin (1886).

Objevují se nejen v prozaickém, ale i ve veršovaném textu, kde jsou díky svému zakončení velice dobře využitelné v rýmové pozici:

umlkly žal a bázeň, nová přišla v srdce kázeň Havelka, Básně (1873);

snad krokem tím jen rozmnožím svou trýzeň, však po jistotě taková má žízeň Adámek, Salomea (1885).

4.1.4.4 Vývoj tohoto slovtvorného typu v období národního obrození a následující 2. poloviny 19. století ovšem není tak lineární a sourodý, plynule a bez odchylek navazující na předchozí stadia, tedy potvrzující a naplňující vývojové tendence spočívající v jednoznačném přimknutí se k typu *píseň*, realizovanému již v předchozím období, jak

bychom na základě situace na konci středněčeského období očekávali. Spontánní vývoj češtiny je v této fázi vývoje jazyka narušen vědomými a cílenými lidskými zásahy. Autoři tohoto období se jednak snaží dosáhnout vznešenosti a neobvyklosti jazyka užívaného při tvorbě (zejména, ale nejenom) krásné literatury, jednak se snaží dokázat a obhájit samostatnost, bohatost a kvalitu češtiny jakožto jazyka schopného zastávat všechny funkce kladené na jazyk moderního, národnostně vymezeného a koherentního společenství. Za tímto účelem také zdůrazňují starobylost češtiny, její dlouhodobou existenci, svébytnost a kvalitu. Vedeni záměrem odstranit podle jejich názoru projevy pokleslého a nedostatečně hodnotného jazyka bezprostředně předcházejícího období a aktuálně užívanou češtinu provázat s jimi vysoce ceněnou češtinou veleslavínskou aj., záměrně soudobý jazyk archaizují po stránce lexikální, syntaktické i morfologické.⁸⁸ Zároveň se ovšem v jazyce reflektuje přirozený, neregulovaný vývoj předcházejícího období, v průběhu kterého došlo mj. k tvarovému sblížení až prolnutí ženských měkkých deklinací a *ъv*-kmenů (k tomu více níže bod 4.5.4.2). V důsledku všech těchto tendencí, záměrů, zásahů a snah se u námi sledovaných lexémů znovu objevují dlouhodobě ustupující *i*-kmenové tvary, a to v míře nepoměrně vyšší, než byly doloženy v předchozím středněčeském období. Užívají se během celého období v básních i v próze, v krásné literatuře, v odborných textech i publicistice:

tiše v Pánu usnul, pěknou památku v krásných písních od sebe šťastně složených
Tablic, Poezie (1812);

káva spící myšlení mi budí, káva k básněm milou Múzu pudí Tablic, Poezie (1812);

jsa prázden básni Vetešník, Prvotiny 215, 18 (1815; v rýmu s *s kázní*);

ne jak Říman, Řek a Němec líčil v básněch ony vilné šibřinky Kollár, Slávy dcera (1832);

zdržeje se již jednou nekonečného rozumování v básněch Palacký, Básně (1898);

tak ... mu poskytovala písněm svých vhodných zvuků jakožto látky a podnětu nápěvům
ČLid (1899).

I-kmenové tvary (zřejmě pod vlivem slovenštiny) s oblibou užívá Jan Kollár:

proto vyzůstaň aspoň v básněch Kollár, Výklad (1832);

---

⁸⁸ K charakteristice jazyka v těchto obdobích více Havránek 1936: 79n.; Šlosar – Večerka – Dvořák – Malčík 2009: 103n.; Komárek 2012: 37n.; Fidlerová – Dittmann – Martínek – Voleková 2013: 110n.; NESČ: s. v. Obrozenecká čeština a Poobrozenecká čeština 19. stol. aj. – Přejímání staročeských lexémů autory publikujícími v 19. století věnoval své vystoupení Staročeské lexikum v slovnících novodobé češtiny na konferenci Česká diachronní lexikografie 1968–2018. 50 let Staročeského slovníku (Praha 2018) Karel Komárek.

forma znělek zdá se nad to i najpříhodnější ku smíšeným lyricko-epickým, čili podmětno-předmětným básněm Kollár, Výklad (1832);

„Šoltis“ Jan, viz o něm v našich Kázních a řečech Kollár, Výklad (1832);

jméno tohoto Telafúsa ... až podnes často Slováci v národních příslovích a písních zpomínají Kollár, Výklad (1832).⁸⁹

4.1.4.5 Ve sledovaném období zaznamenáme i některé specifické případy vývoje jednotlivých jmen.

4.1.4.5.1 Od poloviny 18. století prudce narůstá počet dokladů feminina *plíseň*. Výraz, v době staročeské a středněčeské doložený jen zcela okrajově, je nyní užíván nepoměrně hojněji, a to v památkách různých žánrů. Vyskytuje se zejména ve tvarech odpovídajících typu *píseň*, hojně doloženy jsou zvláště tvary přímých singulárových pádů:

vyšťárané ze starožitné plísně rýmy Počátkové 24, 28 (1818) ‚staré doby‘;

dávno rum se oděl v mech a plíseň NovPísně (1888).

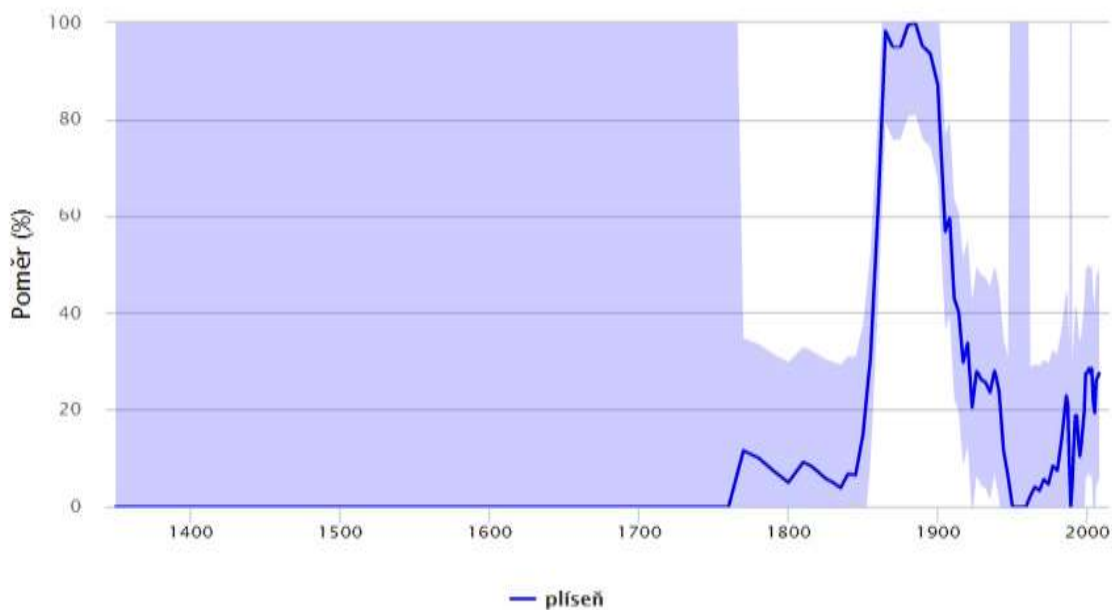
I-kmenové tvary nejsou příliš početné:

zřek' se lásky, stal se apoštolem, až se octnul v koby této plisni Kučera, Básně (1813).

Výskyt lexému *plíseň* v korpusech ČNK (podle aplikace SyD) znázorňuje graf 1. V KNLA počet dokladů slova *plíseň* dynamicky narůstá již o poznání dříve.

---

⁸⁹ Není však zdaleka jediný z autorů 19. století, který tak činí. Početný výskyt *i*-kmenových tvarů z jeho produkce nepřipisujeme tomu, že by se jeho autorské vyjadřování natolik odlišovalo od jazyka, který používali jeho současníci, ale plošnému zapojení jeho díla do diachronních korpusů ČNK.

Graf 1. Výskyt lexému *plíseň* v korpusech ČNK (vytvořeno aplikací SyD 11. 1. 2020 na základě dat ČNK)

4.1.4.5.2 Obnovuje se užívání lexémů *strázeň*, *trýzeň*, doložených ve staročeském, ale nikoliv středněčeském období. Předpokládáme, že jejich znovuzařazení do dobového lexika není náhodné, ale že je dalším projevem dobového zájmu o starší jazyk. U feminina *strázeň* však nemůžeme vyloučit ani diskontinuitní tvoření pod vlivem jiných formálně blízkých substantiv, neboť jméno je v době staročeské doloženo ojedinele jen u Klareta. Oba lexémy se ve sledovaných obdobích skloňují převážně podle typu *píseň*:

než v trýzních zaživa by hynulo [srdce] Pfleger, Cypřiše 79, 13 (1862);

jaká strázeň suchou větev zdrtí? Ambrož, Pestré kvítí (1883);

jaké v poušť tu zavedly tě strázně? Čech, Písně otroka (1895),

doloženy jsou ale i tvary s *i*-kmenovými koncovkami:

démonové jsou ... podlé ducha všeliké strážni (náruživosti) Čelakovský, O městě 2, 138 (1830);

při velikých předsevzetích nebo strážněch Palacký, Radhost 1, 399 (1871).

4.1.4.5.3 U substantiva *lázeň/lázně/lázna* se v tomto období završuje přechod k typu *píseň*. Převažují tvary podle tohoto deklinačního typu, hojně je doložen nom. i akuz. sg.:

zase ... tuto ruskou lázeň přestátí musel Slovan (1851);

hned za lázněmi je studené zřídlo ..., ze všech největší, které se však jen k lázním potřebuje. Nové lázně jsou pěkné, velké stavení NNárodop 20 (1862); jiná lázeň se nevynachází ČLid (1895).

Řídce zaznamenáme i tvary *i*-kmenové:

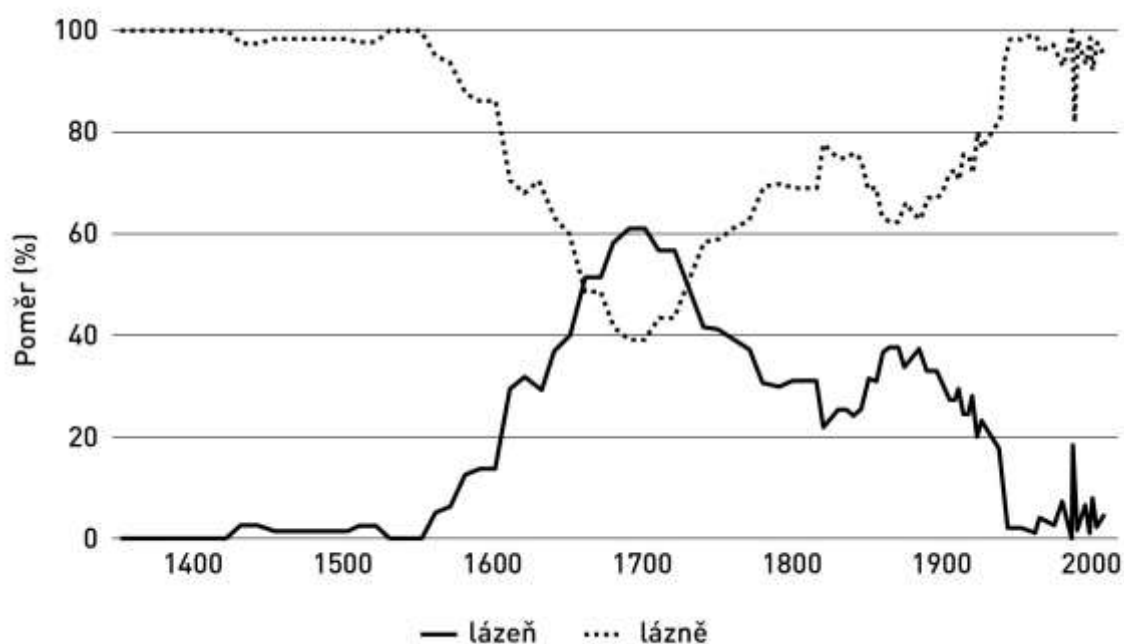
a že sice tři věci mají při lázněch se pozorovati Studánka 10 (1790); nalezené teplé vody v Čechách dal zvelebovati k výstavným láznem, jež Karluvary (Karlsbad) nazval Vlastenecký zvěstovatel (1820).

Nominativ *lázně* se nadále užívá, ale je chápán jako plurálový pomnožný:

nyní jí ... žádné lázně víc pomoci nemohou Kramerius, Dobrá rada 46 (1803).

Tvary *a*-kmenové zaznamenány nejsou.

Názorně poměr variantních forem *lázeň* vs. *lázně*, měnící se v průběhu staletí, zachycuje graf č. 2, vytvořený na základě dat ČNK. Nový nárůst dokladů na formu *lázně* od r. 1800 je zde zapříčiněn vydělením významu ‚místo, budova, skupina budov na koupání n. léčení; místo nebo město s léčivými prameny‘, vázaného na pomnožnou formu slova, jako samostatného lexému a zařazením všech nepřímých, deklinačně nejednoznačně identifikovatelných tvarů pod nominativ *lázně*.

Graf 2. Vzájemný poměr forem *lázeň* vs. *lázně* během historického vývoje češtiny (vytvořeno aplikací SyD 11. 1. 2020 na základě dat ČNK, upraveno pro černo-bílý tisk)

4.1.4.6 Situace na konci 19. století

Substantiva utvořená s pomocí sufixů *-sn*, *-zn* se po celé obrozenecké a poobrozenecké období skloňují podle typu *píseň*, čemuž odpovídá i základní forma jmen. V návaznosti na předchozí vývoj a pod vlivem historizujících a archaizujících snah se u nich ve větší míře než v předchozím středněčeském období objevují tvary s *i*-kmenovými koncovkami, příležitostně užívanými až do konce 19. století (popř. ještě později).

Obnovuje se užívání staročeských lexémů *trýzn*, nvč. *trýzeň*, *strázn*, nvč. *strázeň*, přičemž zejména u feminina *trýzeň* nelze vyloučit vědomé oživení staročeské lexikální jednotky. U feminina *strázeň* předpokládáme spíše diskontinuitní znovuvytvoření nápodobou existujících jmen tohoto typu.

4.2 Zbývající *i*-kmenová substantiva zakončená na *-n*

4.2.1 Skupina ženských *i*-kmenů zakončených na *-n* po eliminaci deverbálních substantiv tvořených pomocí sufixů *-sn*, *-zn* obsahuje deriváty několika okrajových, méně frekventovaných slovtvorných typů (jednoslabičná deverbální jména dějů tvořená příponou *-n* (psl. **-nb*),⁹⁰ deadjektivní jména nositelů vlastností aj. utvořená pomocí formantu **-b*, denominativní jména nositelů vlastností odvozená až v době historické příponou *-en*) a několik jmen etymologicky neprůhledných. Řada výrazů sem spadajících je všeslovanská.

4.2.2 Stadium staročeské

4.2.2.1 V období staročeském do této skupiny jmen patří:

4.2.2.1.1 jednoslabičná deverbální jména dějů s fonologickou strukturou „konsonant(y) – vokál – konsonant“: *bran* (pozd. a nč. *zbraň*), *čten* ‚čtení, četba‘, *dan*, *sien*,⁹¹ *strán*,⁹² *žen*, jejich odvozeniny *obran*, *přědsien* a složenina s druhým komponentem *sien krásien* ‚královská (palácová) síň‘;

4.2.2.1.2 deadjektivní jména nositelů vlastností, jména vlastností, stavů a míst zakončená na *-n*, jež je součástí slovtvorného základu. Deriváty jsou tvořeny pomocí formantu **-b*, jehož působením se v průběhu hláskového vývoje češtiny koncový konsonant derivátu změnil na *-n*, ale po depalatalizaci opět došlo k jeho ztvrdnutí, takže jména po zániku měkkostní korelace končí na tvrdou nazálu. Doloženy jsou deriváty *bezvoden* ‚bezvodé, vyprahlé místo‘, *črn* ‚čern, temnota‘, *lačn* ‚lačnost, hlad‘, *lén* ‚lenost‘, *plán* ‚pláňka, planý, divoce rostoucí strom nebo keč‘, *posvátn* ‚posvátný příbytek‘, *práchen* ‚zpráchnivělý kmen nebo kus dřeva‘, *prázd* ‚volný čas; nečinnost‘, *zelen* ‚zelenina‘;

4.2.2.1.3 denominativní (nikoliv pouze deadjektivní) jména, jež vznikla až v době staročeské nápodobou struktury derivátů jiných slovtvorných, formálně blízkých typů *pies(e)n*, *žen* a *bezvoden*. Domníváme se, že tato nová jména nebyla utvořena ústrojně za pomoci starých sufixů **-bnb*, **-bnb*, ale neústrojně nápodobou již existujících derivátů s pomocí vyabstrahovaného konsonantického zakončení těchto jmen *-en*. Tomu nasvědčuje

---

⁹⁰ Periferní přípona **-nb* se v monografii R. Večerky (2006) neuvádí.

⁹¹ Machek 2010: s. v. *síň* lexém spojuje s výrazy *sídlíště*, *sídliti*.

⁹² Machek 2010: s. v. *strana* uvádí, že lexémy *strana*, *stráň* se obvykle odvozují od slovesa *stříti* ‚prostírat se‘.

i skutečnost, že jména jsou doložena pouze ve vokalicky rozšířené podobě s koncovým *-en*: *bystřen* ‚bystřina‘, *dievčen* ‚dívčí věk‘, *tišen* ‚vánek, větrík, poklidně se pohybující vzduch‘;

4.2.2.1.3 etymologicky neprůhledná nebo ne zcela jednoznačně vykládaná substantiva *dásn/dásno*, *dlan*, *jablan/jablon*, *holen/holeno*, *sáni*.

V době staročeské celá skupina obsahuje v souhrnu téměř 30 jmen.

4.2.2.2 Obdobně jako jména se zakončením *-sn*, *-zn* i zbývající ženská *i*-kmenová substantiva na *-n* patří jak k centru, tak k periferii slovní zásoby s tím rozdílem, že oproti deverbativům na *-sn*, *-zn* jsou na škále centrum–periferie rozložena nepoměrně rovnoměrněji. I tato skupina jmen zahrnuje řadu hapaxních, účelově tvořených substantiv vyskytujících se pouze v biblických překladech (*bezvoden*, *dievčen*, *zelen*), Klaretových slovnících (*črn*, *čten*, *krásien*, *práchen*), ve veršovaném textu v rýmu (*bystřen*), popř. v textech jiného typu (*lačn*, *posvátn*, *tišen*). Ta se sice nikdy nestala součástí běžné staročeské slovní zásoby, a jako taková tudíž brzy zanikla, jejich základní formy a v textech doložené tvary však ukazují na to, že jejich tvůrcům a výlučným uživatelům v jedné osobě byla dobře známa existence jiných feminin zakončených na *-(e)n* a jejich deklinační příslušnost:

ješto dáváte desátek z balšana a z rúty i ze všie zeleni BiblDrážď L 11,42;

práchen gles KlarGlosB 625;

rytieřové nebeské posvátni, tj. přiebytka SekvUKA 15r;

nebe bývá jasnějšie, ... dýše tišen lehčějě SekvOpav 52v.

4.2.2.3 Morfologický vývoj ostatních ženských *i*-kmenů na *-n* je velice podobný vývoji ženských *i*-kmenových feminin odvozených sufixy *-sn*, *-zn*. Stejně jako u deverbativ na *-sn*, *-zn* se i u těchto substantiv pod vlivem řady jiných tvarů téhož jména prosazuje zakončení nom./akuz. sg. na *-ň*, čímž dochází ke snížení míry konsonantických alternací v tvarotvorném základu jmen.

4.2.2.3.1 Měkký koncový konsonant je u těchto substantiv ve staročeských památkách pozitivně označován o něco málo dříve než u derivátů typu *piesn*, *bázn*, běžně již v 1. polovině 15. století:

žeň mnohá jest, ale dělníci nemnozí, protož proste pána žni, at' pošle dělníky na žeň svú HusPostH 3r;

dali ... milost těm, kteříž jsou byli pro ... nekazeň ven z města vypovědění MartKronA 90v;

ukrop sobě na dlaně málo balšámu a potom drž dlaně na slunci CestMandA 170v;

piešeň velikonoční zpíeval MladJerF 131v;

atrium fyeň vel duom VýklKruml 183v (Ez 40,23).

Měkkost koncového konsonantu slova je příležitostně signalizována i v nepřímém pádě (kuriózně mužského rodu):

zámutek nalezne a umenšenie pokladuov a danyow BřezSnářM 55v.

Koncové *-n* je v rukopisných zápisech zachováno až do konce 15. století:

bylať sem dala takú bran a také oděnie ŠtítSvátA 92r;

sřež plan blízko při zemi ŠtěpMuz 10;

na koho jich bran slušie PrávJihlA 151v.

4.2.2.3.2 U jmen zakončených na více než jeden konsonant probíhá stejný vývoj jako u deverbálních substantiv na *-sn*, *-zn*:⁹³

– je doložen nom./akuz. sg. bez vkladného *e*:

pro krátkost časa i pro neprazn Kruml 309;

tijeŋ a súženie ... na zemi bude ŠtítSvátA 69r;

– za pomoci vkladného *e* se tvary nom./akuz. sg. rozšiřují o jednu slabiku:

prazden lidská nalezla jě [modly] na okolcě zemském BiblDrážď Sap 14,14;

pro přielišnú neprazden MatHom 196,

– a z nepřímých tvarů singuláru, duálových a plurálových přímých i nepřímých tvarů je do nom./akuz. sg. přebíráno *-ň*:

nepletť se v neprázdeň tohoto světa ŠtítMuz 75;

pro úzkost neb tieseň próduchóv LékSalM 338.

4.2.2.4 Podstatně dříve než měkké zakončení nom./akuz. sg. k femininům zakončeným na *-n* pronikají *ja*-kmenové koncovky, popř. koncovky jiných měkkých deklinací, homonymní s *ja*-kmenovými.⁹⁴ Běžně doloženy jsou již od 1. poloviny 14. století:

ľudé myslili sú prázdne ŽaltWittb 2,1 (*věci prázdné* BiblDrážď, *marnosti* ŽaltKlem);⁹⁵

tys věžě Davidova, jenž jest s braněmi dělana OtcB 102r;

v sieniech i posvátných komorách BiblOl 1 Par 23,28;

já jsem prázden té daně MatHom 285v;

---

⁹³ Rozhodující je zde shodná foneticko-fonologická struktura koncové části jména, nikoliv odlišný slovtvorný typ jména.

⁹⁴ U zbývajících *i*-kmenů zakončených na *-n* je situace stejná jako u substantiv na *-sn*, *-zn*: vzhledem ke stejnému rodu předpokládáme, že se jedná o koncovky *ja*-kmenové, vyloučit ale nemůžeme ani převzetí koncovek jiných měkkých deklinací nebo přinejmenším vliv těchto deklinací na změnu zakončení *i*-kmenů. Také zde pro zjednodušení formulací dále v textu hovoříme jen o koncovkách a tvarech *ja*-kmenových.

⁹⁵ Za latinské *inania*.

židovstvo metalo na Krista dlaněmi, trním a plváním ZrcSpasK 49.

4.2.2.5 Původně *i*-kmenové tvary se u tohoto typu jmen používají minimálně až do konce 15. století:

rytieřové nebeské posvátni, tj. přiebytka SekvUKA 15r;

viděli sme ... brani rozličné stojecé a visécé CestKabK 206v,

v některých případech ovšem nelze vyloučit možnost, že jde o homonymní *ja*-kmenové tvary akuz. sg., byť to považujeme za méně pravděpodobné:

pro neprázdni a potřeby rozličné téhož království ArchČ 2,257 (1449);

pochlebují, dary, dani dávají KorMan 33r;

do krčem nechod'te, brani nenoste PrávJihlA 184v.

Z rýmových důvodů je ojediněle ve tvaru ženského *i*-kmene účelově užito i jinak *o*-kmenové maskulinum *slon* ‚slonovina‘:

drahých kamenuov činové: ... rubenové, turkat, sardin, palejs v sloni LegKat 979
(v rýmu k nom. pl. mask. *kalcidoni*).⁹⁶

4.2.2.6 Obdobně jako u jmen na *-sn*, *-zn* se *i*-kmenové i *ja*-kmenové tvary u *i*-kmenových feminin na *-n* vyskytují paralelně:

– v textech jednoho autora:

nemám'tej prázdni, bycht' mohl s tebu dluho býti ŠtítBarlB 73;

v svých praciech, v svých neprázdniech ŠtítSvátA 99r,

– v jednom prameni:

jabloni, ješto ovotce nesú BiblOl Lv 19,23;

země urodí plod svůj a jablek jabloně naplněny budú BiblOl Lv 26,4;

o zlamaní kosti předloktie až do dlani LékSalM 588;

druhá mast ... sloveť mast od hrsti neb dlaně LékSalM 839,

– a to i v blízkém susedství:

úroky mají a jiné dani své spravedlné ŠtítKlem 85r;

o úrociech i o jiných jich daniech chci ... pověděti ŠtítKlem 85r.

4.2.2.7 Nežřídká je deklinační příslušnost tvaru neurčitelná, neboť tvary *i*-kmenové i *ja*-kmenové deklinace se shodují:

diábel ... takovými léky a takovú brani bývá přemáhán LyrMat 113v;

nepodobné, aby ... pán přebýval vždy v chudobě, v lačni, žiezni i potupě Budyš 26v;

---

⁹⁶ Srov. též: *učini král veliký trón z slonu a obloži zlatem* ComestC 176r apod.

mějte dosti na své dani určené ŠtítKlem 84v.

4.2.2.8 Jednotlivá feminina na *-n* nejsou (obdobně jako substantiva na *-sn, -zn*) vůči přijímání nových, *ja*-kmenových koncovek stejně vstřícná: u jmen *-bran* a zvláště pak *-prázdni*-kmenové tvary převažují až do konce staročeského období, u feminina *dan*, celkově vstřícnějšího vůči novotvarům než předchozí uvedená jména, množství tvarů podle *ja*-kmenové deklinace narůstá již v průběhu 15. století. Hojně jsou *ja*-kmenové tvary doloženy u feminin *jablon/jablan, strán/stráně*⁹⁷ a převažují též u pomnožného substantiva *sáně*:

item 8 dolia pro cervisia et 4 sáně InvBřevn 292;

ješto by se ... navezlo na saniech ArchČ 15,7 (1474).

4.2.2.9 *Ja*-kmenový nom. sg. nebo tvary jiných deklinací se u ženských *i*-kmenů zakončených na *-n* (s výjimkou vícerodých jmen – viz níže bod 4.2.2.10) vyskytují zřídka, a to zejména v rýmovaném nebo rytmičovaném textu:

črně nigredo KlarGlosA 1485;

to jest nejlepší daní, neb ti lidé nejsou světu zlatem zaplacení ŽidSpráv 109.

4.2.2.10 Některá feminina zakončená na *-n* mají formy a tvary podle více ženských deklinací a/nebo podle více různých rodů.

4.2.2.10.1 Deklinačně dosti složitá je situace u substantiva *holen/holeno*. Primárně toto jméno pravděpodobně bylo *o*-kmenové neutrum, ke kterému pod vlivem shodných tvarů jmen *holeno, rameno, koleno* začaly pronikat i tvary středních *n*-kmenů.⁹⁸ Lexém se ve staré češtině zároveň užívá i jako femininum s *i*-kmenovými a *ja*-kmenovými tvary. Zejména díky slovníkům a lékařským spisům lze všechny tyto morfologické varianty patřící k různým deklinacím bezpečně doložit:

tibia sit holen KlarGlosA 1294;

vyvinutie nohy neb zlomenie holeně LékSalM 675;

holeno spojeno jest s nohú v chodidlech LékRhaz 191.

Řada tvarů pocházejících z průběhu celého staročeského období ale jednoznačně deklinačně přiřaditelná není, neboť se jedná o párovou část těla, takže v některých případech je nutné zohlednit i možné užití duálu:

---

⁹⁷ U tohoto jména je nutné vzhledem k množství *ja*-kmenových tvarů počítat již k r. 1300 s oběma základními podobami, přestože se primárně jedná o jméno od původu *i*-kmenové, jak potvrzuje archaický doklad:

ad montem qui dicitur stráni Reg 1 (1226).

⁹⁸ Srov. Gebauer 1960: 147.

[muž měl] *holeni a nohy jako mosaz stvúcie* ComestC 232r;

[Petr] *pozdvihl jeho a inhed sě scělily holeny a paty jeho* BiblDrážd' Act 3,7;⁹⁹

ale holeně nožné [sochy] *biechu železné* BelC 44r;

ktož druhého ochromí na rukú neb na nohách neb na holenech nebo na hnátech
PrávŠvábC 44r.

Četné deklinačně nevyhraněné tvary a užívání výrazu v různých rodech a s koncovkami různých deklinací rozměňují povědomí uživatelů o formě a deklinační příslušnosti jména, což v budoucnu usnadní přechod substantiva k typu *píseň*.

4.2.2.10.2 Obdobná je situace u substantiva *dásn/dásno* s tím rozdílem, že původ ani primární deklinace jména nejsou jisté.

Slovo se užívá jako:

– femininum s *i*-kmenovými tvary:

mají [„nenábožní“] *zkažené dásní milováním věcí tohoto světa* ŠtítKlem 28r;

ktož usta promyje myrrú, otctem a olejem, tvrdí dásní a zuby LékVodň 273r,

– femininum s *ja*-kmenovými tvary:

zlé mokrosti z dásně vytahuje LékJádroBrn 39r;

neduh, řečený rak, bývá v nosu nebo v dásniech LékRhaz 72,

– neutrum s *o*-kmenovými tvary:

přirostíž mi muoj jazyk k dásnuom OtcB 103v;

vezmiž toho prachu v usta, neboť to náramně dáсна a hlavu suší LékChir 263r.

U některých tvarů nelze deklinační příslušnost jména jednoznačně určit:

zlé mokrosti z dásní vytahuje LékJádroD 80.

Na rovnocennost tvarů různého rodu a skloňovacího typu ukazují i velmi staré doklady:

jazyk mój přilnul k dásníem mým ŽaltWittb 21,16 (*jazyk mój přidrží sě dásnóm mým* ŽaltKlem);

kako sladká dásnóm mým mluva tvá ŽaltWittb 118,103.

Zejména díky slovníkům a lékařské literatuře je lexém hojně doložen, v 15. století nejčastěji jako femininum s nevokalickým zakončením a *ja*-kmenovými tvary.

4.2.2.10.3 Ojediněle je jako maskulinum doloženo i substantivum *dan*:

zámutek nalezne a umenšenie pokladuov a daňov BřezSnářM 55v.

---

⁹⁹ Za latinské *bases*.

4.2.2.11 Situace na konci staročeského období

4.2.2.11.1 Protože u tohoto typu jmen většinou nedochází k vložení *e* před koncové *n* a měkkost finálního konsonantu není vždy graficky značena, nemůžeme posoudit, zda nové formy nom./akuz. sg. převažují na konci staročeského období v takové míře, jako je tomu u substantiv končících na *-sn*, *-zn*. Nepochybné však je, že se tyto formy běžně vyskytují.

Stejně tak se u sledovaných jmen hojně užívají *ja*-kmenové koncovky. Ty ke jménům na *-n* pronikají ještě o něco dříve než k substantivům na *-sn*, *-zn* – již v 1. polovině 14. století, v průběhu 15. století dochází k jejich masivnímu rozšíření. Na konci staročeského období jsou doloženy již v takovém množství, že považujeme za odůvodněné předpokládat, že *i*-kmenová feminina na *-n* se podobně jako deriváty typu *básn*, *kázn* podílejí na utváření nového skloňovacího typu *píseň*, který na základě těchto dvou skupin feminin vzniká podle našich závěrů na sklonku staročeského období; k r. 1500 ho považujeme za již zformovaný. *I*-kmenová feminina na *-n* v důsledku této změny v subsystému českých ženských substantivních deklinací mění k r. 1500 svoji základní formu a primární deklinační příslušnost a přecházejí k novému deklinačnímu typu.

4.2.2.11.2 V období staročeském existují jména *dásn/dásno* a *holen/holeno*, mající k r. 1500 formy *dáseň/dásno*, *holeň/holeno*, jako vícerodá a skloňují se podle více různých deklinací. Tato jejich deklinační nevyhraněnost se během dalšího vývoje ukáže jako nevhodná a nefunkční, nicméně do středněčeského období tato jména ještě přecházejí jako jména užívající zároveň ženskou i střední variantní formu.

4.2.2.11.3 Během staročeského období zanikají ojediněle či řídce užívané lexémy a přestává se užívat i archaické a výhradně na vazbu *lén jest koho, komu*¹⁰⁰ vázané femininum *lén*.

4.2.3 Stadium středněčeské

4.2.3.1 Do středněčeského období *i*-kmenová feminina na *-n* vstupují jako jména příslušející k typu *píseň*, zakončená v nom./akuz. sg. na *-ň*.

4.2.3.2 Vznikají nová slova patřící do této skupiny. Doloženy jsou jak deverbální deriváty tvořené sufixem *-(e)ň* (*mučeň* ‚trápení‘, *náplň* ‚úplněk‘, *staň* ‚sídlo‘¹⁰¹), tak deadjektivní, resp. denominativní jména nositelů vlastností obsahující *-n* v slovním základu (*baheň* ‚bahnitě

---

¹⁰⁰ S významem ‚líný je někomu, někdo je líný‘.

¹⁰¹ Toto jméno hodnotíme jako morfologickou, z rýmových potřeb účelově vytvořenou variantu hojně užívaného maskulina *stan* t. v.:

tobě slovem, ó královno nebes a světa stani, všecko koleno se klaní FrozObr 30.

místo‘, *slůň* ‚výsluní, slunné místo‘) i odvozenina vytvořená mechanickým připojením koncového *-eň* k základu slova (*tmeň* ‚tmavé místo‘), tedy typy jmen známé již ze staré češtiny. Od slovesa *rozvodniti se* je pod vlivem substantiva *povodeň* konverzí utvořeno femininum *rozvodeň* ‚povodeň‘,¹⁰² na základě substantiva *povodeň* vzniká i slovní hříčka *pokrveň*.¹⁰³ K neutru *podsíni* ‚pavlač, loubí‘ se vlivem hojně užívaného feminina *síň* v této době přitváří ženská varianta patřící k typu *píseň*:

vysoká překlenutá podsíň CestHar 188,

a *duše*:

jestliže by podsíni před tím domem chtěl sobě udělati [nabyvatel] ArchČ 17,563 (1518).

S výjimkou hojněji rozšířeného feminina *slůň* se jedná o jména doložená řídce nebo ojediněle. Jejich zakončení, slovtvorná struktura a doložené tvary ale stejně jako staročeské okazionalismy dokládají, že si jejich tvůrci byli dobře vědomi, že v soudobém jazyce existuje řada stejně zakončených a skloňovaných slov, jejichž nápodobou lze utvořit nové výrazy.

4.2.3.3. U starších, již ve staré češtině užívaných substantiv i u nově derivovaných jmen je v době střední základní formou slova nom. sg. na *-ň*, stejné zakončení má i akuz. sg. Oba tvary jsou v pramenech dobře doloženy po celé středněčeské období:

mládenci jeho dáni budou pod daň BiblMelD Is 31,8;

dlaň, otevřená ruka VelDict Yyy 37v;

oni z nouze svou braň vzali SatZrc 137;

jest s tím neodbytným člověkem pravá mučeň Jgd (Berl. Král.);

tmeň, g. f., hustý les, že v něm tma ... :: lucus RosaSlov 4,T130v.

Měkčnost koncové nazály je příležitostně značena dokonce i před koncovkou:

k jisté každoroční Daňi na penězích i dobytku ... se podvolili HammerKron 61.

Až do 18. století se i v tisících řídce vyskytují tvary s koncovým *-n*:

ne svatá, ale bezbožná žízeň a lačen KlekSem 342;

ruka pilných panovati bude: ale kteráž lení jest, platiti bude dan MarPost 260.

---

¹⁰² Narodil od staršího a běžnějšího lexému *povodeň*, patřícího ke jménům vícerodým (viz níže podkapitulu 4.8), se toto jméno užívá jen jako femininum:

taková rozvodeň deštivá se stala, že ani jednou nohou výjiti nemohli JgSlov (Zák. m. Brn. 197, 1760).

Ještě na počátku 18. století je jméno zaznamenáno s *i*-kmenovou koncovkou:

po ty veliké záhubě a potopě a rozvodni NitschPost 1,246.

¹⁰³ Srov.: *zde se [po bičování Ježíše] nachází povodeň, anebo raději pokrveň, nýbrž vylívá se celé moře červené* NitschPost 1,194.

4.2.3.4 U jmen již od počátku středněčeského období výrazně převládají tvary podle typu *píseň*:

rok bude tomu po žniech ArchČ 21,59 (1516);

daně i berně odpustiti AlbínBaj 38;

do Konstantinopole přichází [Černé moře] a tam téměř spodními tísněmi vyniká v Propontidem CestMitrD 87;

věcmi válečnými i braněmi bezpečnými DivŠal 171,

nalézáme je i v jazykově archaickém textu ze začátku 16. století:

by kto ... prošel sieně a skrajše všeho uměnie HrubýOtc 28v.

4.2.3.5 Zejména v 16. století jsou doloženy též tvary *i*-kmenové. Ve srovnání s převládajícími tvary podle typu *píseň* jsou sice řidké, ale na rozdíl od *i*-kmenových tvarů zaznamenaných u substantiv na *-sn*, *-zn* se užívají o poznání četněji a nejsou omezeny pouze na památky určitého žánru, autorského okruhu apod. *I*-kmenové tvary u tohoto typu jmen ustupují o něco později než u substantiv zakončených na *-sn*, *-zn*:

ovotce jedné jabloni rozdielné: zralé a nezralé ČerHerb H2r;

brani své nevzal sem s sebou OptGram H1v;

některým ... jako pláněm kůry, vořechům škořípky k zachování věci přirozených vymyslilo [přirození, tj. příroda] VodňanZrc 10v;

ouředníci nad daňmi ustanoveni byli Markolt 86.

4.2.3.6 Příležitostně se vyskytují tvary obou deklinací v jednom prameni:

v čas žni dím žencům BiblKral Mt 13,30;

v čas žně pšeničné BiblKral Gn 30,14.

4.2.3.7 Jak je obvyklé, v řadě případů nelze doložené tvary jednoznačně deklinačně určit:

poddaní jich [perských králů] ... *téměř ode všech daní svobodní jsou* SixtTur N3v;

protož ty, Kristoslave, měj na dlani oko VierKrist 47.

4.2.3.8 V době středněčeské nově vznikají *ja*-kmenové tvary nom./akuz. sg. Jsou doloženy po celé období v pramenech nejrůznějších žánrů u jednoslabičných substantiv, popř. u jejich derivátů, nejde tedy o novotvary vázané na dílo jednoho autora či vytvořené kvůli potřebě rýmu apod., jako je tomu např. v případě staročeských dvouslabičných nominativů užitých příležitostně v Klaretových slovnících (viz výše bod 4.2.2.9) apod. Domníváme se tudíž, že se jedná o spontánně, ale nenáhodně vzniklé novotvary vyrovnávající svojí formou slabičný

rozsah nom./akuz. sg. jednak s dalšími tvary téhož jména, jednak s přímými singulárovými tvary početných dvouslabičných ženských *a*-kmenů a *ja*-kmenů:¹⁰⁴

jestliže by podsíni před tím domem chtěl sobě udělati [nabyvatel] ArchČ 17,563 (1518);

síň, síně, sínce, předsíni VelSilva 1495;

malá síně ArchKolE 490v (1732);

tak veliká daně a tribut Turkům se dávati musí KochKrist 983.

4.2.3.9 Jména mající formy více ženských deklinací a/nebo více různých rodů se v období středněčeském dále vyvíjejí, nikoliv však jednoznačným způsobem.

4.2.3.9.1 Substantivum *holen/holeň/holeno* je v době střední doloženo velice málo – kromě deklinačně neurčitelného ženského tvaru gen. pl. *holení* uvádí Václav Jan Rosa ještě *ja*-kmenové femininum *holeně* a *o*-kmenové neutrum *holeno*. Rosou vytvářené formy slov však nezdědka mají charakter hapaxních novotvarů, nedoložených v jiných pramenech a neužívaných jinými autory:

holení sobě od botů odřezávali BlahPův 79;

holeně, g. f. ..., vrchní díl bot, který hnát obkřívá: od holen neb golen... RosaSlov 2,H81r.

4.2.3.9.2 Staročeské substantivum *dásn/dáseň/dásno* je v době střední doloženo již jen jako femininum. Užívá se v drtivé většině případů v množném čísle, takže nelze spolehlivě určit, zda je jeho základní podobou k r. 1500 forma *dáseň*, či *dásně*:

když koni hořejší aneb dolejší dásně hoří a tak se nadmou, že... LékKoň 45;

vdáviž mu krev z druhé aneb z třetí dásně rukama LékKoň 45;

aby ani dásní nespálila JordVody 96.

J. V. Rosa na základě této situace uvádí (rekonstruuje?) podoby obě:

dáseň, g. f., dásně plur. Aliqui etiam dásně, g. f. singul. dicitur RosaSlov 1,D14r.

Spolehlivou formu *ja*-kmenovou přináší až Beckovského *Poselkyně starých příběhův českých*, vzhledem k vývoji jiných ženských *i*-kmenů na *-n* nelze ale ani v tomto případě vyloučit možnost, že se jedná o příležitostný novotvar:

kterážto dásně BeckPos 1,326.

4.2.3.9.3 Lexém *jabloň* se v době střední nově užívá i v mužském rodě:

granátový jabloň VusSlov 70.

---

¹⁰⁴ Srov. též výše body 2.4.3.2 a zvláště 2.4.3.3.

4.2.3.9.4 Ojedinele je k rodu mužskému přiřazeno i femininum *sluň*:

račiž ..., Jezu Kriste, jasného sluni popřítí RozenKanc 690.

4.2.3.10 Situace na konci středněčeského období

Základní podobou jmen jsou v době střední formy zakončené na *-ň*, převažují tvary odpovídající novému deklinačnímu typu *píseň*. Po celé sledované období se řídce užívají také tvary deklinace *i*-kmenové, na rozdíl od *i*-kmenových tvarů jmen na *-sn*, *-zn* bez jakéhokoliv žánrového aj. omezení. U tohoto typu jmen ustupují *i*-kmenové tvary o něco později než u substantiv zakončených na *-sn*, *-zn*.

Vícerodé jméno *holen/holeň/holeno* je natolik málo doloženo, že je obtížné posoudit jeho další vývoj, substantivum *dásn/dáseň/dásno* přechází již v této době k rodu ženskému.

U některých jmen tohoto typu se příležitostně objevují morfologické varianty mužského rodu. Slova nově vzniklá během středněčeského období, vesměs hapaxní či řídce doložená, většinou zanikají, do dalšího období z nich přecházejí, přesněji řečeno v dalším období se užívají jen jména *náplň*, *podsín/podsíně* a *sluň*.¹⁰⁵

4.2.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.2.4.1 Během obrozeneckého a poobrozeneckého období dochází k přímo explozivní tvorbě nových substantiv ženského rodu zakončených na *-(e)ň* a skloňovaných podle typu *píseň*, popř. skloňovaných zároveň podle deklinačních typů *píseň*, *duše*, *kost*. Vznikají nová jména všech slovotvorných typů uvedených v bodě 4.2.2.1 (*hlubeň* ‚hlubina, prohlubeň‘, *oseň* ‚osení‘, *úplň* ‚plnost‘, *červeň*), jména tvořená analogicky k pojmenováním již existujícím¹⁰⁶ i slovotvorné varianty výrazů již existujících, přičemž formu nových slov opět nezřídka ovlivnila již užívaná feminina na *-(e)ň*.¹⁰⁷

Vzhledem k velmi vysokému počtu nově utvořených nebo na český lexikální systém adaptovaných jmen¹⁰⁸ a množství jejich dokladů ponecháváme kvůli nerozmělnování tématu tato nově utvořená jména stranou a nadále se věnujeme jenom původnímu souboru substantiv.

---

¹⁰⁵ Lexém *mučeň* se příležitostně znovu objevuje v 2. polovině 20. století.

¹⁰⁶ Např. vlivem původně *i*-kmenového substantiva *jabloň* a *ja*-kmenových jmen s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. *třešně*, *višně*, pozd. *třešeň*, *višeň*, je nově utvořeno jméno *hrušeň*.

¹⁰⁷ Např. od *a*-kmene *obruba* je pod vlivem jmen *ohlubeň*, *prohlubeň* nově odvozeno femininum *obrubeň*.

¹⁰⁸ Např. *buřeň* ‚buřina (dial.), plevel‘, *mlň* ‚co se blyští (?)‘, *moráň* ‚palanda‘, *podezřeň* ‚kapradina z čeledi podezřeňovitých‘, *prostráň* ‚prostranství‘, *reveň* ‚rebarbora‘, *rozhráň* ‚hranice‘, *řepeň* ‚rostlina z čeledi řepňovitých‘, *skleň* ‚sklivec‘, *sláň* ‚slaná, mořská voda; moře‘, *splň* ‚úplněk‘, *tkáň*, *výplň* aj.

4.2.4.2 Předpokládáme, že v rámci slovotvorné kreativity tohoto období byla nově vytvořena i jména *náplň* a *slun*, jež se svou formální strukturou shodují s řídce užívanými substantivy doloženými již v předcházejícím středněčeském období, diskontinuitě vývoje a novému utvoření jmen však nasvědčují významové rozdíly mezi různě starými slovy a částečně i odlišná fundace.¹⁰⁹

4.2.4.2.1 Lexém *náplň* se ve střední češtině vyskytuje pouze ojediněle ve významu ‚úplněk‘,¹¹⁰ je tedy zapotřebí předpokládat jeho paralelní fundaci adjektivem *plný* a slovesem *naplniti se*. Od 19. století se slovo stejného znění užívá nepoměrně hojněji, a to v jiných, již se současným stavem jazyka shodných významech ‚náplň, co vyplňuje prázdný prostor; výplň‘. Toto jméno je odvozeno od objektového slovesa *naplniti*:

tuto tíseň ..., tuto prázdeň srdce a náplň bolestí nestačí to popsati péro Kalina, Básn. spisy (1852);

nemá-li hospodyně žádné jiné náplně po ruce, pak naplní buchtu ... perníkem ČLid (1892).

4.2.4.2.2 Máme odůvodněné pochybnosti o tom, že by Julius Zeyer, když použil svůj básnický výraz *slun* ‚sluneční světlo, záře‘, znal středněčeské slovo *slůň* ‚výsluní, slunné místo‘, užívané ve své době ponejvíce v herbářích v charakteristikách vhodného stanoviště pro některé rostliny. Zeyer slovo spíše vytvořil nově pod vlivem jiných, hojných deadjektivních jmen nositelů vlastností končících na *-ň*:

ty v sluni sníš o minulosti své Zeyer, Z letopisů lásky 4 (1892).¹¹¹

4.2.4.3 U jmen, původních *i*-kmenových feminin se zakončením na *-n*, v tomto období převládají tvary podle typu *píseň*, což odpovídá našemu dříve vyslovenému závěru, že jména přešla k tomuto skloňovacímu typu již na sklonku staročeského období:

nedlete dél krutě ve železných zbraních Hněvkovský, Děvín (1829);

zapomněl jsem už svoje tísně Barák, Obrazy života 151v (1859);

obilí ... teprv v zimě na saních domů odvázejí Heller, Život na Rusi 158 (1869);

hodiny prázdně věnoval ... literatuře ČechyT. Div. 50 (1893);

druh si zanotoval s druhem o žních, daních Čech, Lešetínský kovář a Menší básně (1899).

---

¹⁰⁹ Kontinuální užívání předpokládáme pouze u variantních forem neutra *podsiní*, tj. u výrazů *podsíň*, *podsině*.

¹¹⁰ Srov.: [měsíc] *obzvláště v náplni své zastkvělý jest* NitschPost 1,172.

¹¹¹ Jiné je v téže době taktéž velmi řídce doložené maskulinum *slun*, vzniklé abreviací z neutra *slunce*.

4.2.4.4 Stejně jako u substantiv odvozených sufixy *-sn*, *-zn* se ale pod vlivem předchozího vývoje i historizujících soudobých snah i u těchto jmen objevují vývojově starší tvary *i*-kmenové:

místo zbrani velí jehly, krajky Hněvkovský, Děvín 1, 3 (1805);
v Tyrolích jezdili na saněch Rulík, Příd. kal. hist. 132 (1810);
viděli, že dává Kristla Milovi pít z dlani Němcová, Babička;
meč leží neužívaný v síněch mých Palacký, Básně (1898).¹¹²

Celkově ale tvary podle typu *píseň* několikanásobně převažují nad tvary *i*-kmenovými.

4.2.4.5 Pozornost si zaslouží některá jednotlivá jména, která se již v předchozím období či v předchozích obdobích skloňovala podle různých deklinací téhož nebo odlišného rodu.

4.2.4.5.1 Substantivum *jabloň* se v návaznosti na předchozí stav středněčeský užívá i nadále v ženském i mužském rodě:

takový starý jabloň Štěpánek, Masop. žert 22 (1813);
neb má postmistr výborný druh, může se některá jabloň v zahradě přeroubovat
KH-dopisy 1141 (dopis z 29. 8. 1854 F. Havlíčkovi);
krásný květ jabloňů Pflieger, Ztrac. živ. (1862).

Tvary rodu ženského podle typu *píseň* u jména převažují, tvary rodu mužského se ale vyskytují v nezanedbatelné míře.¹¹³ Postupem času tvary mužského rodu ustupují a jméno do nové češtiny vstupuje již jako femininum.

4.2.4.5.2 Neutrum *holeno* vychází v této době z užívání. Doloženo je řídce pouze v 1. polovině 19. století:

když taková kost se zlomí, kterouž příhodně vázati lze, k. p. holeno, spěnačka, stehno
A. J. Jungmann, Navedení o koních 203 (1818);
berce (u člověka lejtko a holeno) Svoboda, Školka 43 (1839).

Místo něj se nadále užívá femininní forma jména, v pramenech hojněji zaznamenaná až v 2. polovině století:

červené punčochy zakrývaly holeň Č. včela 121v (1834);
délka holeně i s výškou chodidla ČLid 64 (1895).

4.2.4.5.3 V souladu se stavem na konci středněčeského období se lexém *dáseň* užívá pouze ve femininní formě, neutrum *dásno* již doloženo není. Jméno se skloňuje podle typu *píseň*:

---

¹¹² Velmi řídké jsou *i*-kmenové tvary u substantiva *zbraň*.

¹¹³ Tvary původní *i*-kmenové deklinace jsme v tomto období již nezaznamenali.

opřen o kostlivce šklebí dáseň Vocel, Labyrint slávy (1846);
až mi jazyk na dásních lpí J. J. Kolár, Sebr. rom. 158 (1854);
levou rukou ukazoval si na dásně ČLid (1895).

Příležitostně (a domníváme se, že nikoliv náhodou) je jméno v díle Františka Palackého, jenž ve svých pracích s oblibou užívá archaické tvary, zapsáno i s *i*-kmenovými koncovkami:

jazykové přilněte k dásněm Palacký, Dějiny nár. čes. 4/2, 243 (1860).

4.2.4.6 Odlišně než většina feminin se zakončením *-ň* se vyvíjí malá skupinka jmen označujících barvy (*černě, červeně, zeleně*).¹¹⁴ U tvarů umožňujících rozlišení deklinační příslušnosti nalézáme jak tvary podle typu *píseň*:

vyrážejí poupata, zeleně Jungmann, Slovesnost 329 (1820);
postrádala všelikého přimíšení oslňující červeně Jahn, Herloš, Svět 466 (1864);
z kypící zeleně alpských luhů Osvěta 153, 47 (1872),

tak tvary *i*-kmenové:

základ slavné červení turecké Šafařík, Chemie 2, 585 (1860);
že se celé hodiny ... na jejich [hor] věčné zeleni zakoukala Světlá, První Češka 1, 195 (1861);
ted' chtějí mořem inkoustové černi ... nás zalknout Krásnohorská, Na živé struně (1895);
jejich černí smyl mi moře majestát Klášterský, Vzpomínky z jihu (1897).

Tvary *i*-kmenové u všech jednotlivých jmen znatelně převažují.¹¹⁵ PSJČ přiřazuje těmto femininům gen. sg. podle obou deklinací, čemuž odpovídá i stav na konci 19. století – tato jména před svým vstupem do nové češtiny nepochybně zcela nepřešla k typu *píseň*, i nadále se skloňují též podle typu *kost*.¹¹⁶ Domníváme se, že k zachování původních tvarů *i*-kmenové deklinace přispěla existence dalších stejně tvořených názvů barev s gen. sg. na *-i* (*běl, žlut*), částečně zde snad mohla mít vliv i potřeba odlišit od sebe různé tvary substantiva a stejně znějící adverbium (*červeně* × *červeně*).

4.2.4.7 Substantivum *pláň* ‚plánka, planý, divoce rostoucí strom nebo keř‘ začíná v průběhu 19. století pozvolna přecházet ke středním *nt*-kmenům:

---

¹¹⁴ Substantivum *červeně* není v předchozích vývojových obdobích doloženo, zařazujeme ho ale kvůli rozšíření analyzovaného materiálu jako dalšího reprezentanta tohoto slovtvorně-sémanticky specifického typu.

¹¹⁵ I zde se setkáváme se situací, kdy využití jednoho zdroje / typu zdroje může být zavádějící – tvary podle typu *píseň* nalézáme především v KNLA. Pokud bychom jména klasifikovali jen na základě dat diachronních korpusů ČNK, vyhodnotili bychom je jako *i*-kmeny.

¹¹⁶ Výhradně k typu *píseň* lexémy řadí až SSC. SSJČ i IJP u nich shodně uvádějí gen. sg. *-ě* i *-i*.

neroubíť se pláňata na štěpy Kosina, Hov. Olymp. 35 (1879),¹¹⁷

aby se odlišilo od homonymního *ja*-kmenového feminina *pláně/pláň* ‚pláň, rovina‘,¹¹⁸ jež se během svého historického vývoje stále častěji užívá bez vokálního zakončení.

4.2.4.8 Situace na konci 19. století

Od původu *i*-kmenová feminina zakončená na *-ň* se na konci 18. a v průběhu 19. století skloňují podle typu *píseň*. Stejně jako u substantiv odvozených sufixy *-sn*, *-zn* se pod vlivem předchozího vývoje i historizujících aj. snah i u těchto jmen nezdědka objevují vývojově starší tvary *i*-kmenové, celkově ale tvary podle typu *píseň* několikanásobně převažují a jména lze bezesporu hodnotit jako deklinačně stabilní a skloňovaná podle nového vzoru.

Typ *píseň* se progresivně uplatňuje a rozvíjí. Během obrozeneckého a poobrozeneckého období vzniká nebo je přejata řada nových feminin zakončených na *-(e)ň*, jež se skloňují podle tohoto typu, čímž se značně upevňuje a posiluje postavení typu v subsystému ženských deklinací. Progresivitu typu *píseň* dokládá i vývoj jmen, jež se dříve, popř. ještě během 19. století užívala ve více různých rodech – u těchto jmen postupně zanikají nefemininní varianty lexémů a jména do nové češtiny vstupují již pouze jako substantiva rodu ženského.

Odchyly od převládajícího stavu (pozdější přechod názvů barev typu *čern* k deklinaci *píseň*) jsou nečetné a odůvodněné.

---

¹¹⁷ Srov. nč. *pláně*, *-te* n. (podle SSČ).

¹¹⁸ Nč. *pláň*, *-ně* f. (podle SSČ).

4.3 *ʔv*-kmeny

4.3.1 Nezanedbatelnou, vyhraněnou a díky hláskovému skladu finální části snadno identifikovatelnou skupinou substantiv podílejících se na vzniku nového deklinačního typu *píseň* jsou *ʔv*-kmeny.

4.3.2 Stadium staročeské

4.3.2.1 Ke jménům této deklinace uváděným Gebauerem 1960: 335n. (*břeskev* (později *broskev*), *brukev*, *bukev*, *cierkev*, *dratev*, *húžev*, *konev*, *korúhev*, *krev*, *krokev*, *láhev*, *mútev*, *mrkev*, *ostrev*, *pánev*, *rakev*, *ředkev*, *svekrev*, *stúdev/štúdev*, *tykev*, *vikev*), nezřídka velice starým, lze ve staré češtině přiřadit ještě některá další, málo užívaná jména. Ta vznikla nově buď na základě *ʔv*-kmenů již existujících (lékařské termíny *pravokrev*,¹¹⁹ *vodokrev*,¹²⁰ slovní hříčka *žertkev*, vzniklá spojením slov *žert* a *církev*¹²¹), nebo – jak se domníváme v případě slov utvořených jako hapaxní či řídce užívané české ekvivalenty latinských slovníkových a biblických předloh – pouhou nápodobou typické struktury *ʔv*-kmenů (slovníkové a biblické *pokľukev* ‚poklička (stč. ‚pokľučka‘)¹²² a slovníkové *vřeskev* ‚rostlina s drobnými květy‘¹²³).

4.3.2.2 *ʔv*-kmeny už na samém počátku staročeského období mají dochovány pouze některé původní konsonantické tvary (gen., dat., akuz. sg., nom., gen. a vok. pl.), od původu *i*-kmenové jsou koncovky instr. sg., dat. a lok. pl., ostatní tvary pocházejí od dalších deklinací. Nedochoval se ani původní nom. sg. – staročeský nominativ je tvar převzatý z akuz. sg.¹²⁴

V důsledku neexistence uceleného stabilizovaného souboru vlastních tvarů a řady tvarů homonymních s tvary jiných skloňovacích typů jsou tato jména náchylná k přejímání dalších koncovek jiných ženských deklinací. Ve výsledku u *ʔv*-kmenů ve staročeském období zaznamenáme množství tvarů podle ženské deklinace *a*-kmenové, *ja*-kmenové i *i*-kmenové, a to včetně přímých singulárových tvarů *a*-kmenových a *ja*-kmenových:

persicus břeskva KlarGlosG 659;

húžva rudens KlarGlosA 2649;

---

¹¹⁹ Výraz má význam ‚krev chápaná jako tělesná šťáva ohnivé podstaty tvořící základ sangvinického typu‘.

¹²⁰ S významem ‚tělesná šťáva korespondující s živlem vodou a tvořící základ flegmatického typu‘.

¹²¹ Slovo označuje ‚církvev nebo její představitele žijící neřádným způsobem (stč. ‚v klamu, žertu‘)‘.

¹²² Substantivum motivačně souvisí s m. *klůč*.

¹²³ Jméno je odvozeno od m. *vřes*.

¹²⁴ Srov. Gebauer 1960: 335n.; Šlosar 1986: 165.

persicus broskvě KlarBohF 258;

cucumer asininus planá tykva LékMuz 141r.

Obsáhlý výčet primárních i sekundárních tvarů jednotlivých pádů systematicky podává na stranách 336–341 Gebauer (1960), neshledáváme tudíž za přínosné zde tento jeho detailní přehled jakkoliv doplňovat.¹²⁵ Zastavit se chceme pouze u některých jednotlivých poznatků a zejména v první řadě u teoreticko-metodologického problému, kterým je určování jednotlivých doložených tvarů jmen této deklinace.¹²⁶ Řadu doložených tvarů *ъv*-kmenů totiž nelze vzhledem ke způsobu zápisu staročeských pramenů a potenciální vysoké tvarové (deklinační) variabilitě jmen spolehlivě a jednoznačně určit.¹²⁷ Postupujeme při jejich určování tudíž stejně jako Gebauer: opíráme se o spolehlivé prameny lišící v zápisech jotu vs. ypsilon a přihlížíme k tomu, zda u konkrétního jména jsou, či nejsou bezpochyby doloženy i jiné, jednoznačně určitelné tvary deklinace, k níž chceme určovaný tvar přiřadit.¹²⁸

Po analýze staročeského materiálu můžeme konstatovat, že kromě tvarů vlastní deklinace se u *ъv*-kmenů v této době velice často vyskytují tvary *a*-kmenové, hojně jsou i tvary *ja*-kmenové, *i*-kmenové novotvary jsou řidší. Jednotlivá jména se skloňují podle těchto deklinací:

---

¹²⁵ K repertoáru tvarů doložených v období staročeském u *ъv*-kmenů viz také Komárek 2012: 174.

¹²⁶ Na tuto obtíž upozorňuje opět již Gebauer 1960: 340.

¹²⁷ Tato obtíž přetrvává i v následujících obdobích, ale vzhledem k tomu, že po zániku jotace se zvyšuje počet vzájemně nerozlišitelných *ja*-kmenových a *ъv*-kmenových tvarů, je tvarová variabilita *ъv*-kmenů v tomto období zdánlivě mnohem nižší a klasifikace doložených tvarů jednodušší.

¹²⁸ Např. gen. sg. slova *tykev* v zápisu *j požádal* [stařec] *тыквы* ze spisu *Životy svatých otců* (OtcB 63r) interpretujeme ve shodě se StěS: s. v. *požádati* 1 jako *тыкву*, nikoliv jako *тыкви*, jak činí autoři elektronické edice této památky, zařazené do edičního modulu Vokabuláře webového na adrese <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/d3329418-fe31-4571-ade5-1a4396bbbed88/plny-text/s-apatem/folio/1r>, neboť u substantiva *tykev* jsou bezsporně doloženy další *a*-kmenové tvary, ale nikoliv již tvary *i*-kmenové.

<i>ɔv</i> -kmen	<i>a</i> -kmen	<i>ja</i> -kmen	<i>i</i> -kmen
<i>břeskev/</i> <i>broskev</i>	<i>břeskva</i>	<i>břěskvě</i>	
<i>bukev</i>	<i>bukva</i>	<i>bukvě</i>	
<i>cierkev</i>		jednotlivé tvary	jednotlivé tvary
<i>dratev</i>	<i>dratva</i>		
<i>húžev</i>	<i>húžva</i>	<i>húžvě</i>	
<i>konev</i>	<i>konva</i>	<i>konvě</i>	
<i>korúhev</i>	<i>korúhva</i>	<i>korúhvě</i>	
<i>-krev</i>			jednotlivé tvary
<i>krokev</i>	<i>krokva</i>		
<i>lahev/láhev</i>			
<i>mútev</i>			
<i>mrkev</i>	<i>mrkva</i>		
<i>ostrev</i>	<i>ostrva</i>	<i>ostrvě</i>	
<i>pánev</i>	<i>pánva</i>	<i>pánvě</i>	
<i>pokľukev</i>	<i>pokľukva</i>		
<i>ředkev</i>	<i>ředkva</i>		
<i>svekrev</i>	<i>svekrva</i>	<i>svekrvě</i>	
<i>stúdev/štúdev</i>	<i>štúdva</i>	<i>štúdvě</i>	
<i>tykev</i>	<i>tykva</i>	<i>tykvě</i>	
<i>vikev</i>		<i>vikvě</i>	
<i>vřeskev</i>			
<i>žertkev</i>			

Tabulka 4. Přehled staročeských *ɔv*-kmenů a jejich variantních forem

4.3.2.3 Obdobně jako u výše analyzovaných ženských *i*-kmenů i v případě *ɔv*-kmenů jsou jednotlivá jména k přejímání koncovek jiných deklinací různě vstřícná. Můžeme uvést několik příkladů.

4.3.2.3.1 U lexému *ostrev/ostrva* jsou *a*-kmenové tvary již v nejstarších fázích staré češtiny natolik rozšířené, že je nelze hodnotit jako sekundární, ale vhodněji jako zcela rovnocenné s původními tvary *ɔv*-kmenovými. Běžně se již od počátku staročeského období vyskytují mj. i ve variantních zpracováních téže památky nebo variantních překladech téže předlohy:

počť po ostrvách v hrad lésti DalC 38,10 (*po ostrvi* DalZ);

ten [Chval] na štítě ostrvu mějieše DalC 74,48 (*ostrvi* DalF, *ostrev* DalCr);

nalezl [král] jěskyni trním a ostrvami se všech strán ohrazenú PasKlemA 189v (*ostrvemi* PasKal).

4.3.2.3.2 U lexému *tykev* se *a*-kmenové tvary vyskytují zejména v souvislých textech, kde se nezdá užívat souběžně s primárními tvary *ɔv*-kmenovými. Doloženy jsou v různě starých pramenech, ale počet jejich užití se zvyšuje až v 15. století:

jdú nám na mysl tykvy a dýně ComestC 96v;

krm jej ... tykvami LékSalM 296

(též *tykve zelené, upravené s mlékem mandlovým* LékSalM 264);

byliny studené jsú vařeny, jako portulaka, lebeda, locika, tykva LékRhaz 101

(též *tykve mají jim miesto baněk na prsi býti prisazovány* LékRhaz 174).

Dostatečné doložení původních *ɔv*-kmenových tvarů¹²⁹ je průběžně zajištěno četnými zápisy v latinsko-českých rostlinářích a slovnících, byť je tato dostatečnost opět jen relativní, protože tyto texty uvádějí převážně jen nominativy lexémů:

concurbita tykev SlovKlem 39r;

cucumic, cucurbita ... tykev SlovDief 80r.

4.3.2.3.3 Hojně užívané výrazy *cierkev*, *krev*, mající kromě primárních významů konkrétních také celou řadu významů abstraktních, jsou deklinačně velice stabilní a konzervativní – doloženy jsou převážně jako *ɔv*-kmeny:

aby den tvého narozenie svaté cierkve prikázáním byl dostojně pamatován KristA 4v;

od tohoto pokolenie, ote krve Abelovy až do krve Zachařovy BiblOl L 11,51,

příležitostně se ovšem i u nich objevují tvary jiných deklinací:

---

¹²⁹ Můžeme-li ovšem nom. sg. na *-ev* k r. 1300 poněkud ahistoricky označit za původní tvar této deklinace.

miesto krvi mléko bělúcie ... tečieše LegKat 3454;

svatej cierkvě OrlojA 48r;

od prsí ... cierkvi svaté HusPostH 51r.

4.3.2.3.4 V souhrnném pohledu jsou k přejímání sekundárních tvarů jiných deklinací náchylnější jména označující konkrétní substance než jména s významy abstraktními; deklinačně stabilní jsou také jména velice frekventovaná (*cierkev, krev*).

4.3.2.4 Situace na konci staročeského období

ʒv-kmenová deklinace zaujímá ve staročeském období v subsystému ženských skloňovacích typů periferní postavení a její paradigma obsahuje celou řadu nepůvodních tvarů. V důsledku toho *ʒv*-kmenová substantiva v tomto období hojně přejímají další tvary jiných ženských deklinací (zejména *a*-kmenové a *ja*-kmenové) a nezdědka nabývají i sekundárních variantních podob podle těchto deklinací. Tvarová variabilita *ʒv*-kmenů je v tomto období velice vysoká, přesto si jména až do konce 15. století zachovávají ještě četné tvary *ʒv*-kmenové:

daj mu jiesti lociky a tykve mladé LékSalM 226;

onde na plné štúdve miery nějaké ChelčKap 268r;

nalezl jeskyni trním a ostrvemi se všech strán ohrazení PasKal I19v/180v;

jako zrno vikve Apat 41v;

apoštoly novejm lahvem ve čtení přirovnávaje BechNeub 22v;

k jiným pánvem ArchČ 6,139 (1476),

a beze změny základní deklinační příslušnosti přecházejí do češtiny období středněčeského.

4.3.3 Stadium středněčeské

4.3.3.1 Z předchozího období se do doby střední dochovala všechna běžně užívaná staročeská jména s výjimkou feminina *svekrev/svekra*; staročeské novotvary *pokľukev, pravokrev, vodokrev, vřeskev, žertkev* beze zbytku zanikají. Nově se objevují ojediněle či řídce užívaná jména *brtev* ‚brť‘, *břev* ‚lávka‘, *hrstev* ‚hrst něčeho, co se vejde do hrsti‘, *kalokrev* ‚tělesná šťáva tvořící základ melancholického konstitučně-povahového typu‘, *matkocírkev* ‚samostatná farní obec evangelické církve‘, *necírkev* ‚opak církve, společenství nespojené vírou‘, *snětev* ‚větev‘, *poustev* ‚pustina‘, *stavikrev, stavokrev* ‚rostlina zastavující krvácení‘, *střebíkrev* ‚rostlina čistící krev‘.

4.3.3.2 *ʒv*-kmenová substantiva si až do konce 15. století zachovávají četné tvary svojí deklinace, nepředpokládáme tedy její zánik před r. 1500.

Jména i nadále v době střední hojně využívají též tvary jiných deklinačních typů, protože však je po zániku jotace nově homonymní, a tudíž vzájemně neodlišitelná celá řada *ɔv*-kmenových a *ja*-kmenových tvarů (gen., dat., lok. a instr. sg., nom., akuz. a vok. du., nom., gen., akuz., vok. a instr. pl.), jsou od sebe v této době spolehlivě snáze oddělitelné jen formy *ɔv*-kmenové vs. *a*-kmenové; *ja*-kmenovou variantu slova lze bezpečně vydělit pouze na základě odlišných tvarů nom., akuz. a vok. sg. a dat. a lok. pl.

4.3.3.3 Po celé středněčeské období se u sledovaných jmen hojně vyskytují původní *ɔv*-kmenové tvary (nebo tvary s nimi homonymní):

rozkazují, aby byly daný ševcům štětiny na dratve SatFrant 73;

míchej moutví KuchSevC A5;

potřebí jest vaření rozličného, jako mrkve, řepy, cibule, petržele etc. ČernobInstr R1r;

žaludy a bukve požrati Sněmy 9,668 (1599);

putna břeskví za dva peníze HammerPrah B3r;

na jednom velikém dubu ... na houžvi dubové kázal ho oběsiti [Nezamysl Bytyže] HammerKron 4;

naplněna jest země krvemi BiblVácl Ez 9,9.

4.3.3.4 Předpokládáme-li však, že cca k r. 1500 se ustavil na základě *i*-kmenových feminin typu *básn*, *kázn*, *dan* nový deklinační typ *píseň*, lze velkou část tvarů starých *ɔv*-kmenů přiřadit i k této deklinaci.¹³⁰ Formálně typu *píseň* vyhovuje též nepůvodní, staročeský nom./akuz. sg. *ɔv*-kmenů zakončený na *-ev*:

krokev do zdi vložiti BrikPráv 287;

buk, bukev, bukvový strom :: fogus VelSilva 112;

církev jest hrad boží KomHrad 246;

již pán korouhev vyvěsil KancHol 252;

konev vody za konev vína dal PovEnšp 146.

4.3.3.5 Obě deklinace jsou od sebe rozlišitelné pouze v dat. a lok. pl.

4.3.3.5.1 Zde se vyskytují jak původní tvary *ɔv*-kmenové:

Vo tykvech. Tykev žádá země tučné, dobře vzdělané a vlhké Cresc 344;

v Pismích svatých pilně vycvičení jejich církvem předloženi jsou ŘádCírk 1632;

mezi učedníky ... a v církvech jejich [apoštolů] ledajakés se otázky a odporové o ně začínali KomHagP 300;

---

¹³⁰ Viz všechny výše uvedené příklady.

jako jejich orlice, které na korouhvech nosí KomHrad 243,

4.3.3.5.2 tak tvary s koncovkami *-ím, -ích*, jež lze hodnotit buď jako tvary patřící k původní deklinaci *ja-kmenové*, nebo k novému typu *píseň*:

těmi dekréty v církvích východních i západních ... utvrzeno jest KronBisk (1565);

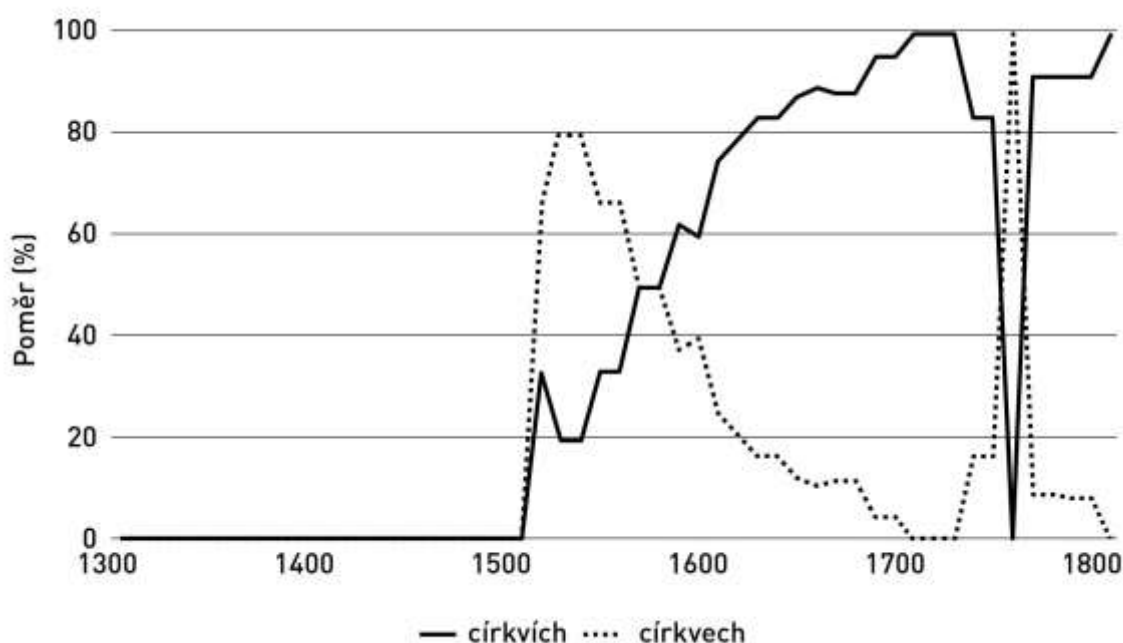
kdo má uši, slyš, co Duch praví církvím BiblKral Ap 2,7;

neživé bývá poslouchání, zvlášt' v církvích obnovených KomKazat 118;

krov (střecha) na krokvnicích leží, na krokvích a latích ... šindel KomDveřeJ 545;

jakož list jejich ke všem církvím těmito slovy se začíná ŠerPost (1704).

4.3.3.5.3 Během 16. století je užití tvarů se zakončením *-em, -ech* vs. *-ím, -ích* víceméně vyrovnané, od konce 16. století dynamicky narůstá počet tvarů s koncovkami *-ím, -ích*, jak na příkladu lok. pl. substantiva *církev* ukazuje graf 3.

Graf 3. Vzájemný poměr tvarů lok. pl. *církvích* vs. *církevch* ve středněčeském období (vytvořeno aplikací SyD 21. 1. 2020 na základě dat ČNK, upraveno pro černo-bílý tisk)

Po vyhodnocení celého souboru relevantních doložených tvarů docházíme k závěru, že *ɔv-kmenová* substantiva přecházejí v průběhu doby střední k deklinačnímu typu *píseň*.

4.3.3.6 U nejfrekventovanějších jmen *církev, krev* se v době barokní objevují tvary gen. sg. zakončené na *-é*. Jsou natolik hojné, že se domníváme, že by nebylo náležité považovat je za pouhou tiskovou chybu, hodnotíme je tudíž jako dobovou morfologickou zvláštnost:

tak mnoho panenské nejčistotnější krve v životě svém poskytla ŠtajLeg A8r;
ó Pane, ... abych s plesáním ... užíval tvé drahé krve PasSur 4;
z prvních církvé křesťanské učitelův ProchKral A4v;
má zachovati obyčej církvé LibVých D3r;
církvé svatý učitel svatý Jarolím odpovídá MarPost 5.

4.3.3.7 Přibližně polovina jmen užívá i v této době nadále paralelně tvary podle typu *píseň* (popř. ještě *svekrev*) a podle ženské deklinace *a*-kmenové (*bukev/bukva, dratev/dratva, houžev/houžva, konev/konva, krokev/krokva, láhev/láhva, obrv/obrva, ostrev/ostrva, pánev/pánva, tykev/tykva*):

rozkazují, aby byly daný ševcům štětiny na dratve SatFrant 73;
spatus :: dratva, drát SlovVokVíd B1r;
vosoby jmenované k hákům a konvám ArchČ 20,442 (1539);
zjednal sem ... koflíky a konve zlaté k službě BellŽebř G1r;
krov (střecha) na krokevnicích leží, na krokvích a latích ... šindel KomDveřeJ 545;
co činie suknu molové, co práchnivost krokvám PetrarŠtěst 127r;
však podobně jako na tykvách, aby každý květ ... oddělený byl BlahMuzB 361;
ať jsou k provazu tykve malé přivázané Cresc 181.

Vzhledem k žánrovému, teritoriálnímu, konfesnímu apod. rozložení dokladů těchto jmen se domníváme, že v tomto období se teprve počíná proces diferenciacce starších, lokálně nepříznakových forem lexémů na stylově a teritoriálně rozrůzněné novočeské varianty se zakončením na *-ev*, užívané ve spisovné češtině a části českých nářečí, a varianty *a*-kmenové, užívané v moravských dialektech.¹³¹

4.3.3.8 V textech se vyskytují i nečetné tvary dalších deklinací. Ojedinele jsou doloženy tvary podle deklinace *ja*-kmenové, dochované dodnes v lašských nářečích:

*kto krvi tratí, těchto pilulí požívaj ČernýHerb C3r;*¹³²
anjela aneb služebníka Cýrkvě sardinské napomínal KrmTisk 22.

4.3.3.9 Situace na konci středněčeského období

Po ztrátě jotace a přehlásce *'u > i*, kteréžto změny ale proběhly ještě před r. 1500, tj. před konstituováním nového typu *píseň*, se paradigmatata *ɔv*-kmenové deklinace a typu *píseň* navzájem liší pouze v dat. a lok. pl. Jestliže u *ɔv*-kmenů ve sledovaném období začínají

¹³¹ Srov. Bělič 1972: 149; Šlosar 1986: 166; Kosek 2014: 80; ČJA 4: 66–67.

¹³² Sloveso *-tratiti* se pojí převážně s akuzativem.

převládat a na jeho konci jednoznačně převládají tvary dat. a lok. pl. se zakončením *-ím, -ích* (*církvím, církvích* apod.), lze odůvodněně předpokládat, že původní historická *ɔv*-kmenová deklinace v průběhu tohoto období zaniká a jména k ní patřící přecházejí k typu *píseň*.

Tomuto přechodu kromě řady shodných tvarů obou deklinací snad napomáhá též foneticko-fonologická struktura a morfológická skladba obou typů jmen. *ɔv*-kmeny jsou v historické době zakončeny na *-ev* a jejich nom./akuz. sg. se svou hláskovou skladbou podobá týmž novějším (sekundárním) tvarům dějových jmen typu *píseň, lázeň*: končí na jediný konsonant, před kterým předchází *-e*, nemalá část jmen jsou dvouslabičná substantiva s první slabikou otevřenou a druhou zavřenou, nadto mají obě skupiny jmen řadu shodných tvarů. Tato podobnost a tvarová homonymie usnadňuje sblížení obou skupin substantiv a posléze i přechod *ɔv*-kmenů k typu *píseň*.

Řídce doložená a příležitostně utvořená jména středněčeská v průběhu stejného období zanikají.

4.3.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.3.4.1 *ɔv*-kmeny do novější češtiny vstupují jako jména skloňovaná podle typu *píseň*. Tomu odpovídají i jejich tvary:

mrtvé náboženství v církvích křísí Tablic, Poezie (1812);

nejen pak své církvi, ale i jiným ev. církvím posloužiti chtěl Tablic, Poezie (1812);

barva lící jejích, jako nádech na zralých broskvích Lada, Niola (1855);

Ty krvi Kristova, ty božský chlebe! Červinka, Jan z Dubé (1872);

o pěstování zelenin, kapusty, brukve a karfiolu nechce nikdo slyšeti ČLid (1892);

vodu v konvích Jirásek, Z bouř. dob 2, 103 (1882);

sem, české děvy, české ženy, pod svaté vlasti korouhev! Heyduk, Šípy a paprsky (1888);

plné mísy jídla, tak dobrého, jaké co živ nejedl; k tomu v konvích dobré víno Němcová, Národní báchorky 2, 337;

žlaby v bocích vozů na houžvích zavěšené Jir.¹³³

---

¹³³ Zajímavé je, jak vehementně odmítá původní *ɔv*-kmenové tvary / nové tvary podle typu *píseň* J. Kollár:

kteréžto kažení řeči neodpuštěnlivé jest. I slovenské houžva, církvja, merkva – lepší než houžev a t. d. Kollár, Výklad (1832).

4.3.4.2 Zachován je celý základní repertoár *ɔv*-kmenů užívaných kontinuálně ve staré a střední češtině, K. J. Erben, pilný editor staročeských textů, obnovuje i femininum *svekreu/svekra*.¹³⁴

snachy ke svekrám svým i k deverám velikou měly stydlivost Erben, Nestor 8, 26 (1867).

4.3.4.3 Tvary podle nové deklinace *píseň* se od primárního *ɔv*-kmenového paradigmatu liší pouze tvary dat. a lok. pl. Tyto tvary se v analyzovaném materiálu vyskytují jak s koncovkami *-ím*, *-ích* podle typu *píseň* (příklady viz výše), tak se zakončením *-em*, *-ech*:¹³⁵

naplňuj všechny učitele církve tvé ... opravdovou k církvem jejich láskou Agenda 21, 18 (1798);

čirota nauky Kristovy v církvech galatských utrpěla od Židů a Židomilů Sušil.

Někteří autoři (např. J. Kollár či F. Palacký) tvary zakončené na *-em*, *-ech* evidentně preferují a do svých děl je zařazují záměrně:

církvem Vojtěcha on dal Kollár, Dílo básnické 2, 14 (1845);

dopřál církvem jejich svobod Palacký, Dějiny nár. čes. 1/2, 130 (1854);

nemnoho by tím užitku církvem bylo docházelo Palacký, Dějiny nár. čes. 1/2, 365 (1854).

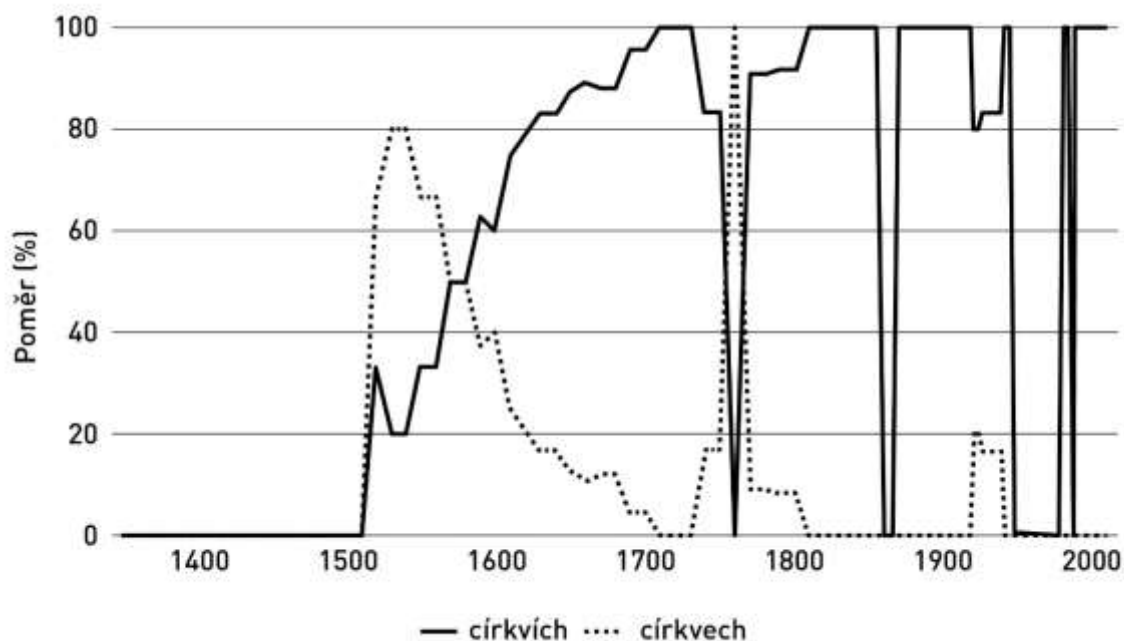
Přestože se tyto tvary stále příležitostně užívají, mnohem hojnější jsou, jak ukazuje graf č. 4, tvary dat. a lok. pl. podle typu *píseň*.

---

¹³⁴ Stranou ponecháváme z ruštiny přejaté substantivum *bukva* ‚písmeno‘ apod.

¹³⁵ U těchto tvarů ovšem nedokážeme určit, zda se jedná: a) o sekundární, staročeské a středněčeské tvary *ɔv*-kmenové deklinace *i*-kmenového původu, b) nebo o koncovky *i*-kmenové, jež k původním *ɔv*-kmenům, majícím již tvary podle typu *píseň*, pronikají nově v průběhu 17. a 18. století v důsledku sblížení a tvarového prolnutí skloňovacích typů *duše*, *píseň* a *kost* (k tomuto jevu více níže v bodě 4.5.4.2), c) nebo o *i*-kmenové tvary užitě pod vlivem ozvláštňujících a archaizujících tendencí, příznačných pro situaci v 19. století.

Graf 4. Vzájemný poměr tvarů lok. pl. *církvích* vs. *církevch* během historického vývoje češtiny (vytvořeno aplikací SyD 10. 1. 2020 na základě dat ČNK, upraveno pro černo-bílý tisk)

4.3.4.4 Příležitostně se užívá nom./akuz. sg. na -é:

obecní ovoce jest: jablka, hrušky, švestky ..., broskvé Pabst, Čes. lid. 234, 16 (1810).¹³⁶

4.3.4.5 I v tomto období jsou u jmen doloženy také tvary podle dalších deklinací.

4.3.4.5.1 Nejpočetnější jsou tvary *a*-kmenové. Jejich distribuce není náhodná – pocházejí vesměs z děl zabývajících se národopisnou problematikou, z písemností využívajících nebo přímo citujících mluvený jazyk či nářečí nebo z prací autorů pocházejících z východní části českého státu:

ruky houžva víže na zádech Kollár, Slávy dcera, znělka 600, 12 (1832);

březovou húžvou prý čerta vážou Němcová, Kraje a lesy Zvol. (1859);

sem tam dratvou protkané Kollár, Shakespeare, Zkrocení 48 (1872);

přinesla na tácu dvě veliké konvy s kávou Kosmák, Ztracená 31 (1886);

do ní [omáčky] na dlouhé kousky rozkrájí se petržel, mrkva, cerel ČLid (1892);

¹³⁶ Nelze vyloučit, že toto zakončení ovlivnila homonymní koncovka nom. pl. některých maskulin (*učitelé, hosté*).

povedly se bukvy, žalud, kaliny ČLid (1898).

4.3.4.5.2 Pravděpodobně nářeční povahy jsou i tvary *ja*-kmenové:

běžela jsem k broskvům FurchRar. a zv. 36 (1848);

žaludy, bukvě, trnky, šípky zbírej ČLid (1898).

4.3.4.5.3 Ojediněle se vyskytují i tvary ženské deklinace *i*-kmenové:

děťátko prostředkem křtu svatého do církvi křesťanské vštípiti Agenda 40, 9 (1798),

4.3.4.5.4 a *ɔja*-kmenové:

dejž mi v duši lásku činnou k církvi, k vlasti, k národu Kulda, Písně 48 (1856).

4.3.4.6 Situace na konci 19. století

ɔv-kmenová substantiva se v průběhu obrozeneckého a postobrozeneckého období skloňují primárně a převážně podle typu *píseň*, stejná je situace na konci 19. století. Probíhá funkční a teritoriální diferenciacce doložených variantních forem lexémů.

4.4 Ženské *a*-kmeny na *-(t)va*

4.4.1 Hojně *a*-kmenové a *ja*-kmenové tvary, které se během staročeského období rozšířily u *ɔv*-kmenů, zapříčinily, že k ženským *a*-kmenům zakončeným na *-tva*, popř. *-va*, naopak pronikají tvary jiných deklinací. Některá jména v průběhu historického vývoje mění svoji základní formu, přijímají zakončení *-ev*, typické pro historické *ɔv*-kmeny, a přecházejí k typu *píseň*. Vývoj této nepočetné skupinky ženských *a*-kmenů, jež k novému skloňovacímu typu přecházejí nebo alespoň dočasně k přechodu inklinují, je zajímavý svou nepřímocností a nesourodostí.

4.4.2 Deklinační nestabilita těchto jmen, nepatřících k centru slovní zásoby a u deverbálních derivátů *plůtva*, *plýtvá* ještě umocněná neproduktivností slovotvorného sufixu *-tva*,¹³⁷ je u některých substantiv natolik vysoká, že umožňuje jejich příležitostné užití též v mužském rodě:

z jiezvón de stigmatibus HymnUKA 39v;

arcuato vlnere na křívém jiezvu MamMarchL 324r;

vo koroptvy ... sem posílal, ... ani jednoho mi neposlali ŠťastKor 36.

Protože se však (v případě staročeského substantiva *jiezva*) jedná o řídké a vesměs archaické doklady či (u středněčeského jména *kuroptva/koroptva*) o zcela ojedinělé užití a změna rodu je u obou jmen omezena vždy jen na jedno sledované období, neřadíme tato jména k substantivům vícerodým (viz níže podkapitulu 4.8), ale akcentujeme jejich primární příslušnost k ženským *a*-kmenům a analyzujeme je společně s ostatními jmény této deklinace.

4.4.3 Stadium staročeské

4.4.3.1 Jména se ve všech sledovaných obdobích skloňují podle své původní *a*-kmenové deklinace. Ve staročeském období *a*-kmenové tvary mnohonásobně převažují nad tvary podle jiných skloňovacích typů:

vzsmrděly sú sě jězvy mé ŽaltGlosKlem 37,6;

lap ji [rybu] za plůtvu ComestC 213v (*plýtvu* ComestK);

jakož kuroptva, již drží jastřáb ŠtítKlem 150v;

vložiz vrstvu cibule a vrstvu štokviše Kuch 8v.

Substantiva *kotva* a *plástva* mají doloženy jen tvary s *a*-kmenovými koncovkami:

---

¹³⁷ Srov. Fuková 2018; Nejedlý a kol. 2019.

mořskou kotvu k jeho svatému hrdlu přivázavše, u moře uvrhli [sv. Klimenta] PasMuzA 610;

favus, ... mel dicitur plástva VodňLact D2v.

4.4.3.2 V druhé polovině staročeského období se začínají objevovat méně početné novotvary podle jiných ženských skloňovacích typů, většinou však není možné určit, o kterou konkrétní deklinaci se jedná:

což koli plutví a lupin nemá BiblMuzSZ Lv 11,10;

jezera, v nichžto jsou labuti ... i kuroptve CestMil 49r;

a tak učíň několik vrství AlchAnt 72v;

vždy se držeti dobrých krmí, jakožto ... kuřenec, kuroptví, jiného masa LékJádroBrn 129r.

4.4.3.3 *ɔv*-kmenový nom./akuz. sg. na *-ev*, vzniklý na základě některých vlastních nepřímých pádů a pod vlivem *ɔv*-kmenových feminin, je nepochybně doložen pouze u substantiv *jiezva* a *plútva*:

brancus plútev SlovKlem 32r;

má li člověk zlu jiezev, ješto kyše LékFrantB 207r.

4.4.3.4 U substantiva *plýtva* oproti tomu zaznamenáme nominativ *ja*-kmenový:

pinna plýtvě SlovVodň 48bis,¹³⁸

což s ohledem na množství *ja*-kmenových tvarů užívaných v této době u *ɔv*-kmenů není nikterak překvapivé.

4.4.4 Stadium středněčeské

4.4.4.1 Novotvary včetně tvarů od původu *ɔv*-kmenových nebo tvarů s nimi totožných se u sledovaných *a*-kmenových feminin více prosazují během středněčeského období, a to dvojím různým způsobem: jednak mírně narůstá počet slov, u nichž se vyskytují (nově jsou tyto tvary doloženy i u feminina *kotva*), jednak se zvyšuje relativní počet jejich výskytů u jednotlivých jmen. Naopak chybí doklady na novotvary u substantiva *jízva* a nevyskytují se ani u okrajového, málo doloženého feminina *plástva*.

4.4.4.2 V návaznosti na staročeský stav se jména kontinuálně po celé sledované období užívají jako *a*-kmeny:

---

¹³⁸ Srov. StČS: s. v.

potom ... vrstvu klad' jalovcového chvoje a vrstvu masa KuchSevA G1v;
ryby vodu usty vpuštěnou plýtvami vypouštějí KomDveřeP 15,163;
kotva potěšení našeho KomHistLas 261;
Bože ..., před bouřemi kotvo a porte vždýcky mi bezpečný KomŽalm 19;
máme [naději] jako kotvu duše bezpečnou a pevnou VychObět 119;
jako koroptva uvedena bývá do klece a jako srna v osidlo BiblVácl Sir 11,32;

4.4.4.3 přibývá však i tvarů podle jiných deklinací:

jestřáb ... k honění koroptví KonáčPrav 6r;
lodička jako na kotvech stane MüntstKosm 61r;
již se plamen i hořejší vrstve drev počal chytati XenKýr přídav. 50;
náve kotvemi se držela CestHar 1,57;
ptáčeti budoucímu při formování jeho nezakládá šupin, plýtví, rohů KomDidB 4,234;
dal jim k tomu [Bůh rybám k plavání] ploutve potřebné MartinUzda 47;
polní a lesní ptactvo, tetřevové, bažanti, koroptve FischHosp 26,

včetně přímých singulárních tvarů na *-ev*:

kotva aneb kotev ... :: ... ancora VelSilva 546;
ploutev l. ploutve, g. f., plur. ploutve. Alii dicunt plýtvá l. plejtvá RosaSlov 3,P84r;
kotev ten koráb neměl nápodobně jinší než... FrozObr 58.

4.4.4.4 Situace na konci středněčeského období

U žádného ze sledovaných jmen ve středněčeském období však novotvary podle jiných deklinací nepřevažují, jména se i nadále řadí primárně k typu *žena*. Jediné jméno z této skupiny zakončené na *-va*, nikoliv *-tva*, substantivum *jízva* se stabilizuje jako *a*-kmenové – tvary jiných deklinací u něj v tomto období již nejsou doloženy.

4.4.5 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

Na konci 18. století a v průběhu 19. století se u sledovaných jmen spektrum užívaných koncovek ještě rozšiřuje.

4.4.5.1 Jména se jednak skloňují podle své původní deklinace *a*-kmenové:

plejtvami dýchají [ryby] Hýbl, Popsání zvířat 15 (1811);
10 ptáků, mezi nimiž rohatá koroptva ČČM 3/1, 17 (1827);
osvěta plápolající v prostřední vrstvě společnosti Klácel, Dobrověda (1847);
ježto loď odpočívala na kotvách Čtyřlístek;
viděl jsem [v úlu] ... plástvy a vošćiny Pravda, Sebr. pov. 6, 423 (1882),

4.4.5.2 jednak užívají tvary odpovídající jiným deklinacím včetně historické deklinace *ъv*-kmenové:

někdy se dá také jako bažant, koroptev aneb jako zajíc chytiti Rybrcol (1804);
místa, v něž by se kotev uvrci mohla Cesta do sv. země zaslíbené (1829);
nad kořeny hustou vrství hnoje ... obložiti Rozličnosti 106v (1831);
buňky v plástvech Ammerling, Morfologie 336, 4, ČČM (1838);
plástve medu dělaly [včely] Vinařický, Kytka básn. 29, 4 (1852);
k šlechetnější vrstvi obecnstva zdála se přináležeti Klicpera, Příchod 42 (1855);
veliké ryby ... ploutví svojí sotva kdy pohnou Leger, Poslední rusalka 274 (1886).

4.4.5.3 Od počátku 19. století se u jmen objevují také nepříliš četné koncovky *dat. a lok. pl. -ím, -ích*, odpovídající deklinačním typům *duše, píseň*:

na kotvích ležící lodě Hyllos 2, 6r (1820);
proti zajícům a koroptvím polem líhávají Nár. 1: Neruda, Feuill (1866);
nemotorný mořský d'as, ucítiv v ploutvích nepokoj Mokrý, Básně 305 (1883).

4.4.5.4 Obdobně jako u jmen od původu *ъv*-kmenových jsou i u těchto substantiv příležitostně doloženy i tvary *ja*-kmenové:¹³⁹

svírají všechny k sobě patřící částky ... kotvěma Kniha meth. 1, 45 (1777);
k ptactvu ... patří...: orlové, koroptvě Kramerius, 16 cest po moři 2, 240 (1812).

4.4.5.5 *A*-kmenová varianta *kuroptva/koroptva* vychází v první čtvrtině 19. století z užívání.

4.4.5.6 Situace na konci 19. století

Stará *a*-kmenová substantiva na *-tva* jsou ve vývojovém pohledu deklinačně dosti nestabilní, což u některých jmen vede až ke změně paradigmatu. V průběhu svého historického vývoje se tato nepočetná skupinka substantiv vyvíjí zpočátku shodným způsobem: u jmen postupně narůstá počet novotvarů, z nichž řada se pod vlivem obdobného zakončení jmen shoduje s tvary původních *ъv*-kmenů. V průběhu 19. století se u jmen začínají objevovat i tvary přiřaditelné k typu *píseň*.¹⁴⁰ Novotvary úspěšně konkurují původním *a*-kmenovým tvarům, *a*-kmenová forma *kuroptva/koroptva* zaniká již v první čtvrtině 19. století. Vývoj ale nesměruje ke změně deklinace u všech jmen – na přelomu 19. a 20. století dochází k jeho divergenci: jména se při přechodu do 20. století přiklánějí ke dvěma deklinacím:

---

¹³⁹ Chápeme-li i zde zápis *ě* jako autorovu signalizaci vědomého užití jiného než deklinačně obvyklého tvaru.

¹⁴⁰ Většinu těchto tvarů však lze interpretovat i jiným způsobem.

4.4.5.6.1 frekventovanější substantiva *kotva/kotev* a *vrstva/vrstev*, nacházející se na ose centrum–periferie blíže k centru než okrajové a speciální (odborné) výrazy *plástva/plástev* a *ploutva/ploutev*, se přimykají zpět ke své původní deklinaci *a*-kmenové, čemuž odpovídá i základní forma lexémů v nové češtině;

4.4.5.6.2 perifernější, v užití exkluzivnější substantiva *plástva/plástev* a *ploutva/ploutev* se po přehodnocení své hláskové a slabičné struktury přiklánějí k formě zakončené na *-ev* a ke skloňování podle typu *píseň* (srov. nč. *plástev, -tve, ploutev, -tve*). Stejně se chová i běžnější a méně příznakové femininum *koroptev*, jehož *a*-kmenová forma zanikla již dříve.

Vzhledem k příležitostnému výskytu *ɔv-/i*-kmenových tvarů (v *plástvech* aj.) ještě v průběhu 19. století a nepříliš hojným tvarům jednoznačně patřícím k typu *píseň* či *duše* (v *ploutvích* aj.) nepředpokládáme, že by u těchto jmen k přechodu k typu *píseň* došlo dříve než na přelomu 19. a 20. století; jinak se chová femininum *koroptev*;

4.4.5.6.3 zcela periferní femininum *plýtva/plýtev*, nadto synonymní se substantivem *ploutva/ploutev*, začátkem 20. století zaniká.¹⁴¹

---

¹⁴¹ Nejmladší nám známý doklad pochází z biblické konkordance z r. 1901.

4.5 Ženské *ja*-kmeny s alternativním zakončením nom. sg. -ě/-o

4.5.1 Velkou skupinou jmen podílejících se na vzniku a zejména pak na rozvoji a stabilizaci typu *píseň* představují *ja*-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. sg. -ě/-o a akuz. sg. -'u/-o (*nesnázě/nesnáz, pláně/pláň, postele/postel, púšče/púšč, výšě/výš* aj.). Jedná se o početnou, významově různorodou skupinu čítající několik desítek jmen¹⁴² různého stáří, slovtvorného typu, různé četnosti doložení i pozice na ose centrum – periferie slovní zásoby, mezi nimiž nechybějí ani lexémy cizího původu (*šalmějě/šalměj, šalvějě/šalvijě/šalvěj*).

4.5.2 Po přehláskách 'ä > ě a 'u > i se ženská *ja*-kmenová deklinace vyznačuje vysokou mírou synkretismu (homonymními se stávají tvary nom., gen., vok. sg., nom., akuz. a vok. pl. (*dušě*) a tvary dat., akuz., lok. sg., nom., akuz. a vok. du. (*duši*)), což je při užívání jmen v řadě případů nevýhodné.¹⁴³ Proto u některých ženských *ja*-kmenů dochází pod vlivem ženských *i*-kmenů k odsunutí koncového vokálu nom. a akuz. sg. (*púšče* → *púšč*), čímž se od sebe odlišují tvary nom. a gen. sg. (*púšče/púšč* × *bez púšče*) a nom. sg. a pl. (*ta púšče/púšč* × *ty púšče*). Vliv na tuto změnu pravděpodobně mj. měla existence staročeských různokmenných (*i*-kmenových a *ja*-kmenových) dublet typu *chytrst, ľubost, milost* sg. f., *chytrošče, ľubošče, milošče* pomn. f.,¹⁴⁴ majících předobraz již ve staroslověnštině (srov. stsl. *radostь* sg. f., *radošte* pomn. f.¹⁴⁵).

Gebauer 1960: 202–204 a 206–208 nastalou změnu nijak nevysvětluje, na adresu nového nominativu *ja*-kmenů pouze konstatuje: „Některá substantiva odsouvají koncovku -ě, -e a končí se pak souhláskou: *púšče-púšč, púšť* nč. *poušť*. Začátky toho jsou již v jazyku starém, časem pak případů takových přibývá“,¹⁴⁶ o akuzativu říká: „Některá substantiva odsouvají koncovou samohlásku a končí se pak souhláskou, např. *púšču, -iu, -i* – *púšč* nč. *poušť*. Jsou to substantiva táž, která i v nominativě koncovku -ě, -e odsouvají.“¹⁴⁷ O silném vlivu *i*-kmenů na *ja*-kmeny však Gebauer hovoří hned v úvodním odstavci kapitoly pojednávající o těchto jménech: „Zvláště ujímají se tvary podle sklonění -i.“¹⁴⁸

---

¹⁴² Cca 60 substantiv.

¹⁴³ Srov. též Šlosar 1986: 157 a 162.

¹⁴⁴ Pomnožné varianty se v historické češtině skloňují jako ženské *ja*-kmeny, srov. Gebauer 1960: 220n. Gebauer tyto formy klasifikuje jako *-st-ja*-kmeny.

¹⁴⁵ SJS pomnožná feminina tohoto typu uvádí jako jména se základní singulárovou podobou (*radošta, -e*), doložena jsou ale jen v plurálových tvarech.

¹⁴⁶ Gebauer 1960: 203.

¹⁴⁷ Tamtéž: 206.

¹⁴⁸ Tamtéž: 202.

Explicitně změnu spočívající v odsunutí koncového vokálu *ja*-kmenů připisují vlivu *i*-kmenů Vážný 1964: 55: „Analogií podle typu *kost* u některých měkkých substantiv se koncové *-ě* čím dále více odsouvá;“ i Šlosar 1986: 158: „K odsunutí nevýhodného koncového *-e* (způsobujícího homonymii nominativu a genitivu sg., a nadto homonymii nominativu sg. a nominativu–akuzativu pl.) zde došlo pod vlivem *i*-kmenů (...)“. Kosek 2014: 60 mluví přímo o přejímání nulové koncovky *i*-kmenů: „Po provedení přehlásky *'a > ě* vznikla velmi nevýhodná homonymie nominativu a genitivu sg. Proto začala některá substantiva *ja*-kmenová přejímat nulovou koncovku *i*-kmenovou (ženské *ja*-kmeny a *i*-kmeny spojovala měkkost). (...) Podobným způsobem byly inovovány koncovky akuzativu (lze je chápat jako koncovky přejaté z *i*-kmenové deklinace feminin anebo jako nominativ–akuzativ).“

Novější historické gramatiky také upozorňují, že k výše uvedené změně dochází výhradně u jmen označujících neživé entity: „Už ve staré době bývá častý nominativ a akuzativ singuláru bez koncovky (...) (vždy jen u jmen neživotných, kde homonymie nom. a ak. není na závalu).“ (Šlosar 1986: 158); „Tato změna se realizovala u neživotných *ja*-kmenů“ (Kosek 2014: 60).

Ja-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. se s ženskými *i*-kmeny shodovala v řadě tvarů (v dat., lok., instr. sg., nom., gen., akuz., vok., lok. du. a po převzetí *i*-kmenové koncovky též v gen. pl.) již dříve. Odsunutí koncových vokálů některých *ja*-kmenů jednak dále posílilo vzájemnou blízkost obou deklinací, zakončených před tvarotvorným vokálem v přímých pádech původně na měkký konsonant, jednak odstranilo formální znak signalizující odlišnost jmen patřících ke dvěma různým deklinacím. Nerozlišitelnost *ja*-kmenů s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. a *i*-kmenů v řadě tvarů včetně nom. a akuz. sg. byla jednou z příčin vzniku nového deklinačního typu *píseň*.

4.5.3 Alternativní nevokalické zakončení nom. a akuz. sg. se vyskytuje u početné skupiny *ja*-kmenových feminin již ve staročeském období. Jména se většinou užívají paralelně ve tvarech s koncovkou *i* bez ní:

lectisternium betquant postele GlosMV 172;

klejnoty zlaté, stříbrné ..., šactví i postel Půh 1,132 (1405);

když člověk ... neopustí [započaté úsilí] pro první nesnáz OrlojB 41r;

máš li kterou nesnázi, utec se k známým AlbnCtnostA 44v.

U dalších substantiv se tvary nom. a akuz. sg. bez vokalického zakončení objevují až v době střední:

klec zavřítí, když ptáci vyletěli VelDict Hhh3r;
nějaký otrhaný člověk, máje toliko pod sebou rohož LomnLak 231;
jediná krápěj naproti řece? MarPost 2,875.¹⁴⁹

Frekvence a vzájemný poměr vokalicky a nevokalicky zakončených tvarů nom. a akuz. sg. jsou u jednotlivých jmen velice různé – jedná se o zcela plynulou škálu vedoucí od jedné krajnosti ke druhé. Např. femininum *obcě/obec* se v primární formě *obcě* vůbec nevyskytuje – od počátku staré češtiny je doloženo pouze bez vokalického zakončení:¹⁵⁰

obec jest každého ohrada DalC 4,7;
všěcka obec veselěse sě BiblDražď L13,17,

oproti tomu např. u substantiva *šalvěj/šalvěj* podoby se zakončením na *-ě* v období staročeském jednoznačně převažují a formy bez něj jsou řídké:¹⁵¹

galitrum planá šalvije LékMuz 142r;
když šalvěje v zahradě roste LékFrantA 137r;
kolovratec, polní šalvěj NK XI F 10, 10v, 15. st.;
vezmi šalvěj a osladič LékJádroBrn 46r.

Mnohé ženské *ja*-kmeny tvary nom. a akuz. sg. s nulovou koncovkou vůbec nemají.

4.5.4 U *ja*-kmenových feminin se již od počátku období staročeského vyskytují tvary shodné s tvary *i*-kmenovými i v nepřímých pádech. O původu sekundárního zakončení gen. sg. *-i* Gebauer 1960: 208 nepochybuje: „Koncovka *-i* je podle *i*-kmenů.“ U koncovek dat. a lok. pl. týž autor zvažuje kromě převzetí *i*-kmenové koncovky i jiný možný původ tvarů. Ke koncovce *-em* v dat. pl. na s. 212 říká: „dlužno ji vykládati vlivem analogickým, který tu byl několikerý: nejdříve podle *ĭ*-kmenů, *dušem* podle *kostem*, a potom podle nom. sg. i pl. *-e*

---

¹⁴⁹ Srov. též: *klece železná ... udělána a na rynku Staroměstském postavena TeigeMíst 1/1,73 (1551); krápěje, krůpěje, kvapka :: gutta, stilla VelSilva 557 ap.*

¹⁵⁰ Jak dokládá staročeský materiál, neplatí beze zbytku Koskovo tvrzení (2014: 60): „U některých *ja*-kmenových feminin je ve stč. doložena jen forma inovovaná: *obec* (namísto původního *obcě*), *kúdel* (namísto *kúdele*), *peleš* (namísto *pelešě*).“ Jména *kúdel*, *peleš* se ve staré češtině vyskytují (a to nikoliv ojedinele) i v základních nezkrácených formách *kúdele*, *pelešě*:

sběř hříšných jest jako kúdele u pověsma zavítá BiblOl Sir 21,10;
jest [církev] ... peleše lotrovská KorTrakt b7r,

substantivum *peleš* se nadto užívá i v mužském rodě:

dóm můj ..., vy ste jej učinili peleš lotrovný EvVíd 3r (Mt 21,13),

takže ho pro potřeby této práce řadíme ke jménům vícerodým (viz níže podkapitolu 4.8).

¹⁵¹ Roli zde může hrát původ slova – forma lexému s vokalickým zakončením je bližší formě v předávajícím jazyce (srov. střhn. *salveie/salbeie*).

a instr. *-emi*, jejichž *-e* se tu zachovává“; ke koncovce *-ech* v lok. pl.: „vykládati ji jest analogií jako koncovku *-em* v pl. dat., a také ze stejných důvodů“ (s. 213).

4.5.4.1 Tyto analogické novotvary nejsou žádnou vzácností, jak můžeme doložit i na skupině námi sledovaných jmen:

posla k městóm i ... k tvrzem AlxV 706;

nad těmi poklady, jízto biechu v městech i ve vseh, na tvrzech BiblOl 1 Par 27,25;

to jiedlo a nápoj má ... sluha z kuchyni kněze Erhartovy bráti ArchČ 10,362 (1486).

Jejich množství časem ještě narůstá:

ze vsí obci ArchKolB 1521;

obec vsí České zemi Háj 390v;

v nesnázech VelKal 146;

v kratochvílech VelKal 180;

na mezech mezi Kladskem a Vartou DačPam 146,

doloženy jsou nepřekvapivě i na konci 18. a v průběhu 19. století:

chtě ji [svobodu] mít' vášněm za podporu Sušil, Růže a trní 125 (1851).

4.5.4.2 V době střední, zejména pak během 17. a 18. století stoupá počet *i*-kmenových (nebo jinak analogicky utvořených) tvarů u ženských *ja*-kmenů a jmen skloňovaných podle typu *píseň* a zároveň též *ja*-kmenových tvarů u ženských *i*-kmenů a *ɔv*-kmenů¹⁵² natolik, že se do značné míry rozměšňuje a stírá hranice mezi těmito jednotlivými ženskými deklinačními typy. Tento vývoj se týká všech ženských *ja*-kmenů, nejen jmen s alternativním zakončením nom. sg. *-ě/-o* a akuz. sg. *-u/-o*:

aby v městech a obcech svých správné a rozumné baby měl ManžTěho (1615);

davše po mezech šibenic nastavěti DačPam (1626);

sic bychom více moci kolikasi krůpějem vody ... připisovali KomHistLas 191;

sám té večeri nestrávil ArchKolG 13v (1703);

jako žádá jelen k studnicem vod, tak žádá duše má k tobě, Bože ŠerPost (1704);

nemůže býti nic ... protivnějšího a obcem škodlivějšího TrChlNeb (1727).

Kosek 2014: 73 hovoří o smíšeném vzoru *píseň-kost* a podává následující zdůvodnění: „U některých *i*-kmenových substantiv se jako součást postupné krystalizace tohoto vzoru [*píseň* – doplnila M. V.] držely ve vyšší míře *i*-kmenové formy, a tak se v období 17. a 18. století uvažuje o smíšeném vzoru *píseň-kost* (typickým případem je deklinace substantiva

---

¹⁵² Viz též výše podkapitoly 4.1–4.3.

tvář).“ Taková explanace je ale podle našeho názoru příliš úzce zaměřená, neboť celý tento jev nelze omezit pouze na dvě deklinace (*píseň* a *kost*). Týká se též deklinace *ɔv*-kmenové a *ja*-kmenové, neboť podstatou sblížení a prolnutí ženských deklinací v 17. a 18. století není jen zachování *i*-kmenových tvarů u původních *i*-kmenů, ale i zachování od původu *i*-kmenových koncovek u původních *ɔv*-kmenů a rozšíření tvarů odpovídajících původním *i*-kmenovým tvarům u *ja*-kmenů, a to nikoliv pouze *ja*-kmenů s alternativním zakončením nom. sg. -ě/-0 a akuz. sg. -'u/-0, ale u celé řady jmen této deklinace. Nezpochybnitelné však je, že dočasná deklinační nevyhraněnost a neurčit(eln)ost se týká především jmen s nevokalickým zakončením, tedy jmen skloňovaných v této době podle typů *píseň*, *kost*, původních *ɔv*-kmenových substantiv a *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. a akuz. sg.

4.5.5 Sblížení měkkých ženských deklinací v období barokním je sice důležitým specifickým rysem tohoto období, přítomnost, či nepřítomnost *i*-kmenových tvarů u *ja*-kmenových substantiv s alternativním zakončením nom. sg. -ě/-0 a akuz. sg. -'u/-0 ale nic nevyovídá o tom, zda, popř. kdy *ja*-kmeny s nom. sg. -ě/-0 přecházejí k typu *píseň*. Pro určení změny deklinace je u těchto jmen podstatné, zda a kdy jména ztrácejí své vokalické zakončení v přímých singulárových pádech, neboť deklinační typy *duše* a *píseň* se od sebe navzájem liší právě pouze (ne)přítomností vokálu v nom. a akuz. sg. a tvarem vok. sg.

Protože se jedná o dlouhodobý proces, během něhož se jednotlivá jména nevyvíjejí stejně, a protože ne všechna sledovaná jména přecházejí k typu *píseň*, což lze v některých případech zjistit až porovnáním s novočeským stavem, upřednostňujeme u této skupiny jmen názorné porovnání stavu v jednotlivých stadiích vývoje jazyka (včetně situace novočeské) formou tabulek a rezignujeme na uvádění dalších textových příkladů i rozbor situace v jednotlivých vývojových obdobích.¹⁵³

4.5.5.1 Po shromáždění a analýze materiálu ze všech vývojových fází jazyka můžeme konstatovat, že některá jména ztrácejí původní vokalické zakončení a dříve či později přecházejí k deklinačnímu typu *píseň* (stč. *hrázě/hráz*, *kúdele/kúdel*, *vášně/vášeň* – nč. *hráz*, *koudele*, *vášeň* aj.),

4.5.5.2 jiná si dubletní tvary a původní deklinační příslušnost podržují až do současnosti (stč. *tiežě/tiež*, *záře/zář* – nč. *tíže*, *záře/zář* aj.).

---

¹⁵³ Novočeskou podobu lexémů přejímáme ze SSČ a PČP, v případech, kdy sledovaný lexém není ani v jednom z těchto zdrojů uveden, citujeme novočeský stav podle SSJČ. Vzhledem ke zpracovávanému tématu pracujeme se školním vydáním PČP, jež uvádí tvaroslovné údaje v mnohem větší míře než vydání akademické.

4.5.5.3 K typu *píseň* ve výsledku přecházejí i jména, jež mají ve staré češtině doloženo pouze vokalické zakončení nom. a akuz. sg. a dubletní tvary se u nich objevují později (stč. jen *báně, mezě, věžě* – nč. *báň, mez, věž* aj.).

4.5.5.4 Vývoj některých ze sledovaných substantiv není lineární – přestože v době střední u nich převažuje nevokalické zakončení nom. a akuz. sg. nebo tvary se zakončením na *-e* nejsou doloženy, zvrtným vývojem do nové češtiny převáží, popř. jsou opětovně restituovány dlouhé tvary nom. a akuz. sg., a jména si tak v důsledku uchovávají svoji původní deklinační příslušnost. Takovýto vývoj zaznamenáme především u dvouslabičných feminin s kořeným *-i-*, *-ie-*, *-ý-* (stč. *šírě/šír, tiežě/tiež, výšě/vyš* – strdč. *šír, tíž, řidčeji tíže, výš* – nč. *šíře/šír, tíže, výše* aj.).

4.5.5.5 Nečetná jména nekončí svůj vývoj přechodem k deklinačnímu typu *píseň*, ale ve svém vývoji pokračují dále až k *i*-kmenům a přejímají koncovky typu *kost* (stč. *dále/dál, -e, hlúbě/hlúb, -ě, rzě/rez, rzě, tlúščě/tlúšč, -ě* – nč. *dále/dál, -i, hloub, -i, rez, rzi, tloušť, -i*).

4.5.6 Vyvstává otázka, je-li možné určit, která feminina a za jakých okolností mění svoji deklinační příslušnost, a která nikoliv.

V souboru zkoumaných jmen se nám nepodařilo vysledovat žádnou bez výjimky platnou souvislost se slovtvorným typem nebo významem lexémů. Přestože nepřehlédnutelnou tendenci k přechodu k novému způsobu skloňování v době střední vykazují dvouslabičná feminina s adverbialním základem skládající se původně ze dvou otevřených slabik a mající společný význam ‚měřitelný rozměr‘, ‚měřitelná veličina‘ (stč. *děle/děl, hlúbě/hlúb, šírě/šír* aj.)¹⁵⁴ a dvouslabičná deadjektiva pojmenovávající místa (stč. *pláně/pláň, púčšě/púšč* aj.), jednotlivá jména těchto slovtvorně i významově kompaktních skupin se směrem do nové češtiny vyvíjejí co do formy různě, a to v závislosti na počtu slabik a kvalitě svého kořeného vokálu.

To ukazuje, že žádoucí je hledat důvod různorodého vývoje zkoumaných substantiv nikoliv v jejich sémantice, ale spíše na úrovni slabičné a foneticko-fonologické skladby jmen. Tuto tezi potvrzuje i skutečnost, že odlišně se vyvíjí dvouslabičné substantivum stč. *tiežě/tiež* (nč. *tíže*) a jeho víceslabičný derivát stč. *obtiežě/obtiež* (nč. *obtíž*). Níže proto uvádíme přehled

---

¹⁵⁴ K slovnědruhovému platnosti fundujících lexémů v době předčeské (substantiva jsou z hlediska staročeského nemotivovaná) srov. Weingart 1938: 179n. K vývoji jmen s významem ‚měřitelný rozměr‘ více Vajdlová 2013b.

většiny zaznamenaných substantiv rozdělených podle počtu slabik, typu předposlední slabiky a kvality kořenného vokálu.¹⁵⁵

stč. stav	střdč. stav	změna rodu	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>krápějě</i>	<i>krápěje/</i> <i>krápěj</i>		<i>krápěj,</i> <i>ojed. krápěje</i>	<i>krápěj</i> (SSJČ)	–
<i>krópějě</i>	<i>krúpěje/</i> <i>krúpěj</i>		<i>krúpěj, řidč.</i> <i>krúpěje</i>	<i>krúpěj</i>	<i>krúpěj</i>
<i>kúdele/kúdel</i>	<i>koudeľ</i>		<i>koudeľ, i m.</i>	<i>koudeľ</i>	<i>koudeľ</i>
<i>kuchyně</i>	<i>kuchyně/</i> <i>kuchyň</i>		<i>kuchyně/</i> <i>kuchyň</i>	<i>kuchyně/</i> <i>kuchyň</i>	<i>kuchyně/</i> <i>kuchyň</i>
<i>nesnázě/</i> <i>nesnáz</i>	<i>nesnáze/</i> <i>nesnáz</i>		<i>nesnáz, řidč.</i> <i>nesnáze</i>	<i>nesnáz</i>	<i>nesnáz</i>
<i>niestějě/</i> <i>niestěj</i>	<i>nístěj</i>		<i>nístěj, i m.</i>	–	<i>nístěj</i>
<i>obtiežě/</i> <i>obtiež</i>	–		<i>obtíž, řidč.</i> <i>obtíže</i>	<i>obtíž</i>	<i>obtíž</i>
<i>postele/</i> <i>postel</i>	<i>postel</i>	<i>postel m.</i>	<i>postel</i>	<i>postel</i>	–
<i>rohožě</i>	<i>rohože/rohož</i>	<i>rohoží n.</i>	<i>rohož, zř.</i> <i>rohože</i>	<i>rohož</i>	<i>rohož</i>
<i>stežějě</i>	<i>stežeje</i>	<i>stežej m.</i>	<i>stězej, i m.</i>	<i>stězej</i>	<i>stězej</i>
<i>stúpějě</i>	<i>stupěj</i>		–	–	–
<i>šalmějě/</i> <i>šalměj</i>	<i>šalmaje</i>	<i>šalmaj m.</i>	<i>šalmaj, řidč.</i> <i>šalmaje</i>	<i>šalmaj</i>	<i>šalmaj</i>

¹⁵⁵ Jména jsou uváděna vždy v hláskové podobě k počátku daného období, uváděné formy zachycují vývoj jmen během celého sledovaného období.

<i>šalvějě/</i>	<i>šalvěj/</i>		<i>šalvěj, řidč.</i>	<i>šalvěj</i>	<i>šalvěj</i>
<i>šalvijě/šalvěj</i>	<i>šalvěje/</i>		<i>šalvěje,</i>		
	<i>šalvije/</i>		<i>i m.</i>		
	<i>šelvije</i>				
<i>šlápějě/</i>	<i>šlápěje/</i>	<i>šlápěj/šlápěj</i>	<i>šlápěj/</i>	<i>šlápěj</i>	<i>šlápěj</i>
<i>šlápějě</i>	<i>šlápěje</i>	<i>m.</i>	<i>šlápěj, zř.</i>		
			<i>šlápěje,</i>		
			<i>i m.</i>		

Tabulka 5. Třísylabičná nesložená jména s předposlední slabikou otevřenou

stč. stav	střdč. stav	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>hlavně</i>	<i>hlavně/hlaveň</i>	<i>hlaveň, zř.</i> <i>hlavně</i>	<i>hlaveň</i>	–
<i>kovárně</i>	<i>kovárně</i> <i>(nově kovárna)</i>	–	–	–
<i>lišně</i>	<i>lišně</i>	<i>lišeň/lišeň/</i> <i>lišně</i>	<i>lišeň/lišeň</i> <i>(SSJČ)</i>	–
<i>Mišně/Míšeň,</i> <i>těž m.</i>	<i>Míšeň</i>	<i>Míšeň</i>	<i>Míšeň</i> <i>(SSJČ)</i>	–
<i>plevně</i>	<i>pliveň,</i> <i>těž pleven m.</i>	<i>pliveň</i>	<i>pliveň</i> <i>(SSJČ)</i>	–
<i>pochodně</i>	<i>pochodně</i>	<i>pochodeň/</i> <i>pochodně</i>	<i>pochodeň</i>	–
<i>třešně</i>	<i>třešně/třešeň</i>	<i>třešně/třešeň</i>	<i>třešeň; třešně</i> <i>(2 lexémy)</i>	<i>třešeň; třešně</i> <i>(2 lexémy)</i>
<i>usně, ojed.</i> <i>useň</i>	<i>usně</i>	<i>useň</i>	<i>useň</i>	<i>useň</i>
<i>vášně/vášeň</i>	<i>vášně/vášeň</i>	<i>vášeň</i>	<i>vášeň</i>	<i>vášeň</i>

<i>Viedně/Viedeň</i>	<i>Videň</i>	<i>Videň</i> , ojed. m.	–	<i>Videň</i>
<i>višně</i>	<i>višně</i>	<i>višně/višeň</i>	<i>višeň; višně</i> (2 lexémy)	<i>višeň; višně</i> (2 lexémy)
<i>výhně/výheň</i>	<i>výhně/výheň</i>	<i>výheň</i> , i m.	<i>výheň</i>	<i>výheň</i>
<i>úlehle/úlehl</i>	<i>úlehle/úlehl</i>	<i>úlehle/úlehl</i>	<i>úlehle</i> (SSJČ)	–

Tabulka 6. Dvouslabičná a víceslabičná jména s první/předposlední slabikou zavřenou a s primárním zakončením na *-ně*, *-le*

stč. stav	střdč. stav	změna rodu	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>děle/děl</i>	<i>děl</i>		<i>děl</i> , ojed. <i>děle</i>	<i>děl</i> (SSJČ)	–
<i>kletce</i>	<i>klece/klec</i>		<i>klec</i>	<i>klec</i>	<i>klec</i>
<i>mezě</i>	<i>mez</i>	<i>mez</i> m., <i>mezi</i> n.	<i>mez</i>	<i>mez</i>	<i>mez</i>
<i>věžě</i>	<i>věže/věž</i>		<i>věže/věž</i>	<i>věž</i>	<i>věž</i>
<i>země</i>	<i>země/zem</i>		<i>země/zem</i>	<i>země/zem</i>	<i>země/zem</i>

Tabulka 7. Dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-e-*, *-é-*, *-ě-*

stč. stav	střdč. stav	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>obce/obec</i>	<i>obec</i>	<i>obec</i>	<i>obec</i>	<i>obec</i>
<i>sbrojě/ zbrojě</i>	<i>zbroje/zbroj</i>	<i>zbroj</i>	<i>zbroj</i>	<i>zbroj</i>
<i>tóně</i>	<i>tůně</i>	<i>tůně/tůň</i>	<i>tůně/tůň</i>	<i>tůně/tůň</i>

Tabulka 8. Dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-o-*, *-ó-*

stč. stav	střdč. stav	změna rodu	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>hlúbě/hlúb</i>	<i>hloub</i>		<i>hloub, -i</i>	–	<i>hloub, -i</i>
<i>púšče/púšč</i>	<i>poušt'</i>	<i>poušt' m.</i>	<i>poušt', ojed. pouště</i>	<i>poušt'</i>	<i>poušt'</i>
<i>súšě/súš</i>	<i>souše/souš</i>	<i>souši n.</i>	<i>souš, ojed. souše, i m.</i>	<i>souš</i>	<i>souš</i>
<i>tlúšče/tlúšč</i>	<i>tloušt'</i>		<i>tloušt', -e i -i</i>	<i>†tloušt', -i (SSJČ)</i>	–

Tabulka 9. Dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-ú-*

stč. stav	střdč. stav	změna rodu	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>báně</i>	<i>báně</i>		<i>báně/báň</i>	<i>báň</i>	<i>báň</i>
<i>dále/dál</i>	–		<i>dále/dál</i>	<i>dále/dál, -i</i>	<i>dále</i>
<i>hrázě/hráz</i>	<i>hráze/hráz</i>		<i>hráze/hráz</i>	<i>hráz</i>	<i>hráz</i>
<i>káně</i>	<i>káně</i>	<i>káně n., kání n.</i>	<i>káně, i n.</i>	<i>káně, i n.</i>	<i>káně, i n.</i>
<i>pláně/pláň</i>	<i>pláň</i>		<i>pláně/pláň</i>	<i>pláň</i>	<i>pláň</i>
<i>skráně</i>	<i>skráně</i>		<i>skráně/skráň, ojed. skráně n.</i>	<i>skráň</i>	<i>skráň</i>
<i>záře/zář</i>	<i>záře</i>		<i>záře/zář</i>	<i>záře/zář</i>	<i>záře/zář</i>

Tabulka 10. Dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-á-*

stč. stav	střdč. stav	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>blížě</i>	–	<i>blíž</i>	<i>blíže/blíž</i> (SSJČ, básn.)	–
<i>chvíle/chvíl</i> (?)	<i>chvíle</i>	<i>chvíle</i>	<i>chvíle</i>	<i>chvíle</i>
<i>kratochvíle/</i> <i>kratochvíl</i>	<i>kratochvíle/</i> <i>kratochvíl</i>	<i>kratochvíle/</i> <i>kratochvíl</i>	–	<i>kratochvíle</i>
<i>nížě</i>	–	<i>níž</i>	<i>níže</i>	–
<i>pile/píl</i> (?)	<i>píle</i>	<i>píle</i>	<i>píle</i>	<i>píle</i>
<i>štjě</i>	<i>štje</i>	<i>štje/štj</i>	<i>štje</i>	<i>štje</i>
<i>štře/štř</i>	<i>štř</i>	<i>štře/štř</i>	<i>štře/štř</i>	<i>štře/štř</i>

Tabulka 11. Dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-í-*

stč. stav	střdč. stav	změna rodu	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>diežě</i>	<i>díže/diž</i>		<i>díže/diž</i>	<i>díže/diž</i>	<i>díže/diž</i>
<i>mřížežě</i>	<i>mříže/mříž</i>	<i>mříž</i> m. (?)	<i>mříže/mříž</i>	<i>mříže/mříž</i>	<i>mříž/mříže</i>
<i>tiežě/tiež</i>	<i>tíže/tiž</i>		<i>tíže/tiž</i>	<i>tíže</i>	<i>tíže</i>
<i>stiežě/stiež</i>	–			–	
<i>výšě/vyš</i>	<i>výš</i> (zř.)		<i>výše/vyš</i>	<i>výše</i>	<i>výše</i>

Tabulka 12. Dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-ie-, -ý-*

stč. stav	střdč. stav	změna rodu	nvč. stav	SSČ	PČP
<i>rzě/rez</i>	<i>rez</i>	<i>rez</i> m.	<i>rez, rzi</i> , řidč. <i>rze, i</i> m.	<i>rez, rzi</i> f. <i>i rezu</i> m.	<i>rez, rzi</i> f. <i>i rezu</i> m.
<i>tvrzě/tvrz</i>	<i>tvrze/tvrz</i>		<i>tvrz</i> , zř. <i>tvrze</i>	<i>tvrz</i>	<i>tvrz</i>
<i>vršě/vrš</i>	<i>vrše</i>	<i>vrš</i> m.	<i>vrš</i> , ojed. <i>vrše, i</i> m.	–	<i>vrš</i>

Tabulka 13. Jednoslabičná jména obsahující slabikotvorné *-r-*

4.5.7 Po komplexním prozkoumání všech dosud zaznamenaných původních ženských *ja*-kmenů s alternativním zakončením nom. sg. -ě/-0 a akuz. sg. -'u/-0 a po jejich vzájemném porovnání lze konstatovat, že k novému deklinačnímu typu *píseň* přecházejí:

4.5.7.1 tříslabičná nesložená feminina s předposlední slabikou otevřenou (typ stč. *postele/postel* – nč. *postel*).

Tak se vyvíjí i staročeské substantivum *obtiežě/obtiež* – nč. *obtěž*, odvozené od dvouslabičného feminina *tiežě/tiež*, které si vokalické zakončení uchovává až do nové češtiny (nč. *tíže*).

Výjimku představuje substantivum *kuchyně* (stč. *kuchyně*, středč. *kuchyně/kuchyň*), jež se – jak se domníváme – pod vlivem jiných feminin tvořených sufixem *-yni*, pozd. *-yně*, užívá až do současnosti paralelně i v nezkrácené podobě;

4.5.7.2 dvouslabičná a víceslabičná feminina s první/předposlední slabikou zavřenou (typ stč. *vášně/vášeň* – nč. *vášeň*) poté, co pod vlivem vlastních nepřímých tvarů a tvarů feminin zakončených původně na sykavku + (konsonant +) *-n* (typ *tiesn*, *bázn*, *prázdň*) nebo vokál + *-n* (typ *dan*, *sien*, *žen*) přebudovala svoji vnitřní konsonanticko-vokalickou a slabičnou strukturu ve prospěch zakončení *-ěň*. Tato substantiva a femininum *obec* jako jediná po změně deklinace zachovávají původní počet slabik.

S výjimkou feminina *úlehle/úlehl* všechna jména této podskupiny ve staré češtině původně končila na konsonant + *-ně*. Odlišující se *úlehle/úlehl* zůstává beze změny deklinační příslušnosti v základní vokalicky zakončené formě nom. a akuz. sg. zachováno jako zastaralé až do doby novočeské;¹⁵⁶

4.5.7.3 dvouslabičná feminina s první slabikou vesměs otevřenou a s kořeným/-i vokálem/-y:

4.5.7.3.1 *-e-*, *-é-*, *-ě-* (typ stč. *mezě*, *déle/dél*, *věžě* – nč. *mez*, *děl*, *věž*) s výjimkou frekventovaného a díky tomu zřejmě v užití i formě ustáleného *země/zem*;

4.5.7.3.2 *-o-* (typ stč. *sbrojě* – nč. *zbroj*);

4.5.7.3.3 *-ú-* (typ stč. *púšče/púšč* – nč. *poušť*)¹⁵⁷

4.5.7.3.4 a ta část dvouslabičných feminin s kořeným *-á-*, jež má násloví tvořené minimálně dvěma konsonanty, z nichž poslední je likvida (typ stč. *hrázě/hráz*, *pláně/pláň* – nč. *hráz*, *pláň*);

---

¹⁵⁶ V SSJČ je slovo, mající už pouze podobu *úlehle*, charakterizováno jako zastaralé a nářeční. SSČ a PČP lexém již neuvádějí.

¹⁵⁷ Některá jména této skupiny přecházejí v době novočeské až k *i*-kmenům (srov. stč. *hlúbě/hlúb*, *-ě*, *tlúšče/tlúšč*, *-ě* – nč. *hloub*, *-i*, *tloušť*, *-i*).

4.5.7.4 dále též jednoslabičná jména obsahující slabikotvorné *-r-* (typ stč. *tvržě/tvrz* – nč. *tvrz*).¹⁵⁸

4.5.8 Původní deklinační příslušnost zachovávají jména dvouslabičná s první slabikou otevřenou a zakončenou na:

4.5.8.1 *-ó* (typ stč. *tóně* – nč. *tůně/tůň*);

4.5.8.2 *-í, -ie, -ý*,¹⁵⁹ kterézto fonémy v průběhu hláskového vývoje češtiny splývají v jeden foném realizovaný jako [i:] (typ stč. *širě/šír, diežě, výšě/výš* – nč. *šíře/šír, díže/díž, výše*);

4.5.8.3 *-á*, v případě, že jméno má konsonanticko-vokální strukturu „konsonant + *á* + konsonant + *ě*“ (typ stč. *zárě/zár* – nč. *záře/zář*).

Výjimku v této skupině představují staročeská feminina *báně* – nč. *báň* a *dále/dál* – nč. *dále/dál*, jež se v nové češtině skloňuje podle vzoru *kost*.¹⁶⁰

4.5.9 Přelomovým obdobím, během něhož dochází u značné části sledovaných feminin ke změně deklinace, je doba střední.

4.5.9.1 K nové deklinaci v této době přecházejí tříslabičná nesložená feminina s předposlední slabikou otevřenou, dvouslabičná a víceslabičná jména s první/předposlední slabikou zavřenou zakončená na *-ně*,¹⁶¹ dvouslabičná jména s kořeným vokálem *-e-, -é-, -ě-, -o-, -ú-*, částečně též *-á-* a jména s kořeným *-r-*. Většina jmen se i nadále (zvláště na konci 18. a v průběhu 19. století) příležitostně užívá též v původních nezkrácených podobách, jejich počet je ale vesměs proti množství základních nevokálních podob výrazně nižší, popř. až zanedbatelný.

Jiná feminina se s novým deklinačním typem v této době dočasně sblíží – srov. nelineární vývoj dvouslabičných jmen s původním kořeným *-í-, -ie-, -ý-*, popsáný v bodě 4.5.5.4.

4.5.9.2 Charakteristickým průvodním jevem složitého, dlouhodobého a v některých případech i nerealizovaného přechodu od jednoho skloňovacího typu k druhému je v době střední rozpad části sledovaných jmen na dvě, popř. i více forem různého rodu. Stará a nová rodová forma se někdy v základním tvaru shodují (střdč. *ta i ten postel, poušť* aj.), jindy se některá z nových forem odděluje i tvarově (střdč. *ta i ten mez* – to *mezí* aj.). Další formy jiného rodu se u jmen

---

¹⁵⁸ Nečetně doložené stč. *rzě/rez, rzě* se v průběhu svého vývoje stává *i*-kmenem a zároveň maskulinem. Srov. též Gebauer 1960: 225–226.

¹⁵⁹ Včetně kompozita *kratochvíle/kratochvil*.

¹⁶⁰ Údaj je citován podle SSČ. PČP genitiv jména neuvádějí, IJP jménu přiřazuje i genitiv *-e*.

¹⁶¹ Později, až na rozhraní doby střední a následujícího období obrozeneckého mění svoji deklinační příslušnost substantiva *lušně, pochodně, usně, višně*.

nově objevují v novější češtině (nvč. ta i ten *koudeľ, nístěj, výheň* aj.). Výskyty jmen v jiném (sekundárním) rodě nejsou příliš hojné.

4.5.10 Na základě výše uvedených poznatků je zřejmé, že změna, či zachování deklinační příslušnosti ženských *ja*-kmenových feminin, jež mají v některém historickém vývojovém období jazyka alternativní zakončení nom. sg. (stč. -ě/-0) a akuz. sg. (stč. -'u/-0), nesouvisí se slootovornou skladbou či významem jmen – důvody přechodu k novému deklinačnímu typu *píseň* je nutné hledat v oblasti foneticko-fonologické. Nepochybný vliv na změnu deklinace má i počet slabik¹⁶² a slabičná struktura jmen – k novému deklinačnímu typu přecházejí tříslabičná substantiva s předposlední slabikou otevřenou, feminina s předposlední slabikou zavřenou končící na *-ně* a dvouslabičná jména s takovou foneticko-fonologickou strukturou, jež zaručuje dostatečnou srozumitelnost a vydělitelnost slova.

Naopak dvouslabičné lexémy s úzkým předním kořeným [i:], které v době střední inklinovaly ke vzoru *píseň*, byly v proudu řeči zřejmě vnímány jako příliš „krátké“,¹⁶³ proto u nich byly zachovány, popř. restituovány dlouhé dvouslabičné tvary nom. a akuz. sg., jež zaručují dostatečné akustické trvání slova. Původní deklinační příslušnost zachovávají i dvouslabičná feminina s kořeným *-á-* v případě, že před vokálem předchází a i za ním následuje vždy pouze jediný konsonant, a substantivum stč. *tóně* – nč. *tůň/tůně* s původním kořeným *-ó-*.

---

¹⁶² Při změně deklinace se většina jmen krátí o slabiku.

¹⁶³ Dlouhé *í* je v současné češtině jen 1,3krát delší než krátké *i*, rozdíl v trvání krátkého vs. dlouhého vokálu je zde v rámci opozic dlouhých vs. krátkých samohlásek nejmenší.

4.6 Jo-kmenová maskulina na -ež

4.6.1 Jednou ze skupin jmen podílejících se na utváření nového nekmenového deklinačního typu *píseň* je nepočtený, ale slovotvorně sourodý soubor deverbálních substantiv zakončených na -ež. Jedná se o jména dějů a (sekundárně) o jména výsledků děje odvozená pomocí archaické přípony -ež.¹⁶⁴ Deverbální derivace tímto sufixem je procesem všeslovanským a vzniklé odvozeniny jsou rodu mužského. Svědčí o tom jak jediné doložené staroslověnské substantivum tohoto slovotvorného typu *матѣжъ*,¹⁶⁵ tak rod derivátů v řadě slovanských jazyků, srov. rus. *долбѣж, кутѣж, правѣж, свербѣж*, ukr. *крадіж, платіж, свербіж, надіж, крутіж*, bul. *вървѣж, гърмѣж, палѣж, строѣж*, slovin. *čudež, stradež, lajež, dremež, tepež* aj. – všechna tato jména jsou maskulina. V některých slovanských jazycích je tento slovotvorný typ doposud produktivní, v češtině však figuruje jako periferní a ustupující již od období staročeského.¹⁶⁶

4.6.2 Stadium staročeské

4.6.2.1 Ve staré češtině registrujeme následující deriváty patřící k tomuto slovotvornému typu: *krádež* ‚krádež; ukradená věc‘, *kúpež* ‚koupě‘, *lúpež* ‚loupež; ukradená věc, lup‘, *mietež* ‚zmatek‘, *plátež* ‚placení; poplatek, dávka‘, *plétež* ‚popletený, zmatený výklad‘, *zmietež* ‚zmatek‘, *ztrátež* ‚ztráta‘, dále též složeninu *svatokrádež*.

4.6.2.2 S výjimkou lexémů *krádež*, *lúpež*, *svatokrádež* se jména užívají ojedinele (*plétež*) nebo zřídka (*kúpež*, *mietež*, *plátež*, *zmietež*, *ztrátež*), naopak substantiva *-krádež*, *lúpež* jsou jména dobře doložená, vyskytující se v pramenech nejrozličnějších typů a žánrů a patřící k centrální vrstvě slovní zásoby (nejen) staré češtiny.

4.6.2.3 Slovanská deverbativa na -ež jsou maskulina.

---

¹⁶⁴ Večerka 2006 tuto v češtině okrajově užívanou příponu neuvádí. – Slovnědruhovou příslušností motivujících lexémů a z ní vyplývajícími významy dějovými a rezultativními se deverbativa na -ež kategoriálně odlišují od další, ještě méně početné a ve všech obdobích češtiny i méně frekventované skupiny derivátů tvořených tímž sufixem, od deadjektivních kolektiv *dróbež* a *mládež*. Substantiva *dróbež*, *mládež* jsou doložena pouze jako feminina, nepatří tudíž do této skupiny. – V KNLA se dále vyskytuje i denominativní apelativní femininum *střítež* ‚mokrý, bažinaté místo s hojným výskytem vlhkomilných rostlin, např. rákosí, sítin apod.‘, v předchozích obdobích doložené pouze jako proprium *Tríetež*, pozd. *Stříetež*, téhož významu. – Stranou pozornosti ponecháváme i příležitostnou staročeskou slovní hříčku mužského rodu *lapež*, vzniklou kontaminací slov *lapiti* a *papež* za účelem hanlivého označení papeže.

¹⁶⁵ Srov. SJS: s. v.

¹⁶⁶ Slovotvorný vývoj substantiv na -ež ve staré a střední češtině popsal Šimek 2016, morfologickému vývoji těchto jmen v historických fázích jazyka se věnovala Vajdlová 2016.

4.6.2.3.1 Také příslušné staročeské lexikální jednotky primárně náležejí k mužskému rodu:

vzveseli se já nad mluvú tvú, jako jenž nalézá lúpež mnohý ŽaltWittb 118,162;

přěstaň i všeho krádežě OtcB 24r;

aby nebyl mietež v lidě DivKlemC 360;

na 10 let nebyl naříkán o žádný plátež NaučBrn 285;

bludóm a plétežóm překaziti ČelDod 27;

o ten strátež k Ondrovi ... hleděli jsú NaučBrn 131 (1493);

mordové a lúpežové, svatokrádežové i jiné ... ohavné věci AktaKost 31r.

4.6.2.3.2 V případě řídce doložených substantiv *kúpež* a *zmietež* kontexty jejich výskytu neumožňují jednoznačné určení rodu:

lepšít jest zisk její [moudrosti] nad kúpež stříbra i zlata EvOl Pr 3,14;

simonia, kúpež nebo prodanie posvátného Slov KapPraž A LXXIII 5, 306r, 14. st.;

opět druhdy v písmě zmietež jest a spletenie ŽidSpráv 33;

o tom nás zpraviti nemohli [Rokycana a kněží], ale v zmíteži nechali AktaBratr 1,358v,

s ohledem na rodovou příslušnost ostatních staročeských deverbativ na *-ež* včetně příbuzného lexému *mietež* a s přihlédnutím k rodu těchto derivátů ve slovanských jazycích i tato substantiva hodnotíme jako podstatná jména rodu mužského.

4.6.2.4 U hojně užívaných jmen *krádež*, *lúpež*, *svatokrádež* se od 2. poloviny 14. století pozvolna objevují doklady, v nichž se lexém vyskytuje v ženském rodě:

ale tento tolikú krádež činí, kolikú potřebným a chudým potřebu ... zadržije
JeronM 16v.

Převážná část staročeských femininních dokladů pochází až ze století patnáctého:

když se tajíše nedvěd ..., aby některakú lúpež sežral Čtver 72v;

ukradl jest pro svú lúpež GlosSed 198v;

a byla by [to] svatokrádež KorMan 21r;

pro krádež, kterou jsú učinili spolusúsedu ArchČ 18,89 (1498).

4.6.2.4.1 Deverbativa na *-ež* končí na měkkou souhlásku, primárně tudíž náležela k mužským *jo*-kmenům. Ty mají řadu tvarů společných s ženskými *ja*-kmeny, přecházejí-li tedy sledovaná deverbativa na *-ež* k femininům, teoreticky bychom předpokládali, že přijmou skloňování podle *ja*-kmenové deklinace. Na překážku by nebylo ani konsonantické zakončení jmen, neboť řada *ja*-kmenových feminin má alternativní tvary nom. a akuz. sg. zakončené nevokalicky (viz výše podkapitolu 4.5). Nečetné ženské *ja*-kmenové tvary se u substantiv na *-ež* v období staročeském opravdu vyskytují:

a budú lúpežě těm, jížto sú jemu slúžili BiblOl Zch 2,9,

4.6.2.4.2 častější však jsou tvary podle ženské deklinace *i*-kmenové:

tolikú krádež činí JeronM 16v;

bázeň, jíž se kdo bojí ... jako zloděj krádeži pro oběšení HusProv B2r;

z srdce ... pocházějí ... smilstva, krádeži, křivá svědectvie HusDcerkaH 216v.

Předpokládáme, že se zde uplatnil vliv dějových *i*-kmenových feminin odvozených formantem **-b* a končících shodně/obdobně na *-ež*, *-ěž* (typ *lež*, *přísěž*, *spřěž*).

4.6.2.5 Celkový počet výskytů deverbativ na *-ež* užitých ve staré češtině v ženském rodě není příliš vysoký, u všech substantiv jednoznačně převažuje užívání v mužském rodě, jak ukazuje následující tabulka.¹⁶⁷

lexém	celkem dokladů	m.	f.
<i>-krádež</i>	150	81	9
<i>kúpež</i>	2	0	0
<i>lúpež</i>	240	123	14
<i>-mietež</i>	3	1	0
<i>plátež</i>	4	1	0
<i>plétež</i>	1	1	0
<i>ztrátež</i>	3	2	0

Tabulka 14. Rodová příslušnost deverbativ na *-ež* ve staré češtině

4.6.2.6 Situace na konci staročeského období

Jména dějů odvozená sufixem *-ež* jsou již ve staročeském období neproduktivním slovotvorným typem stojícím na periférii slovotvorné kategorie jmen dějů. Substantiva, která k tomuto slovotvornému typu patří, nejsou z hlediska dobových uživatelů zcela slovotvorně průhledná – nezřetelnost slovotvorné struktury zastírá slovotvorný význam, a v důsledku toho posléze i rodovou příslušnost jmen. Substantiva jsou náchylná ke změně rodu, popř. též deklinačního typu, k čemuž také během historického vývoje dochází. Díky zakončení na měkký konsonant a stejným pádovým tvarům se tyto deriváty pozvolna sblíží s nevokality

¹⁶⁷ Číselné údaje uvedené ve sloupcích „m.“ a „f.“ zahrnují jen jednoznačné doklady příslušného rodu obsažené v ExcStčS, GbSlov a ExcGb, doklady nejednoznačné započteny nebyly. Stejně postupujeme i níže u tabulky 15. Obě tabulky uvádějí stav k 20. 11. 2019.

zakončenými femininami a začínají se užívat i v rodě ženském, přičemž se u nich ve staročeském období vlivem shodně a obdobně zakončených dějových *i*-kmenových feminin odvozených formantem *-b typu *lež*, *spřěž* objevují koncovky převážně *i*-kmenové.

4.6.3 Stadium středněčeské

4.6.3.1 Do období středněčeského sledovaná jména vstupují jako maskulina s příležitostně se vyskytujícími tvary rodu ženského.

4.6.3.2 Nedochovala se substantiva *kúpež*, *ztrátež*, nově se ve slovní zásobě objevují pouze složeniny s již existujícími druhými komponenty *lidokrádež*, *svatoloupež* a výraz tvořený zápornkou *ne-* *neloupež*. Slovtvorný typ se ještě více posouvá na periferii slovtvorných procesů a výsledné deriváty (s výjimkou jmen *krádež*, *lúpež*) na periferii subsystému slovní zásoby.

4.6.3.3 Nepříznakovým zůstává v době střední užívání jmen v mužském rodě:

vchádzite v kněžstvie netoliko skrze svatokupecstvie, ale divným mētežem neslýchaným
ČelDod 27 (z agendy jednoty bratrské, 1507);

věci ..., kteréž člověka v zatracenie pohřzují: ... cizoložstva, smilstva, krádežové
HrubýOtc 351v;

o tom o pláteži více jest postaveno na listu 126 Drn 43;

nehledí [vojáci] nežli plundrování a loupežův CestSvat 172;

nevypisovali bychom vašich splétežuov ČelDod 27;

v tom zmēteži vašem mnohý lid zmēten a zmámen jest ČelDod 27,

4.6.3.4 zároveň však narůstá počet exemplifikací rodu ženského. Femininní tvary se ve středněčeském období vyskytují i u okrajově doložených substantiv *-mítež*, *plátež*, *splétež*:

jest veliká zmítež v té německé minci mezi lidmi ArchČ 12,70 (1523);

aby úředníkóm plátež daremná nebyla Drn 52;

s velikou loupeží se zase odebral [král Vladislav z Čech do Polska] MünstKosm 525r;

Slováci a někteří Moravané škodnou spletež v literách z, s činí BlahGramHJ 147;

důmnění té krádeře¹⁶⁸ na mě vztahovali TrestDiviš 102 (1693).

Při užití v ženském rodě se v této době ustaluje skloňování podle deklinace *ja*-kmenové:

z spléteže té vyjiti LukOtáz O1v;

---

¹⁶⁸ Ke změně *ž > ř* Gebauer 1894: 517.

byl ... ozdobený ... loupežemi tureckými TeigeMíst 1/1, 91 (1558);

důmnění té krádeže TrestDiviš 102.

Tvary jednoznačně přiřaditelné k původní ženské *i*-kmenové deklinaci v této době doloženy nejsou.

Příslušné femininní varianty lexémů se pod vlivem svého nevokalického měkkého zakončení a genitivu na *-e* přiřazují k novému, hybridnímu, nekmenovému deklinačnímu typu *píseň*.

4.6.3.5 Kolísání substantiv mezi oběma rody však zřejmě nebylo dobovými uživateli vnímáno jako nepatřičné, neboť není nikterak výjimečné, že lexém se v jednom, a to i jazykově velmi kvalitním prameni, resp. v díle jednoho autora vyskytuje v obou rodech. Doklady takového rodové nevyhraněnosti nalézáme jak v lexikálním materiálu staročeském:

protož neustavují pomsty pro ten krádež HusVýklB 85v;

protož krádež má vždy měřena a vážena býti božským panováním HusVýklB 86r;

krádež věrnú chválí GlosSed 89v;

ukrásti krádežem GlosSed 215r,

tak středněčeském:

pro tu učiněnú krádež HrubýOtc 335v;

toho tajného krádeže ... styděl sem se oznámiti HrubýOtc 335v;

o tom o pláteži více jest postaveno na listu 126 Drn 43;

aby úředníkóm plátež daremná nebyla Drn 52.

Povědomí o původním rodu lexémů je ale stále živé – primární rodovou přínařezitost jmen si uvědomují minimálně soudobí teoretici českého jazyka. Jan Blahoslav ve své *Gramatice české* konstatuje:

z srdce pocházejí smilstva, krádeže [Mt 15,19], mělo se říci krádežové BlahGramE 243r.

4.6.3.6 Souhrnný přehled výskytů obou rodů v době střední vychází z doposud shromážděného materiálu obsaženého v LDHBC² a korpusu DIAKORP V6:

lexém	celkem dokladů	m.	f.
<i>-krádež</i>	140	39	37
<i>-loupež</i>	130	45	30
<i>-mítež</i>	4	3	1
<i>plátež</i>	5	1	1
<i>splétež</i>	5	1	2

Tabulka 15. Rodová příslušnost deverbativ na *-ež* ve střední češtině

4.6.3.7 Řídce doložené výrazy *-mítež*, *plátež*, *splétež*, nacházející se na periférii subsystému dobové slovní zásoby, užívají převážně autoři z moravské jazykové oblasti. Některé z těchto lexikálních jednotek se v době střední vyskytují pouze v památkách určitého žánru (substantivum *plátež* pouze v právnické literatuře) nebo jsou vázány na omezený okruh uživatelů (lexémy *-mítež*, *splétež* na produkci autorů z okruhu jednoty bratrské).

4.6.3.8 Situace na konci středněčeského období

V době střední se sledovaná substantiva stávají obourodými. Počet tvarů obou rodů je v souhrnném pohledu vyrovnaný, pouze u substantiva *-loupež* tvary mužského rodu kvantitativně stále mírně převažují. U femininních variant lexémů se vyskytují buď tvary deklinačně indiferentní, nebo tvary podle deklinace *ja*-kmenové, jež jsou u těchto jmen (jména končí v nom./akuz. sg. na konsonant) zcela shodné s tvary typu *píseň*. Na přelomu doby barokní a obrozenecké jména přecházejí k typu *píseň* – v následujícím vývojovém období u nich již jednoznačně převažují tvary ženského rodu.

4.6.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.6.4.1 Ze starších vývojových stadií do novější češtiny přecházejí pouze lexémy *-krádež*, *-loupež*, *mítež* a *pletež*, přičemž okrajové a řídce doložené výrazy *mítež*¹⁶⁹ a *pletež* novočeské slovníky opodstatněně neuvádějí.

¹⁶⁹ Substantivum je doloženo v hláskových variantách *matež/métež/mětež*, z nichž první je utvořena od sekundárního infinitivu *másti* (původně stč. *miesti*, *matu*, k r. 1500 *místi*), druhou lze vysvětlit jako derivát kořene s pokleslou jotací *ie > é* a třetí jako výsledek odvozovacího procesu provázaného krácením kořenného vokálu.

4.6.4.2 Vzhledem k počtu dokladů, variantnosti lexému *mítež* a k pramenům, v nichž se substantiva *mítež* a *pletež* vyskytují,¹⁷⁰ je nadmíru sporné, zda vůbec můžeme předpokládat nepřerušenu znalost a kontinuální užívání těchto lexikálních jednotek od doby staročeské až po novější češtinu; pravděpodobnější je, že se opět jedná o případ diskontinuitního vývoje a že lexémy v předchozím období zanikly a nyní byly opětovně utvořeny, popř. stejně jako níže pojednané výrazy *črtež*, *hrabež* aj. (viz bod 4.6.4.3) přežaty z jiných slovanských jazyků.

4.6.4.3 Nově se v tomto období objevuje hned několik dříve nezaznamenaných lexikálních jednotek: *črtež* ‚kresba‘, *hrabež* ‚lup‘, *hradež* ‚ohrada, ohrazení‘, *skládež* ‚skládanka, skládačka, celek poskládaný z jednotlivých částí (?)‘, *verbež* ‚něco drobného (ryby, hmyz); pakáž, sebranka‘.

4.6.4.3.1 Je-li celý slovotvorný typ deverbativ odvozených sufixem *-ež* v rámci české diachronní slovotvorby i v rámci kategorií dějových jmen a rezultatív periferní, pak se tyto lexémy pohybují na periférii periferie – z počtu jejich výskytů i z charakteru pramenů, v nichž byly užity, je zřejmé, že se jedná o účelově užité okazionalismy, které se nikdy nerozšířily a nevešly do běžné komunikace. Pomineme-li lexém *verbež* (k tomu níže bod 4.6.4.3.2), vyskytují se tato ojediněle či řídce doložená jména pouze v biblických překladech a v památkách odborného nebo vyššího uměleckého stylu, přičemž některé z nich (*hrabež*, *hradež*, *skladež*), stejně jako lexikální jednotky *mítež* a *pletež* jsou užity i za účelem rytmičtva či archaizace textu.¹⁷¹

vysvětlení črteži levé na obrazu Berchtold – Presl, O přir. rostlin 1, 2, 16, 17 (1823);
hadové se smutnými barvami a klikatými črtežemi na hřbetě Svoboda, Školka 141, 14 (1839);
[Odysseus k Achilovi:] *Kdežto budou hrabež Argeišti bytovat, ty, Achille, ... zlatem ... naplníš svůj ... korábec* Vlčkovský, Homér, Illiada 143, 21 (1842);

¹⁷⁰ Forma *matež* je doložena dvakrát, a to pouze v prvním českém překladu Homérova eposu *Illiada*, který pořídil kněz Jan Vlčkovský (vydáno 1842):

znám se i na matež úspěšných klisen a skoky jízdné Vlčkovský, Homér, Illiada 114, 22;
vřava, matež, hlomoz, hurt Vlčkovský, Homér, Illiada 439r, 21.

V obdobně exkluzivním textu, v Nebeského překladu Aischylova dramatu *Eumenidy* z r. 1862, se vyskytuje f. *métež*:

kdož zločinec ..., vše míchaje v métež bez práva Nebeský, Aischylos, Eumenidy, 50, 7.

Lexémy *mítež* a *pletež* jako jediný použil František Sušil ve svých překladech *Nového zákona*:

rozliční lidé rozličně pokřikovali a métež byla všeobecná a zmatečná hromada Sušil, Skutky 229r, 29 (1869);

abyste nebyli žádnými métežemi a nesnadněnými znepokojování Sušil, Pavel, 1, 141, 20r (1870);

kde zajisté ďábel pleteže nervové se zmocnil, tu životní úkonové v nepořádek a zmatek přicházejí Sušil, Matouš, 108v, 43 (1864).

¹⁷¹ Nepřekvapuje tedy, že se ani tato substantiva neobjeví v žádném novodobém slovníku češtiny.

vojnici jaří, jenž bažili nejvíc rozkotati hradež a smahem ohně zažici koráby
Vlčkovský, Homér, Illiada 119, 16;

[církev] *povinna nauku Páně co skladež a odkaz Páně bez proměny ... až do druhého
příchodu Páně dochovati* Sušil, Pavel 2, 342, 26v (1870).

4.6.4.3.2 Ze skupiny nově doložených deverbativ se vymyká femininum *verbež*, kombinující v sobě obě existující onomaziologické kategorie jmen odvozených sufixem *-ež*: lexém je jako jediný ze všech českých deverbativ odvozen od slovesa cizího původu (od německého *werben*), ale nemá význam dějový ani sekundárně rezultativní – stejně jako deadjektiva *dróbež*, *mládež* funguje od počátku své existence jako kolektivum v širším slova smyslu:

[pruský hejtman si stěžuje:] *také jsem již hodný kus Čech prošel: ale o takové verbeži
ještě se mi nezdálo, jako jsem našel tady Vlček*, Zlato 5, 143, 22 (1882);

to si nedovedou, milostpane, ani představit, jaká je to u nás dole verbež ČechyT Dr.
Ko. 29. 8. 1893.

Výraz je užíván hojněji než ostatní nově doložené lexémy, nezaniká, ale přechází do nové češtiny a proniká i do slovníků současného jazyka.

4.6.4.4 Zaměříme-li se na původ výrazů, které se okrajově vyskytují v průběhu 19. století, musíme si s ohledem na dobu jejich užití a na povahu pramenů, v nichž byly použity, položit otázku, zda tyto výrazy opravdu byly nově utvořeny v rámci češtiny při vědomí existence stávajících deverbativ na *-ež*¹⁷² jako exkluzivní novotvary pro potřeby ozvláštňení vznikajících textů, nebo zda se jedná o nezdůvodnělé, příležitostné výpůjčky z jiných slovanských jazyků¹⁷³ přejaté za tímž účelem. Druhou možnost považujeme za pravděpodobnější než variantu domácí derivace.

4.6.4.5 Veškerá deverbativa odvozená sufixem *-ež* vyskytující se v novější češtině jsou rodu ženského a skloňují se převážně podle typu *píseň*:

Zdeněk přivinul ji [Gábinu] k srdci a dopustil se ještě jedné krádeže Šmilovský, Na
č. vz. 114, 23;

na sílu, kterouž máte z všeobecné loupeže Stach, Starý veršovec 78, 6;

hadové s ... klikatými črtežemi na hřbetě Svoboda, Školka 141, 14;

abyste nebyli ... mětežemi ... znepokojováni Sušil, Pavel, 1, 141, 20r;

---

¹⁷² V úvahu zde připadají jen frekventovaná substantiva *krádež*, *loupež*, znalost ostatních staročeských a středněčeských deverbativ nepovažujeme za pravděpodobnou.

¹⁷³ Srov. pol. *grabież*, rus. *грабёж*, *мятеж*, *чертеж*, bul. *грабёж*, *градѣж*, *чертеж*, srbch. *grábež*, *métež*.

pleteže nervové se zmocnil Sušil, Matouš, 108v, 43.

Jen zřídka zaznamenáme též tvary deklinace *i*-kmenové:

vysvětlení črteži levé Berchtold – Presl, O přír. rostlin 1, 2, 16, 17;

potrestav [Karel IV.] *všecky, kteří v loupežech a násilí sobě libovali* Slovník naučný 2 – Palacký 512, 27 (1861).¹⁷⁴

4.6.4.5.1 Pouze nejhojněji doložené substantivum *-loupež* funguje převážně jako femininum, ale během celého 19. století se stále ještě relativně často¹⁷⁵ užívá také v mužském rodě:

Němci [po bitvě na Moravském poli] mnoho kořisti a loupežů nabrali Pabst, Kronika 3, 205, 7 (1814);

loupežové neřádní Kollár, Slávy dcera, znělka 187, 10 (1832);

z čehož pocházejí ... násilí, loupežové Čelakovský, O městě 5, 315, 14 (1838);

a co z takových loupežův máme? Jirásek, Mezi proudy 3 (1891).

Již v předchozím středněčeském období lexém *-loupež* vykazoval vyšší tendenci k zachování původního mužského rodu než přibližně stejně frekventované substantivum *krádež*, nicméně jeho užití v mužském rodě je v tomto období bezpochyby většinou motivováno vědomou stylizací autorů a jejich snahou o archaizaci užitého jazyka a o dosažení exkluzivity textu. Kromě toho nepovažujeme za náhodné, že se varianty lexémů v mužském rodě vyskytují především v naučné historické literatuře a u autorů, kteří s oblibou užívají archaické tvary *i* u jiných typů námi sledovaných substantiv (Kollár, Jirásek).

4.6.4.6 Situace na konci 19. století

Česká deverbativa odvozená příponou *-ež* byla původně stejně jako deriváty téhož slovotvorného typu v jiných slovanských jazycích substantivy rodu mužského. Během řady století však tato jména v češtině pozvolna mění svoji rodovou příslušnost a postupně přecházejí k ženskému rodu.

4.6.4.6.1 K dovršení změny rodu dochází na rozhraní doby barokní a obrozenecké, sledovaná substantiva se po příklonu k ženskému rodu skloňují podle vzoru *píseň*. U některých z nich jako pozůstatky historického stavu zřídka zaznamenáme tvary deklinace *i*-kmenové, u substantiva *loupež* též archaické tvary rodu mužského.

---

¹⁷⁴ U jmen *hrabež, hradež, skladež* rod ani deklinační příslušnost substantiv nelze na základě dokladů určit.

¹⁷⁵ V 18 případech z celkového počtu 192 dokladů KNLA. V 63 dokladech je zde substantivum naopak užito v rodě ženském. V archivu 19. století ČNK jsme k 28. 11. 2019 tvary mužského rodu nezaznamenali.

Vzhledem k dataci změny rodu tato jména nepatří k substantivům, jež by se bezprostředně podílela na vzniku skloňovacího typu *píseň* – připojují se k němu až po jeho konstituování a díky frekventovaným, centrálně postaveným lexémům *krádež*, *loupež* posilují jeho pozici v systému českých deklinačních typů.

4.6.4.6.2 Změna rodu tohoto typu jmen byla vyvolána či ovlivněna několika souběžně působícími faktory.

4.6.4.6.2.1 Shodnou tendenci k přechodu k ženskému rodu – a většinou též k typu *píseň* – vykazují i další *jo*-kmenová apelativní maskulina zakončená na netvrdom konsonant (stč. *fermež*, *prdel* m. – nč. *fermež*, *prdel* f.), jména vícerodá užívaná mj. též v mužském rodě (stč. *kročejě/kročej*, *kupěl*, *obruč* f. i m. – nč. *kročej*, *koupel*, *obruč* f.) a vlastní jména místní typu *Běleč*, *Boleslav*.¹⁷⁶

4.6.4.6.2.2 Řídce doložená deadjektiva *drůbež*, *mládež*, odvozená stejným sufixem, se po celou dobu své existence řadí k femininům:¹⁷⁷

přikryl jest hory stien její a mládež jejíe jako cedry božie BiblLit Ps 79,11;

potom všed kupec k té mládeži, řekl k ní: ... AlbínBaj 12;

co se kaprů, štik a všelijaké drůbeže prodalo JgSlov (VelHosp 195).

4.6.4.6.2.3 V neposlední řadě byl rod sledovaných deverbativ zřejmě ovlivněn rodovou příslušností formálně blízkých, až zdánlivě totožných jmen – deverbativních dějových feminin odvozených formantem **-b* a končících na stejný konsonant (jmen typu *lež*, *ottěž*, *spřež*), jakkoliv tato jména původně patřila a některá z nich dosud patří k ženským *i*-kmenům.

4.6.4.6.3 Není kvantitativně průkazné, že by tvary ženského rodu během 19. století užívali ve svých dílech častěji autoři čeští, nebo moravští. Nepřehlédnutelný je ale fakt, že od období humanismu až do doby novější se veškeré periferní lexémy tohoto slovtvorného typu – ať již lexikální jednotky zděděné, ale málo užívané a pozvolna zanikající, nebo výrazy nově se objevivší v české slovní zásobě – vyskytují především v památkách vzniklých na moravském území (v Knize drnovské, v zápisech jednoty bratrské) nebo v dílech autorů pocházejících z východní části Čech či z Moravy (jako byli Vlčkovský, Blahoslav, Sušil). To svědčí v případě již existujících, pozvolna z užívání vycházejících substantiv o větší setrvačnosti

---

¹⁷⁶ Srov. níže podkapitoly 4.7–4.9.

¹⁷⁷ Je-li možné v dokladech jejich rod vůbec určit.

lexika této oblasti oproti slovní zásobě centrálních Čech, v případě inovativně užitých nových lexémů o nesporné individuální kreativité jejich autorů, celkově pak o větší odlišnosti slovní zásoby užívané v okrajových oblastech teritoria oproti území centrálnímu.

4.7 Propria typu *Boleslav*

4.7.1 Vlastní jména typu *Běleč*, *Boleslav* byla původně mužskými přivlastňovacími *jo*-kmenovými přídavnými jmény, utvořenými pomocí přípony **-jb* od vlastních jmen osobních, ale už v době předčeské se substantivizovala a do historické češtiny vstoupila již jako podstatná jména rodu mužského.¹⁷⁸

Takto tvořených proprií je v češtině velké množství, proto v následující podkapitole sledujeme vývoj jen vybraného vzorku, a to zejména jmen frekventovaných, v písemných pramenech více méně dobře doložených, a některých jmen užívaných se shodným přivlastkem, umožňujícím určení rodu substantiv. Obdobně jako v předchozích podkapitolách sledujeme vývoj jmen od období staročeského až do konce 19. století, pro porovnání uvádíme též stav v současné spisovné češtině.¹⁷⁹ Při analýze materiálu ze staročeského období ponecháváme stranou tvary s latinskými koncovkami, jež nic nevypovídají o skloňování jmen v češtině. Vzhledem k tomu, že některá jména (např. *Ostromíř*, *Radomyšl*) nejsou doložena v námi využívaných materiálových zdrojích nebo jsou exemplifikována jen řídce, použili jsme u této skupiny jmen pro doplnění materiálu u substantiv doložených méně než 10 doklady základního materiálu pro jedno období také doklady shromážděné Antonínem Profousem a Janem Svobodou v publikaci Profous – Svoboda 1947–1957 a Ladislavem Hosákem a Rudolfem Šrámkem v monografii Hosák – Šrámek 1970–1980.

4.7.2 Stadium staročeské

4.7.2.1 Ve staré češtině jsou jména typu *Běleč*, *Boleslav* chápána již jako maskulina. Vzhledem ke svému původu patří primárně k mužské *jo*-kmenové deklinaci:

kdežto [na sněmu] se všickni za jednoho člověka smluvili krom ... Žatce a Mladého Boleslavě LetKřižA 105 (1434);

v té při ... mezi knězem proboštem z Starého Boleslavě ArchČ 4,310 (1476).

4.7.2.2 Jakkoliv je původní deklinační příslušnost jmen nepochybná, u proprií se vyskytují četné sekundární tvary jiných deklinací. Nejčastěji jména přebírají koncovky *i*-kmenové,

---

¹⁷⁸ Srov. Gebauer 1960: 310; Vážný 1964: 55 a 105. K vývoji těchto jmen též Gebauer 1960: 309n.; Šlosar 1986: 175; Komárek 2012: 182; Kosek 2014: 119 aj.

¹⁷⁹ Při zjišťování novočeských forem, rodové a deklinační příslušnosti toponym používáme akademické vydání PČP, obsahující oproti školnímu vydání *Pravidel* navíc seznam zeměpisných jmen. (Pro odlišení zdrojů dále používáme zkratku PČP^A.) Není-li proprium uvedeno v PČP^A, zjišťujeme jeho novočeské charakteristiky postupně v SSČ, SSSČ, IJP a v publikaci Polívková 2007 (níže jen PolMJ) a použitý zdroj, v němž bylo jméno nalezeno, explicitně uvádíme níže v přehledové tabulce proprií (bod 4.7.4.7).

novotvary zaznamenáme zejména u lexémů končících na retnice.¹⁸⁰ Vzhledem k doloženým přívlastkům je zřejmé, že přinejmenším zčásti si jména i nadále zachovávají mužský rod:

do Starého Boleslavi ArchČ 26,204 (1453);

pohoní ... Šimona Duše z Mladého Boleslavi ArchČ 10,547 (1488).

4.7.2.3 Po depalatalizaci koncových souhlásek se u proprií objevují novotvary tvrdých deklinací

4.7.2.3.1 mužské *o*-kmenové:

Piknósek z Kořima ArchČ 4,381 (1420–1421);

pánuom purgmistru a konšeluom města Kůřima ArchČ 18,409 (1490),

4.7.2.3.2 i ženské *a*-kmenové:

město sloulo Přibyslava PamPřib 21r;

ten potvrdil purkrecht Přibyslavě PamPřib 21r.

4.7.2.4 Rozkolísanost morfologické příslušnosti jmen se v průběhu 15. století dále zvyšuje – nejpozději po r. 1450 se tato propria začínají skloňovat i jako feminina měkkých deklinací; vzhledem k nízkému počtu dokladů a nejednoznačným koncovkám ale nelze určit konkrétní skloňovací typ:

Črná za Bohdančí ArchČ 4,175 (1436);

list Františka, probošta kostela v Staré Boleslavi ArchČ 2,446 (1454);

ruoznice ... o některaké dědiny a porostliny mezi Příbramí a vsí Vepřikovem ArchČ 9,504 (1489).

4.7.2.5 Problém určení deklinace se ale netýká jen tvarů ženského rodu – značnou část doložených proprií nelze jednoznačně přiřadit deklinačně a nezřídka ani rodově:

páni markrabstvie Moravského, kteříž v ten čas před hradem Náměšcem leželi ArchČ 3,282 (1423);

Zdeněk ... z Postupic a na Litomyšli ArchČ 16,4 (1484);

kázali smy [zprávu] na dvě listí popsati a jednoho na Zbraslavě a druhého v Růdnici v klášteře chovati ArchČ 6,32 (1415);

list dán v Čáslavě ArchČ 7,579 (1459);

Jan z Vlašimě ArchČ 4,378 (1420);

do města Litomyšle ... přijeti ArchČ 6,429 (1433).¹⁸¹

---

¹⁸⁰ Srov. též Gebauer 1960: 309n.

¹⁸¹ Existence ženských *ja*-kmenových variant je v tomto období nejistá – viz níže bod 4.7.2.6.

4.7.2.6 Přestože Gebauer 1960: 309n. i GbSlov pod vlivem homonymie nepřímých tvarů mužských *jo*-kmenů a ženských *ja*-kmenů předpokládají skloňování těchto jmen také podle ženské *ja*-kmenové deklinace i pro starší historické fáze jazyka, nelze existenci ženských *ja*-kmenových tvarů v období staročeském podpořit jediným nezpochybnitelným dokladem:¹⁸²

– výše uvedené tvary v *Staré Boleslavi, mezi Příbramí* ap. lze přiřadit i k ženské deklinaci *i*-kmenové;

– akuzativy bez vokalického zakončení typu:

táhl do Čech z Uher na Vratislav KronŽizka 158v;

list, kterýž svědčí na Příbram ArchČ 2,451 (1454);

že mu vzeli vuoz ... na Vlašim ArchČ 7,267 (1467),

lze přiřadit nejen k měkkým ženským deklinacím bez vokalického zakončení, ale i k deklinaci mužské *o*-kmenové a *jo*-kmenové, což vzhledem k převažující rodové příslušnosti jmen v daném období, nezpochybnitelné existenci mužských *jo*-kmenových a *o*-kmenových variant a nejspíše existenci ženské varianty *ja*-kmenové považujeme za náležitější.

4.7.2.7 Se jmény typu *Boleslav* se ve staročeském období formálně sblíží vlastní jméno jiného původu, ale obdobného zakončení – proprium *Plzen/Plzeň/Plzna*, odvozené od adjektiva *plzký* ‚kluzký‘. Substantivum se užívá v mužském i ženském rodě v *o*-kmenové, *jo*-kmenové a *ja*-kmenové variantě, přičemž k určení rodu jména někdy napomáhá jeho přívlastek:

města: Praha, ... Plzen MajCarA 15;

města Plzně Nového ListářPlz 1,105 (1366);

Elška z Nové Plzně ArchČ 14,66 (1455).

Kromě toho se v latinsky psaných textech objevuje i ženský *a*-kmen *Plzna*:

in Nova Pilzna Reg 4,786 (1322).¹⁸³

4.7.2.8 Situace na konci staročeského období

Jména typu *Běleč, Boleslav* jsou na počátku staročeského období chápána a užívána již pouze jako podstatná jména rodu mužského. Díky svému původu se primárně skloňují podle mužské *jo*-kmenové deklinace, ke jménům ale pronikají i četné koncovky jiných měkkých i tvrdých

---

¹⁸² Zde je ovšem zapotřebí připomenout, že Gebauer chápe staročeské období širěji než my a neohraničuje je rokem 1500.

¹⁸³ Vlastní jméno *Míšeň*, zmiňované J. Gebauerem ve stejné pasáži jako proprium *Plzeň* (Gebauer 1960: 311), řadíme k *ja*-kmenovým femininům s alternativním nom. sg. *-ě/-0*, neboť má ve staré češtině obdobně jako femininum *Viedně/Viedeň* základní podoby *Míšně/Míšeň*.

skloňovacích typů nejen mužského rodu. V řadě případů nelze jednoznačně určit deklinační příslušnost doložených tvarů, nejistý je nezřídka také rod užitého substantiva. V souhrnném pohledu ale jednoznačně převažují tvary měkkých deklinací, z nichž mnohé lze mj. klasifikovat jako mužské tvary *jo*-kmenové. Nezpochybitelné tvary rodu ženského jsou řídké, předpokládáme tudíž, že substantiva až do konce období staročeského zachovávají svoji původní rodovou i deklinační příslušnost a že ostatní formy jsou pouze sekundárními variantami jmen.

Podobně jako *jo*-kmenová *propria* tvořená sufixem **-jb* se ve stejném období chová i vlastní jméno *Plzen/Plzeň/Plzna*. I ono se skloňuje paralelně podle více deklinací a je rodově nevyhraněné.

4.7.3 Stadium středněčeské

4.7.3.1 V průběhu doby střední se u sledovaných *proprií* zvyšuje množství tvarů měkkých ženských deklinací:

ve vsi Malé Černoci Profous 1,330 (Desky zemské, 1578);

neslove pak Nová Boleslav KezKron 18;

mordu bratra svatého v Boleslavi Starý spáchaného WaldtKáz 652;

Chrudim vyhořela HistChru (1771),

doloženy jsou i tvary s koncovkami, jež vzhledem k užitému přívlastku klasifikujeme jako *ja*-kmenové:¹⁸⁴

z listu ... od faráře Boleslavě Mladé BílejKron t4r;

na též křtiny do Staré Boleslavě TannJanVácl 69.

4.7.3.2 Celkově však stále převažuje užití jmen v mužském rodě.¹⁸⁵ *Propria* jsou doložena ve tvarech s koncovkami *jo*-kmenovými:

vytištěno ... jest na předměstí Boleslavě Mladého nad Jizerou LukLásk O4v, pod. MarPost 156;

položil se [Žižka] u Přibyslavě, kteréhož dobyl KuthKron O2v,

4.7.3.3 *i*-kmenovými:

---

¹⁸⁴ V případě těchto a podobných tvarů však nelze vyloučit ani možnost, že se jedná o relikty původního mužského *jo*-kmenového skloňování, jež byly díky tvarové homonymii měkkých deklinací uživateli reinterpretovány jako tvary ženských *ja*-kmenů.

¹⁸⁵ Např. u vlastního jména *Boleslav* je v této době v námi analyzovaných zdrojích zaznamenáno 29 příkladů užití *propria* v rodě mužském a pouze 7 v rodě ženském.

panu Kundrátovi z Krajku a na Mladým Boleslavě ArchČ 10,215 (1527);
do vězení tohoto města Mladého Boleslava OberSmol 156 (1606);
v městě Boleslava Mladého SkálaHistB 1,51.

Nápadně hojně jsou (stejně jako již v době staročeské) *o*-kmenové koncovky u vlastního jména *Kouřim/Kuřim*:

radě města Kúřima Nového ArchČ 21,10 (1514);
na obyvatele a měšťany Kouřima ArchČ 26,451 (1523);
když sem šel z Kouřima z jarmarku OberSmol 156 (1603).¹⁸⁶

4.7.3.4 Vlastní jméno *Plzeň* je doloženo v mužském i ženském rodě:

při mezi Kryštofem ..., měšténinem z Nového Plzně, a starú radú ArchČ 26,385 (1509);
mčka Staré Plzně Profous 3,382 (AMV.–P 106 A/13, 1651).

4.7.3.5 Situace na konci středněčeského období

Ve středněčeském období se propria typu *Běleč, Boleslav* i nadále užívají především v mužském rodě, doloženy jsou u nich tvary s koncovkami *jo*-kmenovými i *o*-kmenovými. Přibývá dokladů, v nichž jména figurují jako feminina, zaznamenány jsou u nich mj. tvary odpovídající ženské deklinaci *ja*-kmenové. Proprium *Plzeň* je doloženo v mužském i ženském rodě. U jmen v tomto období nedochází ke změně primární rodové ani deklinační příslušnosti.

4.7.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.7.4.1 V novější češtině, a to hned od počátku tohoto období, zaznamenáme zvýšený nárůst tvarů ženského rodu. Doloženy jsou nečetné tvary tvrdé deklinace *a*-kmenové. Ty se vyskytují zejména v první polovině sledovaného období:

u Staré Boleslavy Zyppelius, Napomenutí 26, 31 (1781);
v jednom roce Hnězdno, Krakov, ... Vratislavu dobyl Čechoslav 7, 11. 9. 1831;
začátkem jest ... brdích lesů za Zbraslavou Zapod. Pops. Pr. 15, 14 (1835).

---

¹⁸⁶ Jsme si vědomi, že zde dochází k nenáležitému spojení dvou jmen různého původu (viz níže), označujících dvě různé lokality (středočeské město Kouřim a jihomoravské město Kuřim), u řady dokladů ale nelze vždy bezpečně určit, o kterou lokalitu se jedná. Zdá se však, že převažují doklady pojednávající o středočeské Kouřimi, správním centru bývalého Kouřimského kraje; nelze tudíž všechny doložené maskulinní tvary vysvětlovat jako moravské. – Proprium *Kúřim*, nč. *Kouřim* není od původu přivlastňovacím denominálním propriem odvozeným sufixem **-jb*, ale je to trpné participium sloves *kúřiti, kúřiti se* (viz Profous 2: s. v.; Lutterer – Šrámek 2004: s. v.), jež se ke jménům typu *Běleč, Boleslav* (a také *Chrudim, Vlašim*) přiklonilo až během svého historického vývoje (srov. Lutterer – Šrámek 2004: s. v.).

Nepoměrně početnější, běžně užívané jsou formy s koncovkami měkkých deklinací, u nichž opět nezřídka nelze jednoznačně určit skloňovací typ:

tělo jeho [sv. Václava] v *Staré Boleslavi pohřbeno* Fr. Novotný, Kronika ml.-bolesl. 42, 2 (1822);

Černoc Malá Profous 1, 329 (1854);

pahorky ... nad Zbraslaví Vinařický, Vlast (1863);

silná Kouřim budiž hradbou naší Heyduk, Za volnost a víru (1883);

u Žďáru, kterýž za Chotěboří leží Palacký, Dějiny nár. čes. 5, 369.

4.7.4.2 Problematické je díky vysoké homonymii koncovek v řadě případů také určení rodu. Ten lze spolehlivě stanovit alespoň u propria *Boleslav* díky tomu, že je provázeno shodným přívlastkem. V novější češtině se u tohoto jména souběžně vyskytují jak formy femininní, tak maskulinní, jak ukazují doklady z pramenů různých žánrů. Jako maskulinum se jméno užívá hlavně v 1. polovině 19. století, pak začínají rychle převažovat výskyty a tvary ženského rodu. Užití jména v mužském rodě v 2. polovině 19. století je již příznakové – maskulinum se vyskytuje řídko, a to jen v pracích s historickou tematikou.

Příklady užití jména v mužském rodě:

všecken Boleslav, to staré sídlo českých hlav Jg, Píseň 1, 5 (1817);

při záduší ... kostela B. P. Marie v městě Boleslava Mladého Fr. Novotný, Kronika ml.-bolesl. 167, 30 (1822);

na ... pouti, kterouž sem do Mladého Boleslava nad Iserou ... konal ČLid 10, 43 (1830);

kolegiátní kostely ve Starém Boleslavi H. Jireček, Slov. právo 2, 28, 33 (1864),

a v ženském rodě:

starožitné kapitoli ... v Staré Boleslavi děkana posvěceného Konrád, Sláva kost. v. Matěje 6, 21 (1772);

při kolegiátném kostele v Staré Boleslavi Rulík – Šiffner, Galerie 199, 31 (1809);

v Mladé Boleslavi Sabina, Úvod povahopisný (1845);

nedaleko Mladé Boleslavě Tomek, DějeP 3, 3 (1875).¹⁸⁷

---

¹⁸⁷ Zde je opět záhodno zmínit nestejnou výpovědní hodnotu použitých zdrojů: zatímco v KNLA nalezneme doklady užití místního jména *Boleslav* v mužském i ženském rodě, objemem sice obsáhlé, ale stylovou příslušností apod. zařazených pramenů zatím ne zcela vyvážené diachronní korpusy ČNK maskulinní doklady jména neobsahují.

4.7.4.3 Vlastní jméno *Boleslav* tedy přechází k ženskému rodu již během 19. století. Jako femininum se v novější češtině¹⁸⁸ skloňuje jak podle vzoru *píseň*, majícího v singuláru řadu tvarů shodných s mužskými *jo*-kmeny:

město jest krajské ..., pro rozdíl od Staré Boleslavě slove Mladá Boleslav Fr. Novotný, Kronika ml.-bolesl. 156, 20 (1822);

jsem od Staré Boleslavě Šmilovský, Bez lásky 115, 34 (1886),

tak podle vzoru *kost*:

dopis ze Staré Boleslavi Rozličnosti 269, 32v (1826);

z Mladé Boleslavi do Uher Kollár, Cestopis 1, 2, 17 (1843);

města Mladé Boleslavi Čech, Upom. z V. 112, 22 (1885).

4.7.4.4 Je otázkou, nakolik lze předpokládat, že se stejně jako toto vlastní jméno vyvíjejí i všechna ostatní propria téhož typu. Vlastní jméno *Boleslav* má mezi sledovanými proprii exkluzivní postavení – v porovnání s ostatními zástupci skupiny je vzhledem k historickým událostem, které se zde staly, ve všech fázích jazyka dobře doloženo, obzvlášť hojný je počet dokladů pro období novější češtiny. Kromě toho je proprium na rozdíl od mnohých jiných jmen doplněno shodným přívlastkem umožňujícím nepochybné stanovení jeho rodu. U ostatních proprií je určení rodu i deklinace, nejsou-li rozvíta shodným atributem či zapojena do vhodné větné či souvětne konstrukce, nezřídka problematické a nejisté.

S přihlédnutím k těmto okolnostem jsme považovali za vhodné závěry získané na materiálovém příkladu *Boleslav* mechanicky neaplikovat na celý sledovaný propriální typ a vývoj dalších jmen prověřit. Nicméně jsme zjistili, že i ostatní jména se vyvíjejí stejně, pouze s určitým časovým zpožděním a méně vyhraněným (resp. při absenci shodných přívlastků možná jen méně zjevným) příklonem k ženskému rodu. Propria daného typu se v obrozeneckém a poobrozeneckém období užívají jak v mužském, tak v ženském rodě. Tvary mužského rodu jsou doloženy převážně v první polovině sledovaného období, řidčeji se ale vyskytují až do konce 19. století:

založení nového Chrudímě ČČM 5, 3, 311 (1831);

z ... rodu pánů z Vlašíma Sab., Obrazy 2, 10 (1844);

z Kouříma prastarého Lumír 237, 34r (1852);

výuční list mlynářského cechu na Zbraslavi pražském, o němž se tvrdí, že... ČLid (1899).

---

¹⁸⁸ A to již od první čtvrtiny 19. století.

Oproti tomu tvarů ženského rodu přibývá zejména v 2. polovině 19. století:¹⁸⁹

pahorky ... nad Zbraslaví Vinařický, *Vlast* (1863);

před Příbyslaví tábor Červinka, Jan Žižka z Kalichu (1875);

pyšná Vlašim obsazena slabě Heyduk, *Za volnost a víru* (1883);

Stará Kouřim, Kravary... ČLid (1893);

vesnice německé s Litomyšlí sousedící ČLid (1893).

4.7.4.5 Po vyhodnocení kompletního zvoleného vzorku proprií typu *Běleč, Boleslav* tedy docházíme k závěru, že vlastní jméno *Boleslav* mění svoji základní deklinační a rodovou příslušnost již v průběhu 19. století, ostatní místní jména téhož typu pak o něco později – na sklonku období poobrozeckého.

4.7.4.6 Obdobně jako tato propria se dále vyvíjí i vlastní jméno *Plzeň*, vzhledem k zakončení jména však není jeho tvarová škála zdaleka tak pestrá. Díky zakončení na *-eň*, jež je typické pro řadu jmen patřících k typu *píseň*, se proprium *Plzeň* rychleji a důsledněji než vlastní jména typu *Běleč, Boleslav* sblíží se s tímto deklinačním typem – stejně jako v předchozím období je u něj doložena pouze genitivní koncovka *-ě*, nikoliv *-i*, a jméno se minimálně v některých případech užívá jako femininum:

městu ... jméno Nová Plzeň dali Sedláček, *Paměti plzeň.* 25 (1821);

a s Plzní starověkou panické Klatovy Čelakovský, *Knihy šestery 179, Smíšené básně* (1847).

Méně často je doloženo jako maskulinum:

město Nový Plzeň povstalo Sedláček, *Paměti plzeň.* 78 (1821);

vrch, ... na němž stával asi hrad souvěký se starým Plzněm ČLid (1895).

4.7.4.7 Situace na konci 19. století

Sledovaná vlastní jména typu *Běleč, Boleslav*, ve staré češtině primárně patřící k *jo*-kmenovým maskulinům, se v průběhu celé své existence v historické češtině užívají zejména v kontextech, v nichž pojmenovávají příslušné místo formou nominativu, dále jsou součástí formulí označujících člověka, instituci apod. podle místa jeho/jejího původu nebo působení (*Jan z Vlašimě, rada města Boleslavě, Zdeněk ... z Postupic a na Litomyšli*), vyskytují se v syntaktických konstrukcích vyjadřujících směřování děje ať přímo do cílového prostoru (*do města Litomyšle*), nebo do jeho blízkosti (*k Vlašimi*) a v neposlední řadě též lokalizují probíhající nebo proběhnuvší děj (*kterěz [stavy] sme v Čáslavi ... jměli*). Ve všech

---

¹⁸⁹ Dobře doložené jsou zejména u jmen *Kouřim* a *Litomyšl*.

těchto syntaktických konstrukcích se užívají ve tvarech, jež jsou v případě nepřímých pádů homonymní s týmiž tvary ženské *ja*-kmenové a částečně též *i*-kmenové deklinace, po ustavení deklinace *píseň* zcela homonymní i s tvary tohoto skloňovacího typu, v nominativu se nadto shodují tvary typů *oráč*, *meč*, *píseň*, *kost* a těch *ja*-kmenů, jež užívají alternativní nom. sg. bez vokálního zakončení. Jména označují neživé substance (místa), takže u nich může dojít k změně rodu, aniž by vznikl nesoulad s přirozeným rodem pojmenovávané entity.

Vysoká tvarová homonymie měkkých mužských a ženských deklinací, podle nichž se sledovaná *propria* nejčastěji skloňují, nevokální zakončení nominativu a vývoj subsystému českých *proprií*, jež během své existence inklinují ke změně rodu z původního mužského ve prospěch ženského (srov. vývoj jmen typu stč. *Budivojovici/Budějovici*, *Koloději* pl. m. – nč. *Budějovice*, *Koloděje* pl. f.), jsou příčinou, proč se sledovaná maskulinní *jo*-kmenová *propria* již ve staročeském období začínají užívat i v ženském rodě, skloňují se podle měkkých ženských deklinací *duše*, *kost*, později i *píseň*, postupně stále více preferují tvary ženských deklinací a v nové češtině již figurují pouze jako feminina. Substantivum *Boleslav*, jak můžeme zjistit díky četným dokladům, v nichž je jméno užito se shodným přívlastkem, přechází k femininům již v průběhu 19. století, ostatní jména zřejmě o něco později – na přelomu 19. a 20. století.

Výjimkou vyskytnuvší se ve sledovaném vzorku jmen jsou vlastní jména *Bezděz*, které během svého vývoje nepřechází k femininům, ale zůstává maskulinem a přechází k tvrdé deklinaci (srov. nč. *Bezděz*, *-u*), a jména českých aglomerací *Bohdaneč*, *Unhošť*, jež se v nové češtině užívají v mužském i ženském rodě s gen. sg. *-nče*, *-tě*.¹⁹⁰

Propria odvozená pomocí přípony **-jb* po celou dobu svého vývoje užívají gen. sg. *-ě/-e*, tudíž při změně rodu díky svému nevokálnímu zakončení přecházejí především k typu *píseň*. Vlastní jména končící na retnici v návaznosti na svůj předchozí historický vývoj, během něhož se častěji než jiná obdobná toponyma vyskytovala nejen ve tvarech s *jo*-kmenovými a *ja*-kmenovými koncovkami, ale i ve tvarech s koncovkami

---

¹⁹⁰ Původní mužský rod toponym tohoto typu zůstává zachován na celém moravském území, srov. Bělíč 1972: 142; Polívková 2007: 21; Kosek 2014: 119; izoglosu užívání mužského a ženského rodu u těchto jmen vymezuje Šrámek (Hosák – Šrámek 1980: 175–176). – Toponyma označující české aglomerace, jež se i v současné spisovné češtině užívají v mužském i ženském rodě, vyjmenovává Polívková 2007: 21: „Mezi rodem ženským a mužským kolísají dnes hlavně tato jména: Aš, Bohdaneč, Pankrác, Unhošť, Zliv, Želiv, Živohošť a některá další.“. Táž autorka udává i příklady českých jmen místních tohoto typu (českých v užším slova smyslu) užívaných dnes jen v mužském rodě, a to včetně zdůvodnění tohoto stavu (srov. Polívková 2007: 21–22).

i-kmenovými,¹⁹¹ přecházejí k měkkým ženským deklinacím s nevokalickým zakončením, tedy zároveň k typům *píseň* a *kost* (srov. nč. *Boleslav*, *-i* i *-ě*, *Vlašim*, *-i* i *-ě*).

Obdobně se chová i jméno *Plzeň* jiného původu. Proprium zakončené na *-eň*, tj. na typické zakončení substantiv skloňovaných podle typu *píseň*, přechází taktéž někdy během 19. století či nejpozději na přelomu 19. a 20. století k ženskému rodu (a deklinaci *píseň*).

Pro dokreslení průběhu vývoje deklinační a rodové příslušnosti sledovaných proprií přikládáme tabulku zachycující stav ve všech sledovaných vývojových stádiích jazyka.¹⁹²

stč.	střdč.	nvč.	PČP ^A
<i>Běleč/Bělč</i> , <i>-lčě</i> rod (?)	<i>Běleč</i> , <i>-lče</i> m.; f. (?), <i>Bělče</i> , <i>-? rod</i> (?)	<i>Běleč</i> , <i>-lče</i> m.; f. (?)	<i>Běleč</i> , <i>-lče</i> f. (PolMJ)
<i>Bezděz</i> , <i>-ě</i> m.; f. (?); <i>Bezdězie</i> n.	<i>Bezděz</i> , <i>-? f.</i> ; m. (?), <i>Bezdězí</i> n.	<i>Bezděz</i> , <i>-a</i> , <i>-u</i> m., <i>-ě</i> , <i>-i</i> rod (?), <i>Bezdězí</i> n.	<i>Bezděz</i> , <i>-u</i> m.
<i>Bohdaneč</i> , <i>-nčě</i> m. i f., <i>Bohdanče</i> , <i>-?</i> rod (?)	<i>Bohdaneč</i> , <i>-nče</i> rod (?)	<i>Bohdaneč</i> / <i>Bohdáneč</i> , <i>-nče</i> m.; f. (?), <i>Bohdanče/Bohdánče</i> , <i>-? rod</i> (?)	<i>Bohdaneč</i> , <i>-nče</i> m. i f.
<i>Boleslav</i> , <i>-ě</i> , <i>-i</i> , <i>-a/-u</i> m., <i>-? f.</i>	<i>Boleslav</i> , <i>-ě</i> , <i>-i</i> , <i>-a/-u</i> m., <i>-ě f.</i>	<i>Boleslav</i> , <i>-ě</i> , <i>-i</i> , zř. <i>-y</i> f., <i>-ě</i> nebo <i>-i</i> (?), <i>-a</i> m.	<i>Boleslav</i> , <i>-i</i> , <i>-ě</i> f.

¹⁹¹ Viz výše uvedené příklady.

¹⁹² Jména jsou stejně jako v podkapitole 4.5 uváděna vždy v hláskové formě k počátku daného období, uváděné podoby a morfologické charakteristiky jmen pokrývají vývoj proprií během celého sledovaného období. Otazník umístěný místo koncovky genitivu, za zkratkou rodu nebo místo ní značí možné, ale nepotvrzené užívání podle dané deklinace / v daném rodě – existují tvary jmen, jež by bylo možné k dané deklinaci / k danému rodu přiřadit, ale nejsou jednoznačně určitelné.

<i>Čáslav,</i> -ě, -i rod (?), -a f.	<i>Čáslav,</i> -ě, -i rod (?)	<i>Čáslav,</i> -? rod (?)	<i>Čáslav,</i> -i, -ě f.
<i>Črnoc, -ě</i> m.; f. (?)	<i>Černoc,</i> -e m., -? f.	<i>Černoc,</i> -? f.	<i>Černoc,</i> -e f. (místní úzus)
<i>Črnuc,</i> -ě rod (?)	<i>Černuc,</i> -e rod (?)	<i>Černuc,</i> -? rod (?), -i f.	<i>Černuc,</i> -e f. (PolMJ)
<i>Chotěboř,</i> -ě rod (?)	<i>Chotěboř,</i> -ě, -i rod (?)	<i>Chotěboř,</i> -e rod (?), -? f.	<i>Chotěboř,</i> -e (IJP)
<i>Chrudim,</i> -ě, -i rod (?)	<i>Chrudim,</i> -ě rod (?), -? f.	<i>Chrudim/</i> <i>Chrudím,</i> -ě, -i rod (?), -ě, -a m.	<i>Chrudim,</i> -i, -ě f.
<i>Jaromíř/Jaromiř/</i> <i>Jaroměř, -ě m.;</i> f. (?)	<i>Jaromíř/Jaromiř/</i> <i>Jaroměř, -e rod (?)</i>	<i>Jaroměř/Jaromíř,</i> -e, -i f.; m. (?)	<i>Jaroměř,</i> -e f.
<i>Kroměříž/Kroměřiz,</i> -? f., -ě rod (?)	<i>Kroměřiz,</i> -e rod (?)	<i>Kroměřiz,</i> -e rod (?), -? f.	<i>Kroměřiz,</i> -e f.
<i>Kuřim/Kúřim,</i> -ě, -i rod (?), -a/-u m.	<i>Kouřim,</i> -ě rod (?), -a/-u m.	<i>Kouřim/</i> <i>Kouřím,</i> -ě, -i rod (?), -? f., -a m.	<i>Kouřim,</i> -i, -ě f.
<i>Lobeč, -bčě</i> rod (?), <i>Lobčí,</i> -óv pomn. m.	<i>Lobeč/Lobez,</i> -?, <i>Lobče/Lobze,</i> -ů pomn. m., -? rod (?)	<i>Lobeč,</i> -bče rod (?)	<i>Lobeč,</i> -bče f. (IJP)

<i>Lutomyšl</i> , -e rod (?), akuz. <i>Litomyšl</i>	<i>Litomyšl</i> , -e rod (?)	<i>Litomyšl</i> , zř. <i>Litomyšle</i> , -e rod (?), -? f.	<i>Litomyšl</i> , -e f.
<i>Olomúc</i> , -ě m., -? f.	<i>Olomouc</i> , -e m., -? f.	<i>Olomouc</i> , -e f.; m. (?), -a m. (morav. pramen)	<i>Olomouc</i> , -e f.
<i>Ostromiř</i> , -ě rod (?)	<i>Ostromiř</i> / <i>Ostroměř</i> , -e rod (?)	<i>Ostroměř</i> , -e m., -? f.	<i>Ostroměř</i> , -e f. (PolMJ)
<i>Příbram</i> , -ě rod (?), -? f., akuz. <i>Příbram</i>	<i>Příbram</i> , -ě, -i rod (?)	<i>Příbram</i> , -ě, -i rod (?), -? f.	<i>Příbram</i> , -i, -ě f.
<i>Přibyslav</i> , -ě, -i rod (?), <i>Přibyslava</i> , -y f.	<i>Přibyslav</i> , -ě m., -i rod (?)	<i>Přibyslav</i> , -ě, -i rod (?), -? f.	<i>Přibyslav</i> , -i, -ě f.
<i>Radomyšl</i> , -?	<i>Radomyšl</i> , -e rod (?)	<i>Radomyšl</i> , -e rod (?)	<i>Radomyšl</i> , -e f.
<i>Soběslav</i> , -ě, -i rod (?), akuz. <i>Soběslav</i>	<i>Soběslav</i> , -ě, -i rod (?)	<i>Soběslav</i> , -ě, -i rod (?), -i f.	<i>Soběslav</i> , -i, -ě f.
<i>Vlašim</i> , -ě, -i rod (?), akuz. <i>Vlašim</i>	<i>Vlašim</i> , -ě, -i rod (?), akuz. <i>Vlašim</i>	<i>Vlašim</i> / <i>Vlašim</i> , -ě, -i rod (?), -? f., -a m.	<i>Vlašim</i> , -i, -ě f.

<i>Vratislav</i> , -ě, -i rod (?), -a/-u m., akuz. <i>Vratislav</i>	<i>Vratislav</i> , -ě, -i rod (?)	<i>Vratislav</i> , -ě, -i rod (?), -? f., -y f.	<i>Vratislav</i> , -i, -ě f.
<i>Unhošť</i> , -? rod (?), -? f.	<i>Unhošť</i> , -ě m.; f. (?)	<i>Unhošť</i> , -ě rod (?), -? f.	<i>Unhošť</i> , -ě m. i f. (PolMJ)
<i>Zbraslav</i> , -ě, -i rod (?)	<i>Zbraslav</i> , -ě, -i rod (?)	<i>Zbraslav</i> , -ě, -i rod (?), -i m., -a f.	<i>Zbraslav</i> , -i, -ě f.
<i>Plzen</i> , -zna/-znu m., <i>Plzeň</i> , -zně m. i f., <i>Plzna</i> , -zny f.	<i>Plzeň</i> , -zně m. i f.	<i>Plzeň</i> , -zně m. i f.	<i>Plzeň</i> , -zně f.

Tabulka 16. Vývoj rodové a deklinační příslušnosti vlastních jmen typu *Běleč*, *Boleslav* a propria *Plzen/Plzeň* ve staré, střední, novější a současné češtině

4.8 Jména vícerodá

4.8.1 Součástí slovní zásoby historické češtiny je nemalé množství substantiv, jež se užívají paralelně ve více rodech,¹⁹³ nadto se ještě některá z nich skloňují zároveň podle více deklinací jednoho rodu (stč. *ochozě, -ě, ochoz, -i* f., pozd. též *ochoz, -a/-u* m.).¹⁹⁴ Vícerodá substantiva se vyskytují častěji v mužském a ženském rodě (*húščě/húšč* f., *húšč* m.; *obruč, povodeň* m. i f.), méně často v rodě ženském a středním (*ojě/oj* f., *oje* n.; *plecě* f., *plece* n.); řídké, ale nikoliv ojedinělé jsou případy užívání substantiva ve třech rodech zároveň (*podnožě/podnož, -ě* f., *podnozie, -ie* n., *podnož, -ě* m.). Obzvláště hojný je výskyt vícerodých jmen ve staré češtině, neboť slovotvorný a částečně i morfologický systém staré češtiny se teprve formuje, vyvíjí a posléze ustaluje, takže řada kategorií různého typu v této fázi vývoje jazyka, zejména na jejím počátku, ještě nemá zcela pevné hranice. Mnoho substantiv, zvláště substantiva tvořená konverzí nebo neproduktivními slovotvornými příponami a substantiva přejatá, nepatřící k frekventovaným a do češtiny často přejímaným typům, je tudíž možné přiřadit k více deklinacím a/nebo více rodům zároveň. Dlouhodobý vývoj těchto jmen ale ukazuje, že většina z nich inklinuje k omezení této rodové i deklinační variability. V současné češtině se řada z nich užívá v ženském rodě a skloňuje se podle typu *píseň*, proto jménům vícerodým věnujeme v této práci samostatnou podkapitolu.

4.8.2 Na existenci vícerodých substantiv upozorňuje již Gebauer 1960 v pasáži věnované *jo*-kmenům: „Některá substantiva jsou v jazyku tvaru dvojího, z nichžto jeden jest masculinum kmen *-jo*, druhý pak rodu a kmene jiného.“¹⁹⁵ a na dalších místech u příslušných deklinací intenzivněji zasažených tímto jevem. Na rozdíl od jím uváděných příkladů my do této skupiny řadíme pouze jména, jež se ve dvou nebo třech rodech paralelně užívají již od nejstaršího sledovaného období, tj. od doby staročeské; na případy, kdy se jiná rodová forma u jména objevuje výrazně později (v jiném období), upozorňujeme u příslušných jmen v jiných podkapitolách.¹⁹⁶ Jako specifické, onomaziologicky vyhraněné podskupiny jsme ze souboru vícerodých substantiv již v předchozí části práce vydělili dva koherentní slovotvorné typy: vícerodá deverbativní jména dějů utvořená pomocí přípony *-ež* (viz podkapitolu 4.6) a zpodstatnělá přivlastňovací adjektiva / vlastní jména místní utvořená pomocí přípony **-jb*

---

¹⁹³ Problematikou rodu jmen v češtině se zabývá Oberpfalcer 1933, námi pojednaná jména však nezmiňuje.

¹⁹⁴ Jednotlivé rodové i deklinační formy hodnotíme jako morfologické varianty téhož lexému, viz též výše bod 2.4.7.4.

¹⁹⁵ Gebauer 1960: 120.

¹⁹⁶ Např. u *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. v podkapitole 4.5 aj.

(viz podkapitolu 4.7). Pro dosažení úplného přehledu vývoje vícerodých jmen naopak do této podkapitoly včleňujeme vícerodá substantiva *dásn/dáseň/dásno*, *holen/holeň/holeno*, jejichž vývoj jsme detailně popsali v podkapitole 4.2.

Vzhledem k velmi vysoké rodové a deklinační variabilitě staročeských a středněčeských substantiv a k velkému počtu vícerodých jmen ve staré češtině stranou analýzy ponecháváme:

a) ta vícerodá jména, jež ani ve výchozím staročeském, ani v konečném novočeském stadiu nemají tvary podle typů *dušě*, *píseň* (např. stč. *leb*, *lba* m., *leb*, *lbi* f. – nč. *leb*, *lbi*, *lebi* f., zř. *lbu*, *lebu* m.);¹⁹⁷ stč. *ozim*, *-i* f., *-a/-u* m. – nč. *ozim* m.);

b) jména užívaná pouze po omezenou dobu, nezaznamenaná ve všech sledovaných obdobích (např. jen stč. *frýžě*, *-ě* f., *frýž*, *-ě* m. ‚ozdobný lem oděvu‘; jen stč. *ostruž*, *-ě* m. i f. ‚odpad při zpracování lnu, konopí apod.‘; stč. a střdč. *súlož/súložě*, *-ě* m. i f. ‚kdo s někým sdílí lože‘¹⁹⁸).

Novočeskou podobu lexémů přejímáme ze SSČ a PČP, v případech, kdy sledovaný lexém není ani v jednom z těchto zdrojů uveden, citujeme novočeský stav podle SSJČ. Na podobu převzatou ze SSJČ explicitně upozorňujeme, neboť jsme si vědomi, že tento slovník byl zpracován s částečným využitím materiálu shromážděného pro potřeby PSJČ, a popisovaný jazyk tudíž zcela neodpovídá současné češtině. Nezohledňujeme formy a morfologické charakteristiky sledovaných jmen uváděné v PSJČ, neboť tento slovník ještě reflektuje stav jazyka v 19. století a je zpracován na základě materiálu, který jsme částečně využívali i my pro zjišťování situace v novější češtině.

Vzhledem k vysoké deklinační variabilitě vícerodých jmen u této skupiny substantiv obdobně jako u *ja*-kmenových feminin s alternativním nom. akuz. sg. rezignujeme na detailní synchronní popis stavu v jednotlivých vývojových obdobích a soustředíme se především na charakteristiku vyčleněné skupiny jmen a určení rodové a deklinační příslušnosti analyzovaných substantiv v diachronním pohledu.

4.8.3 Sledovaná substantiva zařazená do této skupiny jsou z hlediska svého původu a slovtvorné struktury velice nesourodá. V souboru jsou obsažena jména v češtině nemotivovaná (*ojě/oj/oje*, *pelešě/peleš*, *plecě/plece*, *san/saně/saň*) i substantiva derivovaná, mj. deadjektiva tvořená praslovanskými formanty **-ja*, **-b* (*húšče/húšč*, *pleš*, *rovně/roveň* ‚rovina‘), deverbativa derivovaná sufixy *-ějě*, *-ěj* (*kročějě/kročěj*), *-ěl* (*kupěl*), *-šě*, *-š*

---

¹⁹⁷ Novočeská morfologická charakteristika je citována podle SSJČ – SSČ ani PČP lexém neuvádějí.

¹⁹⁸ Novočeský význam ‚pohlavní akt‘ není v těchto obdobích doložen.

(*skryšě/skryš*) i utvořená konverzí (*křěč*), jména tvořená prefixálně-sufixální derivací i prefixálně-konverzním tvořením různých typů (*obruč*, *prohlubně/prohlubeň*, *podešva/podešvě/podšev*, *povodeň*, *rozbrojě/rozbroj*, *Přelúčie/Přelúč*) aj.; slova domácího původu i slova přejatá (*faleš*, *kolejě²/kolej*,¹⁹⁹ *marštale/marštal*, *mosaz*).

4.8.4 Vícerodá jména označují více či méně specifické substance: méně důležité části těla (*dásn/dáseň/dásno*, *holen/holeň/holeno*, *kadeře/kadeř*, *kyčla/kyčel*, *plecě/plece*, *podnožě/podnož*,²⁰⁰ *pyjě/pyj*, *pleš*), tělesné procesy (*křěč*) a produkty (*moč*), přírodní útvary a porosty (*roveň*, *prohlubně/prohlubeň/prohlab*, *húšče/húšč*, *pelešě/peleš*), méně důležité součásti staveb (*podvoj*, *svisle/svisel*, *veřejě/veřej*) nebo stavby samotné (*marštale/marštal*), domácí a zemědělské náčiní, vybavení domu nebo jeho součásti (*lúkot*, *ojě/oj/oje*, *podnožě/podnož*²⁰¹) apod. a jako taková nepatří k centru slovní zásoby.

4.8.5 Jména většinou neoznačují osoby ani jiné živé entity, jejich morfologická a rodová nevyhraněnost tudíž není při označování pojmenovávaných substancí závažnou překážkou. Výjimku představují tři substantiva, všechna svým původem minimálně částečně *i*-kmenová: substantivum *stráž*, *-i*, *strážě*, *-ě* m. i f. označuje osobovou entitu / osobové entity, substantiva *san*, *-i*, *saně*, *-ě* f., *saň*, *-i*, *-a/-u*, *saň*, *-ě* m. a *zvěř*, *-i* m. i f. zvířata. Ani u těch však není rodová nevyhraněnost z níže uvedených důvodů na závadu.

4.8.5.1 Substantivum *zvěř* slouží jednak jako kolektivum a pojmenovává zvířectvo, tj. čtvernohá zvířata jako celek:

lesové ... plní zvěři všelikaké a ptactva rozličného TrojK 82r,

jednak se užívá k označení jednoho zvířete bez ohledu na jeho druh a pohlaví:

uzřev Eleazar ... jednu zvěři v brniech BiblDražď 1 Mach 6,43,²⁰²

pohlaví označovaného zvířete se při pojmenovovacím aktu tudíž nikterak nezohledňuje.

4.8.5.2 U substantiva *san/saně/saň*, od původu *i*-kmenového maskulina, je zase z pohledu minimálně staročeského uživatele mnohem důležitější nebezpečnost, popř. symbolická nečistota pojmenovávaného zvířete, než jeho přirozený rod:

tehda sě jiež ukáza san přehrozná PasMuzA 321;

naplní sě dóm jich sany BiblLitTřebT Is 13,21;

podlé Jordána jest jedna púště plná hadov a sanov LucidT 15r.

¹⁹⁹ Z latinského *collegium*. – Homonymní indexy staročeských substantiv přebíráme z ESSČ, popř. StěS, novočeských jmen ze SSČ.

²⁰⁰ Ve významu ‚spodní část nohy‘.

²⁰¹ Ve významu ‚podnožka‘.

²⁰² Za latinské *unam de bestiis*.

4.8.5.3 Apelativum *strážě/stráž* je polysémní: označuje činnost (,strážení, hlídání‘), sekundárně též osobu nebo osoby vykonávající takovou činnost (,stráž, strážce; ochránce‘) a místo, kde se takováto činnost vykonává (,strážní stanoviště‘). Tvoření femininních jmen dějů pomocí praslovanské přípony **-ja*, nabývající v historické češtině podobu a povahu konverzního formantu *-ě*, je systémové – srov. takto tvořené deriváty *chóžě, práce, rozepře, záře* aj.;²⁰³ označení osob vykonávajících tuto činnost generickým femininem je již předčeské.²⁰⁴ Skutečnost, že strážní službu vzhledem k její náplni, ochranné a obranné funkci vykonávali vždy²⁰⁵ muži, byla všeobecně známá a umožňovala označení strážce-muže i ženským substantivem či mužským *ja*-kmenem:

řčská strážě AlxV 1376;

položiv v Syrí stráž rytieřskou ComestC 157r;

strážě žalářný BiblOl Gn 40,4.²⁰⁶

Generické femininum není na závadu ani při užití lexému ve významu ,ochránce‘:

ját sem böh Abrahamón a böh Isákón ... a budu tvá stráž na tejto cestě ComestC 36r.

Označit substantivem *strážě/stráž* ženu je samozřejmě také možné, zvláště ve významu ,ochránkyňe‘, jedná se však o pojmenování přenesené, sekundární a málo frekventované:

tys [poušti] svatých postuov máti, tys stráž všie trpedlnosti OtcB 103r.

4.8.6 Řada neosobových jmen přecházejících do češtiny z předhistorických stadií i jmen vzniklých až v historické češtině byla zřejmě již od původu rodově nevyhraněná.²⁰⁷ U jiných jmen jsou podoby některého rodu sekundární a objevují se až během užívání jména. Tak je tomu např. u substantiv *pelešě/peleš, veřejě/veřej*, jež se ve staré češtině užívají téměř výhradně jako feminina a jejichž případy užití v rodě mužském jsou ojedinělé, u substantiva *veřejě/veřej* nadto i dosti pozdní:

dóm mój ..., vy ste jej učinili peleš lotrovný EvVíd 3r (Mt 21,13: *peleš lotrovú* EvOl);

v jednéj maléj peleši bydlo sobě učinila [sv. Pelagia] PasMuzA 544;

jest [církev] ... peleše lotrovska KorTrak b7r;

řetěz v této veřeji ArchČ 37/2,1213 (1482);

to nedav držiteli věděti k veřejóm ArchČ 37/1,274 (1488).

---

²⁰³ K tématu více Nejedlý a kol. 2019: 211n.

²⁰⁴ Srov. dobře doložené stsl. *straža* téhož významu.

²⁰⁵ Až na naprosté výjimky zapříčiněné krizovou situací.

²⁰⁶ Za latinské *custos*.

²⁰⁷ Viz výše uvedené substantivum *strážě/stráž*.

4.8.6.1 Ne všechna vícerodá substantiva patří primárně nebo převážně k ženskému rodu. Např. u substantiva *rozbroj/rozbrojě* převažují po celou dobu jeho užívání tvary rodu mužského. Ale jméno je zjevně obourodé – ve staročeském období nalezneme jeho femininní variantu v prameni, který jméno užívá zároveň i v mužském rodě:

aby snad nebyla rozbroje v lidu LyraMat 163r (Mt 26,5);

ale viec rozbroj byl by v lidu LyraMat 174v (Mt 27,24).

4.8.7 Jména z námi shromážděného souboru vícerodých substantiv patří nejčastěji k mužským a středním *jo*-kmenovým a ženským *ja*-kmenovým deklinacím, v menší míře též k mužským a ženským *i*-kmenům, středním *o*-kmenům, *ɔjo*-kmenům či *n*-kmenům. K těmto měkkým deklinacím se přiřadilo i několik jmen přejatých.

Pokud jsou jména během svého vývoje obohacena o novou, sekundární deklinační nebo rodovou variantu, jedná se nejčastěji opět o formu patřící k některému z měkkých deklinačních typů. Důvodem je nepochybně to, že měkké deklinace jsou v řadě pádů tvarově homonymní.²⁰⁸ V důsledku toho nejsou jména během svého užívání v řadě tvarů jednoznačně deklinačně a rodově určitelná a uživatelé mohou být snadno přiřazena i k jinému než svému původnímu rodu / deklinačnímu typu, čímž se jejich tvarová, tj. deklinační a rodová variabilita ještě zvyšuje. Roli přitom nepochybně hraje i to, že jména vesměs neoznačují osoby, tudíž u nich jednoznačné určení gramatického rodu není nezbytně nutné, tato potřeba se nadto stírá i u nečetných vícerodých jmen označujících zvířata.

4.8.8 Některá vícerodá jména se vyvíjejí po celou dobu svého užívání bez velkých výkyvů a změn rodové a deklinační příslušnosti, vývoj jiných není tak přímočarý. Např. substantiva *kúpěl* a *pleš* jsou svým původem *i*-kmenová feminina,²⁰⁹ v období staročeském se tudíž užívají zejména v ženském rodě a s *i*-kmenovými tvary:

ješto mu krvavú kúpěl pripravováchu PasMuzA 76;

inhd, jakž z té kúpěli vystúpil [císař] PasKlemB 35v;

biskupové ... již se ku porušení pleši chystáchu MladHusB 50v (*plešě* MladHusA);

sřež jim [ořechům] *vršky ... , pak probodni ... tu pleš svrchu zřezanú* ŠtěpMuz 57;

mnoho by far zpustlo, řídká by pleš byla AktaBratr 2,230r.

Tvary podle ženské *ja*-kmenové deklinace jsou sekundární, u substantiva *pleš* kromě toho i řídké:

---

²⁰⁸ Viz výše tabulku 1.

²⁰⁹ Srov. stsl. *kopělb*, -i f. a staročeská *i*-kmenová feminina typu *prázd*.

ihned, jakž z té kúpele vystúpil [císař] PasKal B6r/26v;
udělej z toho koupěli a mej v ní toho nemocného LékChir 220r;
byli by [Češi] jeho [legátovy] holé pleše nelitovali VýbAkad 2/2,281.

Jméno *kúpěl* se příležitostně užívá též jako maskulinum:

očistě ji [církev Kristus] *kúpělem vody* HusPostH 18v;
a vejda z kúpele toho, vezmi zeměžluč LékJádroBrn 52v,

u feminina *pleš* je užití v mužském rodě v této době zcela výjimečné:

znameními [mnišskými] *jako kápí, plešem* HusSvatokup 154v.

K prudkému zvratu ve vývoji deklinační příslušnosti obou jmen dochází v době střední – jména jsou v písemných pramenech doložena převážně jako maskulina:

holá hlavička, podobná k mnižskému pleši MattHerbHáj 128v;
nyň jest křest koupelem druhého narození BiblKral ad Mt 26,26;
že se tím koupelem [při křtu] smývají přirození hříchové ZámPost 112r;
voda na poušti, to jest potok spasitedlného koupele EusebHist 277;
aby se pro tvůj pleš ... respekt vážil DukSark 2,27,

ženské tvary jsou v menšině:²¹⁰

kněží ... řádně mše sloužili v ornátě a s pleší BílejKron 13r;
koupeli křtu svatého obmyti jsou AlbRájF c6v.

V novější češtině jména figurují jako feminina i maskulina:

otylý pán s krásnou pleší Červinka, Aleš Romanov (1881);
oboje zavrhuji, jak se říká dítě i s koupelem Kollár, Kázně 1, 391 (1891);
kněží nosili malý pleš vlasy pokrytý Obecné listy naučné;
na mírně vytopenou koupel pískovou 24 hodin odstav [hmotu] PresLucb 406,

v současné češtině jsou jen rodu ženského.

4.8.9 Většina námi sledovaných vícerodých substantiv se ale vyvíjí lineárněji a vyrovnaněji než výše uvedená jména *kúpěl*, *pleš* a jejich směřování k výsledné rodové a deklinační příslušnosti je prosté takových výkyvů ve prospěch rodu, který se nakonec neprosadil, k jakým došlo u substantiv *kúpěl*, *pleš*. Přehled vývoje všech analyzovaných jmen přináší

---

²¹⁰ Z celkového počtu 32 středněčeských dokladů substantiva *pleš* jich k mužskému rodu patří nepochybně 13, k ženskému pouze 4, u substantiva *koupel* je z celkového počtu 51 dokladů 35 rodu mužského a pouze 2 jsou rodu ženského.

níže uvedené tabulky č. 17 a 18. V období obrozeneckém a poobrozeneckém jsou již jména v rodě, který se u nich ve výsledku neprosadil, doložena málo, ne-li přímo zřídka.²¹¹

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>cinžě/</i> <i>cinž, -ě,</i> <i>činžě/</i> <i>činž (?),</i> <i>-ě</i>	<i>cinž, -ě,</i> <i>činž (?),</i> <i>-ě</i>	<i>cinže, -e,</i> <i>činže (?),</i> <i>-e, ojed.</i> <i>cinží, -í</i>	<i>cinž, -e</i>	<i>činže/</i> <i>cinže, -e</i>	–	<i>činže, -e</i> f.	<i>činže</i> f.
<i>faleš,</i> <i>-lše</i>	<i>faleš,</i> <i>-lše</i>	<i>faleš,</i> <i>-lše</i>	<i>faleš,</i> <i>-lše</i>	<i>faleš,</i> <i>-lše</i>	<i>ojed.</i> <i>faleš,</i> <i>-lše</i>	<i>faleš,</i> <i>-lše</i> f.	–
<i>húšče/</i> <i>húšč, -ě</i>	<i>húšč, -ě</i>	<i>houště/</i> <i>houšt', -ě</i>	<i>houšt', -ě</i>	<i>houšt',</i> <i>-ě, -i</i>	–	<i>houšt', -tě</i> f. (SSJČ)	–
<i>jedla, -y,</i> <i>jedle, -e,</i> <i>jedl (?),</i> <i>-?</i>	<i>jedl, -a/</i> <i>-u (?)²¹²</i>	<i>jedle, -e</i>	–	<i>jedle, -e,</i> <i>zř. jedl,</i> <i>-i</i>	–	<i>jedle, -e</i> f.	<i>jedle</i> f.
<i>kadeře,</i> <i>-ě</i>	<i>kadeř, -ě</i>	<i>kadeře,</i> <i>-e</i>	<i>kadeř, -e</i>	<i>kadeř, -e</i>	<i>kadeř, -e</i>	<i>kadeř,</i> <i>-e</i> f.	<i>kadeř,</i> <i>-e</i> f.
<i>kolejě²/</i> <i>kolej, -ě</i>	<i>kolej, -ě</i>	<i>koleje/</i> <i>kolej, -e</i>	<i>kolej, -e</i>	<i>kolej, -e</i>	<i>kolej, -e</i>	<i>kolej², -e</i> f.	<i>kolej, -e</i> f.
<i>kročějě,</i> <i>-ě</i>	<i>kročěj, -ě</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i> m., řidč. f. (SSJČ)	–

²¹¹ Jména jsou opět uváděna v hláskové podobě k začátku daného období. Otazník v závorce vyjadřuje nejistotu ohledně existence dané formy.

²¹² Nelze vyloučit ani ženský *i*-kmen – nesporné doklady mužského *o*-kmenu i ženského *i*-kmenu chybějí.

<i>křeč</i> , -?	<i>křeč</i> , -ě	<i>křeč</i> , -?	<i>křeč</i> , -e	<i>křeč</i> , -e	<i>křeč</i> , -e	<i>křeč</i> , -e f.	–
<i>kúkol</i> , -e	<i>kúkol</i> , -e	<i>koukol</i> , -e	<i>koukol</i> , -e	<i>koukol</i> , -e	<i>koukol</i> , -u, -e	<i>koukol</i> , -u, -e m.	–
<i>kúpěl</i> , -i	<i>kúpěl</i> , -e	<i>koupel</i> , -e	<i>koupel</i> , -e	<i>koupel</i> , -e	<i>koupel</i> , -e	<i>koupel</i> , -e f.	<i>koupel</i> , -e f.
<i>kyčla</i> , -y	<i>kyčel</i> , -e	<i>kyčla</i> , -y, <i>kyčel</i> , -e	<i>kyčel</i> , -e	<i>kyčla</i> , -y, <i>kyčel</i> , -e	<i>kyčel</i> , -e	<i>kyčel</i> , -čle m. i f.	<i>kyčel</i> , -čle m. i f.
<i>lúkot</i> , -i	<i>lúkot</i> , -a/-u	<i>loukot</i> , -i	<i>loukot</i> , -a/-u	<i>loukot</i> , -i, -ě	<i>ojed.</i> <i>loukot</i>	<i>loukot'</i> , -tě f. (SSJČ)	<i>loukot'</i> , -tě f.
<i>mandla</i> , -y, <i>mandle</i> , -e	<i>mandl</i> , -a/-u	–	<i>mandl</i> , -a/-u, zř. -e	<i>mandle</i> , -e	<i>mandl</i> , -a/-u	<i>mandle</i> , -e f.	–
<i>marštale</i> , -e, <i>marštal</i> , -i	<i>marštal</i> , -a/-u	<i>marštala</i> , -y, <i>marštale</i> / <i>marštal</i> , -e	<i>marštal</i> , -a/-u	<i>marštala</i> , -y, <i>maštal</i> , -e	–	<i>maštal</i> , -e f. (SSJČ)	–
<i>moč</i> , -i	<i>moč</i> , -ě	<i>moč</i> , -e	<i>moč</i> , -e	<i>moč</i> , -i	<i>moč</i> , -e	<i>moč</i> , -i, -e f.	<i>moč</i> , -i, -e f.
<i>mosaz</i> , -i, -ě	<i>mosaz</i> , -a/-u	<i>mosaz</i> , -i	<i>mosaz</i> , -a/-u; též <i>mosazí</i> , -í n.	<i>mosaz</i> , -i, -e	<i>mosaz</i> , -u, -e	<i>mosaz</i> , -i f.	<i>mosaz</i> , -i f., 3. pl. -ím, 6. -ích, 7. -emi

<i>násep,</i> <i>-spi,</i> <i>náspě, -ě</i>	<i>násep,</i> <i>-spa/-spu</i>	<i>násep,</i> <i>-spi</i>	<i>násep,</i> <i>-spa/</i> <i>-spu,</i> <i>násyp,</i> <i>-a/-u</i>	<i>násep,</i> <i>-spi,</i> <i>náspě, -ě</i>	<i>násep,</i> <i>-spa/-spu</i>	<i>násep,</i> <i>-spu m.</i>	–
<i>obruč, -i</i>	<i>obruč, -ě</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i> f.	–
<i>ochozě,</i> <i>-ě,</i> <i>ochoz,</i> <i>-i</i>	<i>ochoz,</i> <i>-a/-u</i>	<i>ochoz, -i,</i> <i>-e, ojed.</i> též <i>ochoze,</i> <i>-e</i>	<i>zř.</i> <i>ochoz,</i> <i>-a/-u</i>	<i>ochoz, -i,</i> <i>-e</i>	<i>ochoz,</i> <i>-u, -e</i>	<i>ochoz,</i> <i>-u m.</i>	–
<i>pelešě/</i> <i>peleš, -ě,</i> <i>-i</i>	<i>peleš, -ě</i>	<i>peleš, -e</i>	<i>peleš, -e</i>	<i>peleš, -e</i>	–	<i>peleš, -e</i> f. (SSJČ)	<i>peleš, -e</i> f.
<i>pleš, -i,</i> <i>-ě</i>	<i>pleš, -ě</i>	<i>pleš, -?</i>	<i>pleš, -e</i>	<i>pleš, -?</i>	<i>pleš, -e</i>	<i>pleš, -e</i> f.	<i>pleš, -e</i> f.
<i>podešva,</i> <i>-y</i> <i>podešvě,</i> <i>-ě</i>	<i>podšev,</i> <i>-dešva/-u</i>	<i>podešva,</i> <i>-y</i>	<i>podšev,</i> <i>-dešva/-u</i>	<i>podešev,</i> <i>-šve</i>	<i>podešev,</i> <i>-dešva/-u</i>	<i>podešev,</i> <i>-šve f.</i>	<i>podešev,</i> <i>-šve f.</i>
<i>podnožě/</i> <i>podnož,</i> <i>-ě; též</i> <i>pod-</i> <i>nožie,</i> <i>-ie n.</i>	<i>podnož,</i> <i>-ě</i>	<i>podnože/</i> <i>podnož,</i> <i>-e; též</i> <i>podnoží,</i> <i>-í n.</i>	–	<i>podnož,</i> <i>-e</i>	<i>zř.</i> <i>podnož,</i> <i>-e</i>	<i>podnož,</i> <i>-e f.</i>	<i>podnož,</i> <i>-e f.</i>

<i>podvoj,</i> -ě	<i>podvoj,</i> -ě	<i>podvoj/</i> <i>podvoje,</i> -e	<i>podvoj,</i> -e	<i>podvoj,</i> -e	<i>podvoj,</i> -e	† <i>podvoj,</i> -e m., zř. f. (SSJČ)	–
<i>povodeň,</i> -dně	<i>povodeň,</i> -dně	<i>povodeň,</i> -dně	<i>povodeň,</i> -dně	<i>povodeň,</i> -dně	<i>povodeň,</i> -dně	<i>povodeň,</i> -dně f.	<i>povodeň,</i> -dně f.
<i>prohlub-</i> <i>ně/</i> <i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i>	<i>prohlu-</i> <i>beň,</i> -bně, <i>prohlu-</i> <i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i> -a/-u	<i>prohlub-</i> <i>ně/</i> <i>prohlu-</i> <i>beň,</i> -bně; též <i>pro-</i> <i>hlubní, -í</i>	–	<i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i>	–	<i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i> f.	–
<i>pút, -i</i>	<i>pút, -i</i>	<i>pout, -i,</i> -ě	–	<i>pouť, -i,</i> -ě	–	<i>pouť, -i,</i> -ě f.	<i>pouť, -i,</i> -ě f.
<i>pyjě, -ě</i>	<i>pyj, -ě</i>	<i>pyje, -e</i>	–	<i>pyje, -e</i>	<i>pyj, -e</i>	<i>pyj, -e</i> m.	<i>pyj, -e</i> m.
<i>rovně,</i> -ě	<i>roveň,</i> -vně	<i>roveň,</i> -vně	<i>roveň,</i> -vně	<i>roveň,</i> -vně	<i>roveň,</i> -vně	<i>roveň,</i> -vně f. (SSJČ)	–
<i>rozbrojě,</i> -ě	<i>rozbroj,</i> -ě	<i>rozbroj,</i> -e	<i>rozbroj,</i> -e	<i>rozbroj,</i> -e	<i>rozbroj,</i> -e	<i>rozbroj,</i> -e m.	–
<i>san, -i,</i> <i>saně, -ě</i>	<i>san, -i,</i> <i>saň, -ě,</i> <i>san,</i> -a/-u	<i>saň, -?</i>	–	<i>saň/saně,</i> -ně	–	<i>saň, -ně</i> f.	<i>saň,</i> -ně f.
<i>skryšě/</i> <i>skryš, -ě</i>	<i>skryš, -ě</i>	<i>skryš, -e,</i> -i	<i>skryš, -e</i>	<i>skryše/</i> <i>skryš, -e</i>	zř. <i>skryš, -e</i>	<i>skryše/</i> <i>skryš, -e</i> f.	<i>skryše/</i> <i>skryš,</i> -e f.
<i>strážě/</i> <i>stráž,</i>	<i>stráž/</i> <i>strážě,</i>	<i>stráž, -e</i>	<i>stráž, -e</i>	<i>stráže/</i> <i>stráž, -e</i>	–	<i>stráž, -e</i> f.	<i>stráž, -e</i> f.

-i, -ě	-ě						
strž, -i	strž, -i (?)	strž, -e	strž, -e	strž, -e	ojed. strž, -e	strž, -e f.	strž, -e f.
svisle, -e	svisel, -sla/-slu	svisla, -y, svisle, -e, též pomn.	svisel, -sla/-slu	svisle, -e, svisla, -y	svisel, -slu, -sle (?)	svisel, -slu, -sle m., svisel/ svisle, -sle, svisla, -y f. (SSJČ)	–
veřejě, -ě	veřej, -ě	veřeje/ veřej, -e (?), dolož. zvl. v pl.	veřej, -e	veřej, -e, zř. -i	zř. veřej, -e	veřej, -e f.	veřej, -e f. veřeje, -í pomn. f.
zvěř, -i, -ě	zvěř, -i, -ě	zvěř, -i, řidč. -e	ojed. zvěř, -e	zvěř, -e, zř. -i	zř. zvěř, -e	zvěř, -e f.	zvěř, -e f.

Tabulka 17. Vícerodá substantiva užívaná v mužském i ženském rodě

stč. f.	stč. n.	střdč. f.	střdč. n.	nvč. f.	nvč. n.	SSČ	PČP
dásn, -i, dáseň, -sně	dásno, -a	dáseň (?), dásně, -ě	–	dáseň, -sně	–	dáseň, -sně f.	dáseň, -sně f.
holen, -i, holeň, -ně	holeno, -a, -e	holeně, -ě	holeno, -a	holeň, -ně	holeno, -a	holeň, -ně f.	holeň, -ně f.
ojě/oj, -ě	oje, -ě	(v)oj, -e	(v)oje, -e	(v)oj, -e	(v)oj, -e m.	oj, voj, -e f.	oj/voj, -e f.

<i>plecě, -ě</i>	<i>plece, -ě</i>	<i>plec, -e,</i> <i>-i, plece</i> <i>(?)</i>	n. <i>(jo-</i> kmen i <i>o-kmen)</i>	<i>plec, -e,</i> <i>-i, též</i> <i>plece, -e</i>	ojed. <i>ple-</i> <i>ce, -e</i>	<i>plec, -e</i> f. f.	<i>plec, -e</i> f.
<i>Přelůč,</i> <i>-ě</i>	<i>Přelůcie,</i> <i>-ie</i>	<i>Přelouč,</i> <i>-e</i>	–	<i>Přelouč,</i> <i>-e</i>	ojed. <i>Pře-</i> <i>Přeloučí</i>	<i>louč,</i> <i>-e</i> f. (SSJČ)	–

Tabulka 18. Vícerodá substantiva užívaná v ženském i středním rodě

4.8.10 Dlouhodobý vývoj vícerodých substantiv ukazuje, že většina jmen inklinuje k omezení svého užívání v různých rodech, a to i přesto, že se vesměs jedná o jména označující neosobové substance, u nichž nedochází k rozporu mezi přirozeným a gramatickým rodem označované entity. Námi sledovaná jména omezují, případně i mění svoji původní a/nebo vývojem nabytou variabilní rodovou příslušnost většinou ve prospěch rodu ženského. Vzhledem k tomu, že řada doložených variantních forem jmen již od původu nemá konsonantické zakončení (jedná se o varianty rodu mužského, ženské *i*-kmeny a ženské *ja*-kmeny s alternativním zakončením nom. a akuz. sg.) a že velká část jmen se během svého užívání skloňuje podle mužské *jo*-kmenové a/nebo ženské *ja*-kmenové deklinace, v případě neuter podle *jo*-kmenové nebo *ɔjo*-kmenové deklinace, jména nejčastěji přecházejí k deklinačnímu typu *píseň*.

Při přechodu vícerodých jmen k typu *píseň* hraje roli zejména vzájemná kombinace rodové příslušnosti užívaných variant, původní deklinační příslušnost jména, popř. některé z variant, slovotvorný typ užitý při tvoření slova, původ slova (jako celku) a v menší míře i fonologicko-fonetická struktura některé z variant, působení lexikálního subsystému a mimojazykových okolností.

4.8.10.1 K ženskému rodu a typu *píseň* přecházejí:

4.8.10.1.1 vícerodá substantiva užívaná v ženském i středním rodě (stč. *dásn/dáseň* f., *dásno* n.; *holen/holeň* f., *holeno* n.; *ojě/oj* f., *oje* n.; *plecě* f., *plece* n.; *Přělúcie* n., *Přělúč* f. – nč. *dáseň, holeň, oj/voj, plec, Přelouč* jen f.);²¹³

4.8.10.1.2 substantiva primárně *i*-kmenová:

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>kúpěl, -i</i>	<i>kúpěl, -e</i>	<i>koupel,</i> <i>-e</i>	<i>koupel,</i> <i>-e</i>	<i>koupel,</i> <i>-e</i>	<i>koupel,</i> <i>-e</i>	<i>koupel,</i> <i>-e</i> f.	<i>koupel,</i> <i>-e</i> f.
<i>lúkot, -i</i>	<i>lúkot,</i> <i>-a/-u</i>	<i>loukot, -i</i>	<i>loukot,</i> <i>-a/-u</i>	<i>loukot,</i> <i>-i, -ě</i>	<i>ojed.</i> <i>loukot</i>	<i>loukot',</i> <i>-tě</i> f. (SSJČ)	<i>loukot',</i> <i>-tě</i> f.
<i>moč, -i</i>	<i>moč, -ě</i>	<i>moč, -e</i>	<i>moč, -e</i>	<i>moč, -i</i>	<i>moč, -e</i>	<i>moč, -i,</i> <i>-e</i> f.	<i>moč, -i,</i> <i>-e</i> f.
<i>obruč, -i</i>	<i>obruč, -ě</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i>	<i>obruč, -e</i> f.	–
<i>pleš, -i,</i> <i>-ě</i>	<i>pleš, -ě</i>	<i>pleš, -?</i>	<i>pleš, -e</i>	<i>pleš, -?</i>	<i>pleš, -e</i>	<i>pleš, -e</i> f.	<i>pleš, -e</i> f.
<i>pút, -i</i>	<i>pút, -i</i>	<i>pout, -i,</i> <i>-ě</i>	–	<i>pout', -i,</i> <i>-ě</i>	–	<i>pout', -i,</i> <i>-ě</i> f.	<i>pout', -i,</i> <i>-ě</i> f.
<i>san, -i,</i> <i>saně, -ě</i>	<i>san, -i,</i> <i>saň, -ě,</i> <i>san,</i> <i>-a/-u</i>	<i>saň, -?</i>	–	<i>saň/saně,</i> <i>-ně</i>	–	<i>saň, -ně</i> f.	<i>saň,</i> <i>-ně</i> f.
<i>strážě/</i> <i>stráž,</i> <i>-i, -ě</i>	<i>stráž/</i> <i>strážě,</i> <i>-ě</i>	<i>stráž, -e</i>	<i>stráž, -e</i>	<i>stráže/</i> <i>stráž, -e</i>	–	<i>stráž, -e</i> f.	<i>stráž, -e</i> f.

²¹³ Srov. též tabulku 18.

<i>strž, -i</i>	<i>strž, -i</i> (?)	<i>strž, -e</i>	<i>strž, -e</i>	<i>strž, -e</i>	ojed. <i>strž, -e</i>	<i>strž, -e</i> f.	<i>strž, -e</i> f.
<i>zvěř, -i,</i> <i>-ě</i>	<i>zvěř, -i,</i> <i>-ě</i>	<i>zvěř, -i,</i> řidč. <i>-e</i>	ojed. <i>zvěř, -e</i>	<i>zvěř, -e,</i> <i>zř. -i</i>	<i>zř.</i> <i>zvěř, -e</i>	<i>zvěř, -e</i> f.	<i>zvěř, -e</i> f.

Tabulka 19. Substantiva primárně *i*-kmenová

Většina původních *i*-kmenů přešla k novému deklinačnímu typu *píseň* zcela, pouze feminina *moč* a *pút* si až do nové češtiny udržela také své původní tvary *i*-kmenové. Proč tomu tak je, není zcela jasné. Konsonantické zakončení jména, jež je někdy faktorem zajišťujícím stabilitu deklinační příslušnosti,²¹⁴ v tomto případě zřejmě nehraje roli, neboť stejně zakončená substantiva *lúkot* a *obruč* se v nové češtině skloňují jen podle typu *píseň*;

4.8.10.1.3 většina substantiv majících ve staré češtině varianty ženské *ja*-kmenové a mužské *jo*-kmenové:

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>húščě/</i> <i>húšč, -ě</i>	<i>húšč, -ě</i>	<i>houště/</i> <i>houšť, -ě</i>	<i>houšť, -ě</i>	<i>houšť,</i> <i>-ě, -i</i>	–	<i>houšť, -tě</i> f. (SSJČ)	–
<i>kadeře,</i> <i>-ě</i>	<i>kadeř, -ě</i>	<i>kadeře,</i> <i>-e</i>	<i>kadeř, -e</i>	<i>kadeř, -e</i>	<i>kadeř, -e</i>	<i>kadeř, -e</i> f.	<i>kadeř,</i> <i>-e</i> f.
<i>kročějě,</i> <i>-ě</i>	<i>kročěj, -ě</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i>	<i>kročej, -e</i> m., řidč. f. (SSJČ)	–
<i>křeč, -?</i>	<i>křeč, -ě</i>	<i>křeč, -?</i>	<i>křeč, -e</i>	<i>křeč, -e</i>	<i>křeč, -e</i>	<i>křeč, -e</i> f.	–
<i>pelešě/</i> <i>peleš, -ě,</i> <i>-i</i>	<i>peleš, -ě</i>	<i>peleš, -e</i>	<i>peleš, -e</i>	<i>peleš, -e</i>	–	<i>peleš, -e</i> f. (SSJČ)	<i>peleš, -e</i> f.

²¹⁴ Srov. níže podkapitolu 5.2.

<i>podnožě/</i> <i>podnož,</i> <i>-ě; též</i> <i>pod-</i> <i>nože,</i> <i>-ie n.</i>	<i>podnož,</i> <i>-ě</i>	<i>podnože/</i> <i>podnož,</i> <i>-e; též</i> <i>podnoží,</i> <i>-í n.</i>	–	<i>podnož,</i> <i>-e</i>	<i>zř.</i> <i>podnož,</i> <i>-e</i>	<i>podnož,</i> <i>-e f.</i>	<i>podnož,</i> <i>-e f.</i>
<i>podvoj,</i> <i>-ě</i>	<i>podvoj,</i> <i>-ě</i>	<i>podvoj/</i> <i>podvoje,</i> <i>-e</i>	<i>podvoj,</i> <i>-e</i>	<i>podvoj,</i> <i>-e</i>	<i>podvoj,</i> <i>-e</i>	† <i>podvoj,</i> <i>-e m., zř.</i> <i>f. (SSJČ)</i>	–
<i>povodeň,</i> <i>-dně</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně f.</i>	<i>povodeň,</i> <i>-dně f.</i>
<i>prohlub-</i> <i>ně/</i> <i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i>	<i>prohlu-</i> <i>beň,</i> <i>-bně,</i> <i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i> <i>-a/-u</i>	<i>prohlub-</i> <i>ně/</i> <i>prohlu-</i> <i>beň,</i> <i>-bně;</i> <i>též pro-</i> <i>hlubní, -í</i>	–	<i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i>	–	<i>prohlu-</i> <i>beň, -bně</i> <i>f.</i>	–
<i>pyjě, -ě</i>	<i>pyj, -ě</i>	<i>pyje, -e</i>	–	<i>pyje, -e</i>	<i>pyj, -e</i>	<i>pyj, -e m.</i>	<i>pyj, -e m.</i>
<i>rovně,</i> <i>-ě</i>	<i>roveň,</i> <i>-vně</i>	<i>roveň,</i> <i>-vně</i>	<i>roveň,</i> <i>-vně</i>	<i>roveň,</i> <i>-vně</i>	<i>roveň,</i> <i>-vně</i>	<i>roveň,</i> <i>-vně f.</i> <i>(SSJČ)</i>	–
<i>rozbrojě,</i> <i>-ě</i>	<i>rozbroj,</i> <i>-ě</i>	<i>rozbroj,</i> <i>-e</i>	<i>rozbroj,</i> <i>-e</i>	<i>rozbroj,</i> <i>-e</i>	<i>rozbroj,</i> <i>-e</i>	<i>rozbroj,</i> <i>-e m.</i>	–
<i>skryšě/</i> <i>skryš, -ě</i>	<i>skryš, -ě</i>	<i>skryš, -e,</i> <i>-i</i>	<i>skryš, -e</i>	<i>skryše/</i> <i>skryš, -e</i>	<i>zř.</i> <i>skryš, -e</i>	<i>skryše/</i> <i>skryš, -e</i> <i>f.</i>	<i>skryše/</i> <i>skryš,</i> <i>-e f.</i>

<i>veřejě, -ě</i>	<i>veřej, -ě</i>	<i>veřeje/</i>	<i>veřej, -e</i>	<i>veřej, -e,</i>	zř.	<i>veřej, -e</i>	<i>veřej, -e</i>
		<i>veřej, -e</i>		zř. -i	<i>veřej, -e</i>	f.	f.
		(?),					<i>veřeje, -í</i>
		dolož.					pomn. f.
		zvl. v pl.					

Tabulka 20. Substantiva mající varianty ženské *ja*-kmenové a mužské *jo*-kmenové

Pouze k ženskému rodu v současné češtině patří substantivum *skryšě/skryš*, jež si obdobně jako dvouslabičná *ja*-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., první slabikou otevřenou a kořeným vokálem *-í, -ie, -ý*²¹⁵ zachovává i nezkrácenou *ja*-kmenovou formu, v důsledku čehož se skloňuje podle typů *duše, píseň*.

Výhradně k mužskému rodu se v nové češtině přiklonila jména *pyj* a *rozbroj*. V případě prvního z nich snad lze tento vývoj vysvětlit kombinací vlivu mimojazykové skutečnosti (jedná se o pojmenování samčího pohlavního údu) a rodové atrakce k synonymním výrazům (srov. stč. m. *kokeš, koník, meč, ocas* aj.). V případě substantiva *rozbroj* zřejmě opět zapůsobil vliv jazykového systému a jeho přirozené snahy o unifikaci forem a jejich kategoriálních příznaků – předpokládáme, že lexém se přiklonil k mužskému rodu pod vlivem četných a frekventovaných maskulin se stejným zakončením (*boj, nápoj, nástroj, (ne)pokoj, odboj* aj.). Jiná je situace u zastaralých, i v nové češtině vícerodých substantiv *kročej* a *podvoj*. Jména již nejsou součástí aktivně užívané novočeské slovní zásoby, naposledy doložena jsou v SSJČ. S ohledem na pramennou základnu tohoto slovníku lze opodstatněně předpokládat, že jejich uváděná obourodost může být do jisté míry i reliktem předcházejícího vývoje a stavu v námi analyzované novější češtině;

4.8.10.1.4 substantivum *podešva/podešvě/podšev* poté, co buď rozšířilo svoji maskulinní formu slova o vkladné *-e-* vyskytující se v nepřímých pádech, nebo změnilo svoji vnitřní konsonanticko-vokalicovou a slabičnou strukturu ženské varianty lexému ve prospěch zakončení *-ev* obdobně, jako to učinila *a*-kmenová feminina na *-tva* (stč. *kuroptva/koroptva/kuroptev, plástva, plútva* – nč. *koroptev, plástev, ploutev*; srov. bod 4.4.5.6) a dvouslabičná a víceslabičná *ja*-kmenová feminina typu *vášně/vášeň, Viedně/Viedeň* – nč. *vášeň, Viedeň*; srov. bod 4.5.7.2);

²¹⁵ Srov. výše jména typu stč. *šíře/šíř, dieže, výše/vyš* – nč. *šíře/šíř, díže/díž, výše*.

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>podešva</i> , -y <i>podešvě</i> , -ě	<i>podšev</i> , -dešva/-u	<i>podešva</i> , -y	<i>podšev</i> , -dešva/-u	<i>podešev</i> , -šve	<i>podešev</i> , -dešva/-u	<i>podešev</i> , -šve f.	<i>podešev</i> , -šve f.

Tabulka 21. Substantivum *podešva/podešvě/podšev* – tříslabičný ženský *a*-kmen a *ja*-kmen a dvouslabičný mužský *o*-kmen

4.8.10.1.5 částečně také slova přejatá:

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>cinžě</i> / <i>cinž</i> , -ě, <i>činžě</i> / <i>činž</i> (?), -ě	<i>cinž</i> , -ě, <i>činž</i> (?), -ě	<i>cinže</i> , -e, <i>činže</i> (?), -e, ojed. <i>cinží</i> , -í	<i>cinž</i> , -e	<i>činže</i> / <i>cinže</i> , -e	–	<i>činže</i> , -e f.	<i>činže</i> f.
<i>faleš</i> , -lšě	<i>faleš</i> , -lšě	<i>faleš</i> , -lše	<i>faleš</i> , -lše	<i>faleš</i> , -lše	ojed. <i>faleš</i> , -lše	<i>faleš</i> , -lše f.	–
<i>kolejě</i> ² / <i>kolej</i> , -ě	<i>kolej</i> , -ě	<i>koleje</i> / <i>kolej</i> , -e	<i>kolej</i> , -e	<i>kolej</i> , -e	<i>kolej</i> , -e	<i>kolej</i> ² , -e f.	<i>kolej</i> , -e f.
<i>mandla</i> , -y, <i>mandle</i> , -e	<i>mandl</i> , -a/-u	–	<i>mandl</i> , -a/-u, zř. -e	<i>mandle</i> , -e	<i>mandl</i> , -a/-u	<i>mandle</i> , -e f.	–
<i>marštale</i> , -e, <i>marštal</i> , -i	<i>marštal</i> , -a/-u	<i>marštala</i> , -y, <i>marštale</i> / <i>marštal</i> , -e	<i>marštal</i> , -a/-u	<i>marštala</i> , -y, <i>maštal</i> , -e	–	<i>maštal</i> , -e f. (SSJČ)	–

<i>mosaz,</i> -i, -ě	<i>mosaz,</i> -a/-u	<i>mosaz,</i> -i	<i>mosaz,</i> -a/-u; též <i>mosazí,</i> -í n.	<i>mosaz,</i> -i, -e	<i>mosaz,</i> -u, -e	<i>mosaz,</i> -i f.	<i>mosaz,</i> -i f., 3. pl. -ím, 6. -ích, 7. -emi
-------------------------	------------------------	---------------------	---	-------------------------	-------------------------	------------------------	--

Tabulka 22. Substantiva přejatá

Všechna zaznamenaná slova cizího původu sice přecházejí k femininům, ne všechna se však v nové češtině skloňují podle typu *píseň*. Substantiva *cinž/cinžě* a *mosaz* zachovávají původní deklinační příslušnost svých femininních variant: *mosaz* se i nadále skloňuje podle typu *kost*, lexém *činže* podle typu *duše*. U druhého z nich lze opodstatněně předpokládat, že jeho formu, a tudíž i deklinační příslušnost ovlivnila významově blízká a ve stejných kontextech hojně užívaná domácí slova *berně* a *daň* (užívané zvláště v plurálu, tj. ve tvaru *daně*).

K vývoji substantiva *mandl/mandla/mandle* viz níže v bodě 4.8.10.2.1.

4.8.10.2 Jinak se vyvíjejí a k typu *píseň*, popř. ani k ženskému rodu většinou nepřecházejí:

4.8.10.2.1 substantiva zakončená na *-le, -l*:

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>jedla,</i> -y, <i>jedle,</i> -e, <i>jedl</i> (?), -?	<i>jedl,</i> -a/ -u (?) ²¹⁶	<i>jedle,</i> -e	–	<i>jedle,</i> -e, zř. <i>jedl,</i> -i	–	<i>jedle,</i> -e f.	<i>jedle</i> f.
<i>mandla,</i> -y, <i>mandle,</i> -e	<i>mandl,</i> -a/-u	–	<i>mandl,</i> -a/-u, zř. -e	<i>mandle,</i> -e	<i>mandl,</i> -a/-u	<i>mandle,</i> -e f.	–

²¹⁶ Nelze vyloučit ani ženský *i*-kmen – nesporné doklady mužského *o*-kmenu i ženského *i*-kmenu chybějí.

<i>svisle</i> , -e	<i>svisel</i> , -sla/-slu	<i>svisla</i> , -y, <i>svisle</i> , -e, též pomn.	<i>svisel</i> , -sla/-slu	<i>svisla</i> , -y	<i>svisle</i> , -e, <i>svisel</i> , -slu, -sle (?)	<i>svisel</i> , -slu, -sle m., <i>svisel</i> / <i>svisle</i> , -sle, <i>svisla</i> , -y f. (SSJČ)	–
<i>kúkol</i> , -e	<i>kúkol</i> , -e	<i>koukol</i> , -e	<i>koukol</i> , -e	<i>koukol</i> , -e	<i>koukol</i> , -u, -e	<i>koukol</i> , -u, -e m.	–
<i>kyčla</i> , -y	<i>kyčel</i> , -e	<i>kyčla</i> , -y, <i>kyčel</i> , -e	<i>kyčel</i> , -e	<i>kyčla</i> , -y, <i>kyčel</i> , -e	<i>kyčel</i> , -e	<i>kyčel</i> , -čle m. i f.	<i>kyčel</i> , -čle m. i f.

Tabulka 23. Substantiva zakončená na *-le*, *-l* – slova domácí a přejatý výraz *mandl/mandla/mandle*

Jména, jejichž některá femininní forma je zakončena na *-le*, si toto zakončení uchovávají až do současnosti a v souladu s ním se i v nové češtině skloňují podle typu *duše* (stč. *jedla/jedle/jedl* – nč. *jedle*). Stejně se chová i přejaté substantivum *mandl/mandla/mandle* – nč. *mandle*.²¹⁷ Tesařský a národopisný termín a zároveň nářeční, teritoriálně rozrůzněný výraz *svisel/svisle/svisla* si zachovává všechny své podoby a užívá se jako maskulinum i femininum. Jména mající mužskou variantní formu zakončenou na *-l* a nemající femininní variantu na *-le* do nové češtiny přecházejí jako maskulina s tímto zakončením (*kúkol* m. i f. – nč. *koukol* m.), substantivum *kyčel* (stč. *kyčla* f., *kyčel* m.) se kromě toho užívá i v ženském rodě a skloňuje se podle typu *píseň* (*kyčel*, *-čle* m. i f.);²¹⁸

4.8.10.2.2 substantiva mající mužskou variantu *o*-kmenovou a ženskou *ja*-kmenovou nezakončenou na *-le*, *-vě*, *-ně*:

²¹⁷ Ale nikoliv již o slabiku delší *marštale/marštal*, srov. výše bod 4.8.10.1.5.

²¹⁸ Jiný je vývoj původního *i*-kmenového feminina *kúpěl*, u něhož se mužská varianta prosazuje sekundárně, viz výše bod 4.8.10.1.2.

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
<i>násep,</i> <i>-spi,</i> <i>náspě, -ě</i>	<i>násep,</i> <i>-spa/-spu</i>	<i>násep,</i> <i>-spi</i>	<i>násep,</i> <i>-spa/</i> <i>-spu,</i> <i>násyp,</i> <i>-a/-u</i>	<i>násep,</i> <i>-spi,</i> <i>náspě, -ě</i>	<i>násep,</i> <i>-spa/-spu</i>	<i>násep,</i> <i>-spu m.</i>	–
<i>ochozě,</i> <i>-ě, ochoz,</i> <i>-i</i>	<i>ochoz,</i> <i>-a/-u</i>	<i>ochoz, -i,</i> <i>-e, ojed.</i> <i>těž</i> <i>ochoze,</i> <i>-e</i>	<i>zř. ochoz,</i> <i>-a/-u</i>	<i>ochoz, -i,</i> <i>-e</i>	<i>ochoz,</i> <i>-u, -e</i>	<i>ochoz,</i> <i>-u m.</i>	–

Tabulka 24. Substantiva mající ženské varianty *ja*-kmenové a *i*-kmenové a mužské *o*-kmenové

Tato jména mají v nové češtině jen tvary rodu mužského.

To, že k maskulinům nepřešla vícerodá jména s mužskými variantami *o*-kmenovými a ženskými *ja*-kmenovými zakončenými na *-le*, *-vě*, *-ně*, připisujeme v případě jmen s ženskými variantami na *-le* specifické povaze českého *l*,²¹⁹ v případě jmen s ženskými variantami na *-vě*, *-ně* vlivu hojných českých feminin zakončených na *-ev*, *-eň*.²²⁰

4.8.11 Výsledná rodová varianta u většiny jmen převažuje, jak je patrné z výše uvedených tabulek, již v 19. století, k úplnému přechodu k jednomu rodu u některých z nich (např. nvč. *činže/cinže*, *houšť*, *peleš*) dochází v tomto období, u jiných až později – buď na přelomu 19. a 20. století, nebo až v průběhu 20. století.²²¹ Jen zřídka si jména svoji vícerodost uchovávají až do současnosti (nč. *kročej*, *kyčel*, *podvoj*, *svisel/svisle/svisla m. i f.*).

Námi sledovaná jména přecházejí ve velké většině k ženskému rodu, konkrétně k typu *píseň*. To je nepochybně zapříčiněno vývojevou progresivitou tohoto deklinačního typu a skutečností, že řada mužských i ženských variantních podob vícerodých lexémů byla již od

²¹⁹ Existence maskulina *jedl*, *-a/-u* nadto není jistá – může se jednat i o *i*-kmenové femininum.

²²⁰ Např. ze 141 substantiv končících na *-eň* uvedených v SSJČ je jen 29 maskulin. – Vliv jiných feminin na *-ev* považujeme vzhledem k existenci příbuzného maskulina *šev* za obzvlášť silný u substantiva *podešva/podešvě/podšev*.

²²¹ Např. SSJČ substantivum *moč* uvádí ještě jako femininum i maskulinum („*moč, -i ž., -e m.*“).

svého původu zakončena nevakalicky; sám přechod pak usnadnil vysoký synkretismus měkkých deklinací všech rodů.²²²

Výsledná rodová a deklinační příslušnost jmen je určena řadou faktorů a jejich vzájemných kombinací.²²³ Při přechodu jmen k ženskému rodu a typu *píseň* v první řadě hraje roli:

– vzájemná kombinace rodové příslušnosti užívaných variant (přecházejí všechna substantiva užívaná v ženském a zároveň středním rodě);

– vzájemná kombinace rodové a deklinační příslušnosti užívaných variant (přechází velká část substantiv majících varianty ženské *ja*-kmenové a zároveň mužské *jo*-kmenové,²²⁴ naopak nepřecházejí některá jména užívaná v ženském rodě a mužské variantě *o*-kmenové²²⁵);

– původní deklinační příslušnost jmen (deklinační příslušnost mění substantiva *i*-kmenová²²⁶).

Zároveň se závažnou měrou uplatňuje vliv:

– „neprůhlednosti“ slova“ a jeho nejasné slovotvorné struktury (k ženskému rodu a typu *píseň* hojně přecházejí jména s neprůhlednou slovotvornou strukturou, tvořená neproduktivními a pro uživatele v mladších fázích jazyka již zcela nedešifrovatelnými slovotvornými formanty);

– perifernosti výrazů (necentrální nebo přímo periferní postavení lexému v subsystému slovní zásoby češtiny spojené s nižší nebo nízkou frekvencí užívání slova usnadňuje případnou změnu jeho rodu i deklinace; k ženskému rodu a typu *píseň* hojně přecházejí i některá periferní slova přejatá);

– délky slova (k typu *píseň* přecházejí téměř všechna jména mající tříslabičnou ženskou *ja*-kmenovou variantu s alternativním zakončením nom. a akuz. sg. po vypuštění koncového vokálu. Slova se tak krátí o slabiku.²²⁷ Některá se pouze prefigovaná substantiva s hláskovou alternací koncové slabiky při skloňování – nč. *podešev, povodeň, prohlubeň*).

Menší měrou²²⁸ výslednou rodovou příslušnost ovlivňuje též:

---

²²² Naopak neprogresivní a vývojově „neúspěšná“ je v případě námi analyzovaného souboru ženská deklinace *a*-kmenová – všechny *a*-kmenové varianty substantiv až na formu *svisla* časem vycházejí z užívání.

²²³ Většinou se neuplatňuje jen faktor jediný.

²²⁴ K výjimkám viz výše bod 4.8.10.1.3.

²²⁵ Viz výše bod 4.8.10.2.2.

²²⁶ Jen substantiva *moč, pút* kromě tvarů *ja*-kmenových i nadále užívají též své původní tvary *i*-kmenové.

²²⁷ Srov. obdobný vývoj *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., viz výše body 4.5.6 a 4.5.7. – Výjimkou je substantivum *rozbroj/rozbrojě*, užívané po celou dobu převážně v mužském rodě (tj. v dvouslabičné formě), jež přechází výhradně k maskulinům, viz výše bod 4.8.10.1.3.

²²⁸ Většinou na úrovni jednotlivých substantiv.

- kvalita kořenného vokálu a slabičná struktura jmen (substantivum *skryšě/skryš* sice přechází k ženskému rodu, ale uchovává si alternativní zakončení nom. sg. *-e/-0*, takže se i v nové češtině skloňuje podle vzorů *duše, píseň*);
- hláskový vývoj češtiny (po hláskových změnách proběhnuvších při tvorbě slova i později během vývoje češtiny se pro uživatele stalo slovotvorně neprůhledným neutrum/femininum *Přelúcie/Přelúč*; kromě toho jeho další rodový vývoj mohlo ovlivnit též inklinování českých toponym ke změně rodu ve prospěch feminin²²⁹);
- hláskový sklad jmen, zejména jejich koncových částí (k typu *píseň* buď nepřecházejí vůbec, nebo jen částečně substantiva zakončená na *-le, -l* kratší než tříslabičná, jež nejsou *i*-kmenového původu);
- působení lexikálního subsystému nebo jeho dílčích částí (substantivum *skryšě/skryš* se vyvíjí stejně jako dvouslabičná *ja*-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., první slabikou otevřenou a kořeným vokálem *-í, -ie, -ý*; u substantiva *rozbroj/rozbrojě* předpokládáme vliv maskulin s totožným zakončením, u jména *pyjě/pyj* vliv synonym mužského rodu, u substantiva *Přelúcie/Přelúč* vliv příklonu některých českých toponym k femininům; u substantiva *podešva/podešvě/podšev* nelze vyloučit vliv feminin na *-ev, -va* a *-ně* atd.)
- a výjimečně i mimojazykových okolností (srov. rodový vývoj substantiva *pyjě/pyj*, viz výše bod 4.8.10.1.3).

---

²²⁹ Srov. vývoj jmen typu *Budějovici* pl. m. – *Budějovice* pl. f., *Boleslav* m. – *Boleslav* f.

4.9 Jo-kmenová maskulina

4.9.1 Většina mužských *jo*-kmenových apelativ, jež během svého historického vývoje mění rod a přechází k ženskému rodu a deklinačnímu typu *píseň*, jsou mužské varianty vícerodých substantiv. Případy, kdy mužský *jo*-kmen není ve staré češtině variantou vícerodého jména a ani se u něj později během téhož období femininní tvary neobjevují, je velice málo – známa nám jsou pouze dvě taková staročeská substantiva: *fermež* a *prdel*.²³⁰

4.9.2 Obě jména jsou periferní, nepříliš doložená a postupem času se stávají nadto ještě příznakovými: *prdel* expresivem, *fermež* technickým termínem. Staročeský přejatý výraz *fermež* se navíc na český fonetický systém adaptoval ve více hláskových podobách:

veliký duom jeden velmi krásný, ... vnitř ... vešken pozlacen ..., i fernyžem pomazáno
CestMil 50r;

podicus hranice před prdelem SlovOstřS 103;

napojiti kámen fermežem ArchKolB 21v (1495).

4.9.3 Ve střední i novější češtině se obě jména užívají již jako feminina:

lest nešlechtnou, kterouž tím hodováním jako nějakou fermeží zakryti chtěli BavPost 324v;

rychtářův syn ..., Řezníček, jinak Panenská prdel TrestHrad 52;

koudel tobě v tvé prdeli hoří BílNebe 308;

k obnovení starého malování zřízenou fermeží potažen byl [obraz] Jindy (1830);

nesmí tedy člověk prděti do vyššího tonu, než má prdel naštemovanou KH-dopisy 1176 (dopis z 31. 10. 1855 J. Havlíčkovi);

odřel si celou prdel Němcová, Listy 4, 335 (1859–1862).

U substantiva *fermež* jsou ještě během 19. století²³¹ zachyceny nečetné tvary rodu mužského:

papír dobře schnoucím olejním fermežem přilepí se Rozličnosti 66r (1827),

příčemž u některých mladších dokladů se jedná, jak se domníváme, o umělou archaizaci a stylizaci jazyka:

vlasý pěkně rozčesá a připraví fermežem [Turek na uříznuté hlavě nepřítele] Jirásek, Maryla 51 (1887).

---

²³⁰ Samozřejmě nelze vyloučit ani možnost, že i tato substantiva byla ve staré češtině vícerodá, nicméně morfologické varianty ženského rodu u nich nejsou v daném období písemně zachyceny.

²³¹ Zvláště v jeho první polovině.

4.9.4 Periferní postavení jmen v lexikálním subsystému češtiny, jejich neživotnost, rodová nevyhraněnost řady jiných staročeských neživotných substantiv užívaných paralelně v mužském i ženském rodě, zakončení obou jmen na netvrdý konsonant, zakončení gen. sg. na *-e*, podmíněné u substantiva *prdel* též kvalitou předcházejícího konsonantu, a tvarová homonymie s měkkými ženskými deklinacemi, zejména pak s typem *píseň*, v řadě dalších pádů, to jsou faktory, které oběma substantivům umožňují snadnou změnu rodu a přechod k deklinaci se stejnými tvary v přímých singulárových pádech i gen. sg., tj. k typu *píseň*.

Můžeme-li se spolehnout na výpovědní hodnotu existujících písemných pramenů, dochází k tomuto přechodu u substantiva *prdel* již v době střední, u jména *fermež* v průběhu 19. století:

stč. f.	stč. m.	střdč. f.	střdč. m.	nvč. f.	nvč. m.	SSČ	PČP
–	<i>fermež/</i> <i>fermiž/</i> <i>fernyž, -ě</i>	<i>fermež,</i> –?	–	<i>fermež, -e</i>	zř. <i>fermež,</i> – <i>e</i>	<i>fermež,</i> – <i>e</i> f.	<i>fermež,</i> – <i>e</i> f.
–	<i>prdel, -e</i>	<i>prdel, -e</i>	–	<i>prdel, -e</i>	–	<i>prdel, -e</i> f.	–

Tabulka 25. Historický vývoj *jo*-kmenových maskulin *fermež* a *prdel*

4.10 *I*-kmenová feminina nezakončená na *-n*

4.10.1 Ženská *i*-kmenová substantiva nekončící na *-sn*, *-zn*, *-n*²³² se během své existence vyvíjejí různým způsobem – některá přecházejí k typu *píseň* a v nové češtině se skloňují již pouze podle této deklinace (stč. *hól, pec, siet*), některá mají v současném jazyce dubletní tvary podle typů *píseň* i *kost* nebo mezi oběma vzory kolísají (*čeled, čtvrt, žlč*), jiná si uchovala svoji původní deklinační příslušnost až do současnosti (*lež, odpověd, řeč, sól*).²³³ I ke jménům z poslední skupiny ovšem v různé míře pronikly koncovky jiných měkkých deklinací, zvl. koncovky *ja*-kmenové.

4.10.2 Stadium staročeské

4.10.2.1 U některých feminin nekončících na *-n* se tvary jiných měkkých deklinací objevují již – dříve či později – během jejich historického vývoje, výskyt novotvarů u těchto jmen ale není v době staré a střední zdaleka tak hojný a plošný jako u *i*-kmenů zakončených na *-sn*, *-zn*, *-n*. Přesto sekundární tvary zaznamenáme již v době staročeské jak u substantiv, jež později přešla k typu *píseň* nebo se v nové češtině skloňují zároveň podle typů *píseň, kost*:

u velikéj potupě ode všie čeledě bieše PasMuzA 122;

múdrost svú také s světu ukázal [Bůh] ... v rozličných tvářích přirození a ve všech věcech v divném zpuosobení KristE 187r;

neb pošmuřují [pokrytci] tváře své BiblBoč Mt 6,16;

štúdy, kádě, sudové, čberové, vědra HusPostH 17v;

jestit' mázdřice sietná, proto žeť má zpuosobu sietě LékSalM 749;

třetí úředníci mají hole bíelé CestKabK 206r,

---

²³² Ta byla probrána výše v podkapitolách 4.1 a 4.2.

²³³ Při určování, ke které deklinaci jména v současné spisovné češtině patří, se řídíme gen. sg. uvedeným u příslušných jmen v SSČ a PČP, jakkoliv toto kritérium vycházející ze školské praxe plně nepostihuje stav v současném jazyce – některá jména mající gen. sg. zakončený pouze na *-i* buď užívají zejména v dat. a lok. pl., popř. i v instr. pl. výhradně koncovky typu *píseň*, nebo mají v různém rozsahu a vzájemných kombinacích dubletní tvary podle typů *píseň, kost*. Proto v příloze uvádíme tabulky zveřejněné na stránkách IJP zachycující aktuální stav v současné spisovné češtině, a to včetně deklinačně se vymykajících a často variujících tvarů. Tabulky i průvodní údaje byly staženy z adresy <http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=251> dne 21. 1. 2020.

Dubletní tvary uváděné u jednotlivých substantiv v novodobých jazykových příručkách ale nejsou vždy zcela rovnocenné a v jazykové praxi nejsou využívány stejnou měrou. Např. u substantiva *oběť* SSČ, PČ i IJP uvádějí tvary gen. sg. *-i*, dat. pl. *-em, -im* a lok. pl. *-ech, -ích*, ale v SYN2015 byly ke 3. 3. 2020 tvary dat. pl. a lok. pl. doloženy ve vzájemném poměru dokládajícím zjevnou převahu původních tvarů *i*-kmenových, konkrétně: *obětem : obětím* v poměru 434 : 1, *obětech : obětích* v poměru 125 : 3.

tak u jmen, jež si až do současné spisovné češtiny uchovala svoji původní deklinační příslušnost:

dnové let našich ... sedmdesát let, ale ač u mocích, osmdesát let ŽaltWittb 89,10;

nezbojíš se ... ot věcě chodície ve tmě ŽaltWittb 90,6;

nižádného neslyšiechu ... ani na zdiech, ani na věžiech BawArn 2470;

aby jeho [Boha] poznali svými mnohými řečemi ŠtítPař 26v;

v hodných věcích jich [rodičů] poslúchaje HusPostH 16r.

4.10.2.2 Příležitostně je u jmen končících na *-d*, *-t* již ve staročeských pramenech signalizována měkkost koncového konsonantu, a to i v nepřímých pádech:

že chybi se jeho, v zed udeři BawJetř 698;

uděla z miedi rozličné orudie BiblBosk Ex 38,3;

Odpovied jedna jest, že die Čtenie:... HusPostH 18r;

drahá mied, dražšie stříebro Kruml 14;

saporem chut VýklKruml 97r (Job 12,11);

gustus chut VýklKruml 167r (Jr 48,11);

aby bylo panenstvie zlato, čistota stříebro, manželstvie myedg Lvov 91r;

těž o lidi zběhlé a o Czeleđ VšehK 16r.

Vzhledem k tomu, že se jedná o substantiva, u nichž se jen výjimečně v této době vyskytují *ja*-kmenové tvary, popř. tvary podle jiných měkkých deklinací, je tento jev zdůvodnitelný pouze vlivem vlastních nepřímých pádů jmen, případně v menší míře snad též analogií s jinými *i*-kmenovými femininy zakončenými po depalatalizaci finál na tvrdou souhlásku (jmény typu *piesn/píseň*, *dan/daň*).

Celkově však jednoznačně převažují zápisy, v nichž měkkost koncového konsonantu značena není:

káza jie [svaté Markétě] rucě svázati a ji v kad plnú vody vsaditi PasMuzA 322;

rukouiet vzdéli na pyed ručnú BiblOl Jdc 3,16;

slyšala svatá Brigita odpowied každé té otázky ŠtítBrigP 90r;

Odpovied jest s. Jana Zlatoústého HusPostH 18r;

poněvadž byli rozličná čeled a všeliká HynBoj 30r.

4.10.2.3 Dále se v bodech 4.10.2.4–4.10.4.2.3 věnujeme pouze jménům, jež zcela nebo zčásti přešla k typu *píseň* a zároveň jsou kontinuálně doložena od počátků samostatného českého

jazyka až do současnosti.²³⁴ Substantiva zařazená výše mezi jména vícerodá (*kúpěl, pút* aj.) zde neuvádíme, pomnožným ženským *i*-kmenům je věnována následující podkapitola.

4.10.2.4 V období staročeském všechna tato jména ještě bezesporu patří k *i*-kmenům. Tvary přejaté od jiných měkkých deklinací, pod vlivem shodného rodu zřejmě především od ženských *ja*-kmenů zaznamenáme pouze u některých z nich a jsou nepočtené – vyskytují se řídce nebo ojediněle.²³⁵ Pouze u nepříliš frekventovaných jmen *ocel* a *pavlač* jsou jednoznačně identifikovatelné tvary primární i sekundární v rovnováze, takže jména lze odůvodněně zařadit zároveň k deklinaci *i*-kmenové i *ja*-kmenové.

4.10.2.4.1 S vyšší absolutní četností, než je v této době obvyklé, se novotvary vyskytují u frekventovaného substantiva *tvář*, což je mj. dáno právě vysokým počtem dokladů tohoto substantiva. Jméno ochotně přijímá sekundární koncovky *ja*-kmenové v různých pádech, přesto u něj stále výrazně převažují tvary původní deklinace: z cca 470 dokladů tohoto substantiva nacházejících se v ExcStčS obsahuje 101 z nich tvary jednoznačně *i*-kmenové a pouze 17 tvary nezpochybnitelně *ja*-kmenové, hojně doloženy jsou přitom mj. tvary gen. sg., nom. a akuz. pl. *tváři*. S tím koresponduje i 930 výskytů tohoto tvaru ve staročeském KonTextu oproti 24 záznamům tvaru *tváře*.²³⁶ Zajímavé je při této celkové převaze *i*-kmenových tvarů rozložení koncovek obou deklinací v dat. a lok. pl.: v dat. pl. má jméno 4x doloženu koncovku *i*-kmenovou a 5x *ja*-kmenovou, v lok. pl. je poměr dokonce 1 : 9 ve prospěch *ja*-kmenových tvarů.²³⁷ Tvary dat. a lok. pl. zde názorně demonstrují progresivitu *ja*-kmenových koncovek uplatňujících se v těchto pádech původních *i*-kmenů, což je dobře patrné i na situaci v současné češtině – původní *ja*-kmenové koncovky se v těchto pádech objevují i u jmen, jež se nadále skloňují podle *i*-kmenové deklinace.²³⁸ U jména *tvář* celkově zaznamenáváme převahu *i*-kmenových tvarů:

---

²³⁴ Respektive jež jsou případně zachycena v SSSJČ nebo PSJČ.

²³⁵ Pro zjednodušení formulací a zpřehlednění situace s ohledem na rod probíraných substantiv a některé nezpochybnitelně určitelné tvary ve zbývajících pasážích podkapitoly pracujeme s předpokladem, že se jedná o tvary/koncovky *ja*-kmenové, přestože zejména tvary deklinace *jo*-kmenové jsou s tvary *ja*-kmenů v řadě pádů, v nichž u *i*-kmenů dochází k tvarovým inovacím, homonymní. Vliv *jo*-kmenů na tvarové inovace nadto nelze zcela vyloučit ani vzhledem k dalšímu vývoji sledovaných jmen – u některých z nich se v mladších vývojových obdobích objevují varianty rodu mužského, byť ne vždy patřící k měkké deklinaci.

²³⁶ Zde ovšem musíme vzít v potaz, že oněch 930 záznamů zahrnuje všechny výskyty tvaru *tváři* bez ohledu na to, o který pád, příp. číslo se jedná, tedy mj. i homonymní tvary dat. a lok. sg. obou deklinací.

²³⁷ Uváděné počty byly zjištěny na základě materiálu obsaženého ve Staročeské textové bance a KonTextu dne 11. 2. 2020.

²³⁸ Viz výše pozn. 233 a níže přílohu.

<i>i</i> -kmenové tvary	<i>ja</i> -kmenové tvary
<u>ExcStčS</u>	
101	17
<u>KonText</u>	
<i>tváři</i>	<i>tváře</i>
930	24
dat. pl. <i>-em</i>	dat. pl. <i>-iem/-ím</i>
4	5
lok. pl. <i>-ech</i>	lok. pl. <i>-iech/-ích</i>
1	9
instr. pl. <i>-mi</i>	instr. pl. <i>-ěmi/-emi</i>
12	0

Tabulka 26. *i*-kmenové a *ja*-kmenové tvary substantiva *tvář* ve staré češtině

4.10.2.4.2 Deklinačně značně nestabilní je již ve staré češtině díky svému zakončení, hláskově totožnému s finální částí *ɔv*-kmenů, původní *i*-kmenové substantivum *větev*.²³⁹ Tvarová variabilita tohoto jména je ve staročeském období podstatně vyšší, než je tomu u jiných ženských *i*-kmenů – substantivum je doloženo s primárními tvary *i*-kmenovými:

po vrchu jediné větvi anebo prutu toho dřeva GestaM 20v;

z té větvi zrostlo jest dřevo LucidT 17r,

s přejatými tvary *ɔv*-kmenovými:

nenalezl větve, ješto upadla jemu do vody AdamM 205r,

i s tvary přiřaditelnými k oběma těmto deklinacím:

štěpůj vysoko na větvi na mnoho miestech neb větvech LékJádroD 365.

Pod vlivem *ɔv*-kmenů, jež se hojně vyskytují v *a*-kmenových i *ja*-kmenových variantách, se i u substantiva *větev* nadto objevují také inovace *a*-kmenové:

ptáci nebeščí přijduce i přebývají v jeho větvách BiblOl Mt 13,32;

Sochach: ratolest nebo větva VýklHebrL 226v,

²³⁹ Srov. stsl. *větvь, -i*.

i *ja*-kmenové:

podloži [Rebeka] *hlavě a větvemi stromu, ješto mu čistý beránek dějí* ComestC 33v;
bude strom, take, že ptáci nebeští ... bydleti budú na větviech jeho LyrMat 92v.

Deklinační příslušnost substantiva *větev* je na konci staročeského období značně rozkolísaná.

4.10.3 Stadium středněčeské

4.10.3.1 V období středněčeském většina substantiv nadále zachovává svoji příslušnost k *i*-kmenové deklinaci

4.10.3.2 a jména končící na *-d*, *-t* minimálně částečně a zejména na počátku tohoto období také svoje zakončení na tvrdý konsonant:

neb pečet apoštolství mého vy ste v Pánu BiblNámNZ 1 C 9,2;
cygnus, gen. mas. latině olor :: Labuť RešSlovA R2r;
trua vel trulla :: široká vodní nádoba, kád RešSlovA Ssss4r;
vzáctný jako černá labuť RvačMas 186r.

Měkké konsonanty v písemných záznamech těchto jmen nabývají na četnosti ke konci 16. století:

cygnus: olor, cycnus :: Labuť' :: Der Schwan VelNomT D7v;
lichas ... :: Píjd' :: *Furspann* VelNomT Z6v;
Syť, síti, teneto :: rete, retia VelSilva 1500;
měl sem Czeled' velikú BellŽebř F8v,

nakolik však písemné zápisy odpovídají skutečnému stavu v mluveném jazyce, je vždycky otázkou. Nepochybně je, že vývoj jednotlivých jmen je velice individuální – např. substantivum *nit* si zachovává tvrdé zakončení až do současnosti, byť se skloňuje podle typů *píseň* i *kost*.²⁴⁰

4.10.3.3 U substantiv v době střední povolna přibývá *ja*-kmenových tvarů:

ne všichni ... ustavičně pracují, ale časté i mnohé přítrže a prázdnoti mají LukManž M8r;
rozeznání krve rozličných životčichův a kůže i sádla, mléka, žluče, kostí, kloubů... SatPod 23;
udeřením třtinou a holemi do lebky hnané [trní trnové koruny] *bylo* TannHor 58;

---

²⁴⁰ Na jiné příklady dlouhodobého zachování tvrdé finály upozorňuje Gebauer 1960: 371. Ke značení měkkosti koncových konsonantů *-d*, *-t* včetně pronikání zápisů s *-t'* ke jménům na *-st* více týž: 371 a 376n.

ať jsou na hrázi pořádně postavený kádě, dčbery a jiná potřebná k tomu nádobí
FischHosp 51;

byli tu také knížata filistynská na pavlačích MarPost 289;

bylo by srdce, byť třebas z vocele bylo KochKrist 248.

Nově se objevují i u jmen, jež měla v době staročeské tvary pouze *i*-kmenové:

vtip, jímžto lapáni bývají jeřábi, labutě, ... husi Cresc 564;

Daniel s třemi tovaryši vhozen byl do pece ohnivé VychObět 65;

ty čtyry čtvrtě na šibenici zavěšené býti mají NovPražPošt 30. 4. 1720, 9.

4.10.3.3.1 Vývoj jmen ale opět stejně jako i u jiných skupin není stejnoměrný – zatímco u některých sledovaných substantiv jsou *ja*-kmenové tvary doloženy řídce, u jmen zakončených na *-ž* převažují do té míry, že přechod těchto jmen k typu *píseň* je potřeba klást již do středněčeského období:²⁴¹

konec tomuto spisu učiniti, kterýž psán s mnohými překážkami a s přítržemi LukOtáz P3v;

uvazováním i pitím pruostrže stvrzuje [hruštička] ČernýHerbE 152;

skrže povodně a strže Sněmy 4,234 (1575);

řeka ... se zdejmala a tudy nejprvé v gruntech Jaroslavských strže ... dělati začala
ŽerZáp 2,128;

množství těch lidí, vše po páru, než mnoho ... velmi nerovné spřeže KomLabA 33.

Vývojově signifikantní je v tomto směru distribuce tvarů obou deklinací ve spojení *bez přítrži* s. v. *přítrž*. Převážně ze 16. století pocházejí doklady, v nichž je jméno užito s *i*-kmenovou koncovkou:

a že bez přítrži u nás tak trvá BílejKron a3r, pod. KarKronS B4v, JgSlov: s. v. (VelKal), PlácŽid 57,

zároveň se užívají i tvary s *ja*-kmenovou koncovkou, jež později zcela převáží:

řeky tokem svým bez přítrže plynou VýbTemp 2,341, pod. EusebHist N4r, KalvínInst 2,175, FelReplM 69, TannMuž 59, NitschPost 1,208 aj.

4.10.3.3.2 Substantivum *větev* se již od počátku doby střední vyskytuje převážně ve tvarech, z nichž některé lze zároveň přiřadit k deklinaci *i*-kmenové, *tv*-kmenové i k typu *píseň*:

na onu zlatú ... větev číhají HrubPřekl 166r;

---

²⁴¹ U substantiva *ottěž* chybí v době střední doklady umožňující jednoznačné určení deklinační příslušnosti jména.

tedy anjel ulomil větev v ráji Lucid1750 34r,

jiné k *ɔv*-kmenům a k typu *píseň*:

ratolesti sú loktové s lýtkami, větve sú prstové s články KnížSrdKon 51r;

a z té větve vyrostlo dřevo Lucid1750 34r;

kořen všechny větve a ratolesti obživuje SvobNepom 9,

další jen k typu *píseň*:

zavěsil se rukami na dvou větvích KonáčPrav B5v.

Původní tvary *i*-kmenové, totožné s *ɔv*-kmenovými, ale odlišné od paradigmatu typu *píseň*, jsou řídké:

stromové kaštanovní nebyli podobni větvem jeho BiblKral Ez 31,8,

tvary pouze *i*-kmenové již písemně zachyceny nejsou. V následujícím období u jména kvantitativně výrazně převažují tvary odpovídající typu *píseň*, předpokládáme tedy, že jméno stejně jako *ɔv*-kmeny, s nimiž se díky svému zakončení sblížilo, a obdobně jako *i*-kmenová substantiva na *-ež* přechází k typu *píseň* již v době střední.²⁴²

4.10.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.10.4.1 V období obrozeneckém a poobrozeneckém se situace u ostatních *i*-kmenů již hodně blíží stavu v současné češtině. Pouze jména, jež se nyní skloňují výhradně podle typu *píseň*, ještě většinou používají též své původní *i*-kmenové tvary:

vytáhla z peci rychle krmy hojné Ambrož, Pestré kvítí (1883);

poutník ..., jenž v dutině své holi schovával démant Mokrý, Dumy a legendy (1888);

vzala [manželka] bez velikého debatování oprati celé domácnosti do ruky Světlá, Upom. 8 (1888);

když z té kádi vynde ČLid (1897);

já dřel ... v potu tváři Čech, Lešetínský kovář a Menší básně (1899);

nechceme-li, aby mrkev do nati hnala ČLid (1899);

dvěře ... otevřené, okolo kádi rozlité zlato vidouc Němcová, Slovenské pohádky 1.

---

²⁴² Tvary *i*-kmenové/*ɔv*-kmenové jsou v době obrozenecké a poobrozenecké u substantiva *větev* doloženy jen příležitostně, např. v Archivu 19. století ČNK je 268x doložen tvar lok. pl. *větvích* a jen 5x tvar *větvech*. Tvary dat. pl. **větve* se nevyskytují ani v tomto, ani v jiných zdrojích.

4.10.4.2 Situace na konci 19. století

Díky stejnému rodu, měkké deklinaci a řadě homonymních tvarů nemalé množství ženských *i*-kmenů nekončících na *-n* v průběhu své existence stále hojněji přejímá koncovky ženských *ja*-kmenů a díky svému nevokalickému zakončení dříve či později buď přechází k deklinačnímu typu *píseň*, nebo paralelně až do současnosti užívá tvary typů *píseň* i *kost*.

4.10.4.2.1 Pokud jména přecházejí k typu *píseň*, dochází ke změně deklinace většinou na přelomu 19. a 20. století, popř. se přechod jmen dovršuje na začátku 20. století.²⁴³ Výjimkami jsou substantiva *větev* a jména na *-ž*, která tuto změnu realizovala již v období středněčeském, a substantivum *pavlač*, inklinující k užívání *ja*-kmenových tvarů od staré češtiny, jež k deklinaci *píseň* přechází už v průběhu 19. století.²⁴⁴

4.10.4.2.2 Kolísají-li jména v současné češtině mezi deklinacemi *píseň* a *kost* nebo užívají-li tvary obou deklinací zároveň, jedná se o stav, který se ustálil již v 19. století.

4.10.4.2.3 Přehled jmen měnících částečně nebo zcela svoji deklinační příslušnost ve prospěch deklinačního typu *píseň* včetně stavu v jednotlivých historických stádiích jazyka podává následující tabulka. Deklinační příslušnost jmen je určována na základě jejich gen. sg.

stč.	střdč.	nvč.	SSČ	PČP
<i>čeled</i> , -i, zř. -ě	<i>čeled</i> , -i	<i>čeled'</i> , -di, řidč. -dě	<i>čeled'</i> , -di, -dě	<i>čeled'</i> , -di, -dě
<i>čtvrt</i> , -i	<i>čtvrt</i> , -i, řidč. -ě	<i>čtvrt</i> , -i, -ě	<i>čtvrt</i> , -i, -ě	<i>čtvrt</i> , -i, -ě
<i>drt</i> , -i	<i>drt</i> , -i, též m.	<i>drt'</i> , -ti, -tě	<i>drt'</i> , -ti, -tě	<i>drt'</i> , -ti, -tě
<i>hat</i> , -i, pozd. ojed. -ě	<i>hat</i> , -i, -ě	<i>hat'</i> , -ti, -tě	<i>hat'</i> , -ti, -tě	<i>hat'</i> , -ti, -tě
<i>hól</i> , -i, zř. pozd. -e	<i>hůl</i> , <i>holi</i> , <i>hole</i>	<i>hůl</i> , <i>hole</i> , řidč. <i>holi</i>	<i>hůl</i> , <i>hole</i>	<i>hůl</i> , <i>hole</i>

²⁴³ PSJČ a SSJČ ještě u některých jmen uvádějí jako archaické též koncovky *i*-kmenové.

²⁴⁴ Substantivum *pid'* má v období obrozeneckém a poobrozeneckém sice také pouze tvary deklinačně nevyhraněné nebo podle typu *píseň*, jeho přechod k nové deklinaci ale do tohoto období nedatujeme kvůli neprůkaznosti materiálu – k dispozici je jen velmi nízký počet exemplifikačních jmen.

<i>hut, -i, zř. -ě</i> (jen PrávSas)	<i>hut, -i,</i> <i>zř. -ě</i>	<i>huť, -ti, -tě</i>	<i>huť, -ti, -tě</i>	<i>huť, -ti, -tě</i>
<i>chut, -i, zř. -ě</i>	<i>chut, -i, ojed. -ě</i>	<i>chuť, -ti, -tě</i>	<i>chuť, -ti, -tě</i>	<i>chuť, -ti, -tě</i>
<i>jeř, -i</i>	<i>jeř, -i</i>	<i>jař, -e,</i> <i>ojed. -i</i>	<i>jař, -e</i>	<i>jař, -e</i>
<i>kád, -i, ojed. -ě</i>	<i>kád, -i, -ě</i>	<i>kád', -dě,</i> <i>řidč. -di</i>	<i>kád', -dě</i>	<i>kád', -dě</i>
<i>labut/labud,</i> <i>-i</i>	<i>labut/labud,</i> <i>-i, -ě</i>	<i>labuť, -ti, -tě</i>	<i>labuť, -tě</i>	<i>labuť, -tě</i>
<i>lat, -i</i>	<i>lat, -i, -ě</i>	<i>lať, -tě, řidč.</i> <i>-ti, též m.</i>	<i>lať, -tě</i>	<i>lať, -tě</i>
<i>lúč, -i</i>	<i>louč, -i,</i> <i>těž m.</i>	<i>louč, -i, -e,</i> <i>těž m.</i>	<i>louč, -e</i>	<i>louč, -e</i>
<i>nat, -i</i>	<i>nat, -i</i>	<i>nať, -ti, -tě</i>	<i>nať, -tě</i>	<i>nať, -tě</i>
<i>nit, -i</i>	<i>nit, -i,</i> <i>ojed. -ě</i>	<i>nit, -ti, -tě</i>	<i>nit, -i, -ě</i>	<i>nit, -i, -ě</i>
<i>ocel, -i, -e</i>	<i>ocel, -i, -e,</i> <i>těž m.</i>	<i>ocel, -i, -e</i>	<i>ocel, -i, -e</i>	<i>ocel, -i, -e</i>
<i>oprat, -i</i>	<i>oprat, -i, -ě</i>	<i>oprať, -ti, -tě</i>	<i>oprať, -tě</i>	<i>oprať, -tě</i>
<i>ottěž/otěž, -i</i>	<i>otěž, -?</i>	<i>otěž, -e,</i> <i>zř. -i</i>	<i>otěž, -e</i>	<i>otěž, -e</i>
<i>otúmrť, -i</i>	<i>odúmrť, -i</i>	<i>odúmrť, -ti, -tě</i>	<i>odúmrť, -ti, -tě</i> (SSJČ)	–
<i>pavlač, -i, -ě</i>	<i>pavlač, -e,</i> <i>řidč. -i</i>	<i>pavlač, -e,</i> <i>těž m.</i>	<i>pavlač, -e</i>	<i>pavlač, -e</i>
<i>pec, -i</i>	<i>pec, -i, -e</i>	<i>pec, -i, -e</i>	<i>pec, -e</i>	–

<i>pečět, -i,</i> ojed. -ě	<i>pečet, -i,</i> pozd. a řidč. -ě	<i>pečet', -ti,</i> řidč. -tě	<i>pečet', -ti, -tě</i>	<i>pečet', -ti, -tě</i>
<i>perut, -i</i>	<i>perut, -i, -ě</i>	<i>perut', -ti,</i> -tě	<i>perut', -ti, -tě</i>	<i>perut', -ti, -tě</i>
<i>pied, -i</i>	<i>píd, -i, zř. -ě</i>	<i>píd', -dě</i>	<i>píd', -dě</i>	<i>píd', -dě</i>
<i>plet¹/plt,²⁴⁵ plti</i>	<i>plt, -?</i>	<i>plt', -ti,</i> -tě	<i>plt', -ti,</i> -tě (SSJČ)	–
<i>prótrž, -?²⁴⁶</i>	<i>průtrž, -e, -i,</i> též m.	<i>průtrž, -e,</i> ojed. -i, též m.	<i>průtrž, -e</i>	<i>průtrž, -e</i>
<i>přietrž, -i</i>	<i>přitrž, -e, -i,</i> též m.	<i>přitrž, -e,</i> zř. -i	<i>přitrž, -e</i>	<i>přitrž, -e</i>
<i>rozkoš, -i</i>	<i>rozkoš, -i, -e</i>	<i>rozkoš, -e,</i> zř. -i	<i>rozkoš, -e</i>	<i>rozkoš, -e</i>
<i>řit, -i</i>	<i>řit, -i, -ě</i>	<i>řit', -ti,</i> -tě	<i>řit', -ti, -tě</i>	<i>řit', -ti, -tě</i>
<i>sběř, -i</i>	<i>sběř, -i</i>	<i>sběř, -e,</i> zř. -i	<i>sběř, -e</i>	<i>sběř, -e</i>
<i>siet, -i, zř. -ě</i>	<i>sít, -i, řidč. -ě</i>	<i>sít', -tě,</i> řidč. -ti	<i>sít', -tě</i>	<i>sít', -tě</i>
<i>spřež, -i</i>	<i>spřež, -e</i>	<i>spřež, -e,</i> zř. -i	<i>spřež, -e</i>	<i>spřež, -e</i>
<i>strž¹,²⁴⁷ -i</i>	<i>strž, -e, -i,</i> též m.	<i>strž, -e,</i> též m.	<i>strž, -e</i>	

²⁴⁵ Substantivum s významem ‚plet', pramen, soustava vorů spojených za sebou'. Jiné je *plet², -i* ‚plet'.

²⁴⁶ Morfologická charakteristika -ě uváděná v StčS není jednoznačně doložitelná, lexém lze stejně dobře, ne-li opodstatněji řadit k *i*-kmenům.

²⁴⁷ Substantivum má ve staré češtině významy ‚protržené místo v hrázi rybníka; otvor ap., kudy odtéká voda' a je odvozeno od sloves *strhnúti, strhnúti se*. Jiné je jen stč. *strž²*, dřev, jádro, stržeň (nár.)'.

<i>tvář</i> , -i, zř. -ě	<i>tvář</i> , -i, -e	<i>tvář</i> , -e, řidč. -i	<i>tvář</i> , -e	<i>tvář</i> , -e
<i>větev</i> , -tvi, -tve, -tvě, větva, -y	<i>větev</i> , -tve	<i>větev</i> , -tve, ojed. -tvi, zř. větve, -e, ojed. větva, -y	<i>větev</i> , -tve	<i>větev</i> , -tve
<i>žluč</i> , zř. arch. <i>žlč</i> , -i, -ě	<i>žluč</i> , -i, -e, též m.	<i>žluč</i> , -i, -e	<i>žluč</i> , -i, -e	<i>žluč</i> , -i, -e
<i>žrd</i> , pozd. <i>žerd</i> , -i	<i>žerd</i> , -ě	<i>žerd'</i> , -di, -dě	<i>žerd'</i> , -di, -dě	<i>žerd'</i> , -di, -dě

Tabulka 27. Ženská *i*-kmenová substantiva končící na jiný konsonant než *-n*, přecházející částečně nebo zcela k typu *píseň* a jejich vývoj v historické a nové češtině

4.10.4.2.4 Ne všechna ženská *i*-kmenová substantiva končící na jiný konsonant než *-n* přecházejí v novější češtině nebo na přelomu 19. a 20. století k typu *píseň*. V tom, zda si jména zachovávají svoji původní deklinační příslušnost, nebo ji mění, lze vysledovat jisté tendence, které se však většinou neuplatňují bezvýhradně; stejně jako u vícerozých jmen na deklinační (ne)stabilitu *i*-kmenových feminin končících na jiný konsonant než *-n* nezřídka působí více faktorů zároveň.

4.10.4.2.4.1 Klíčovými jsou u této skupiny jmen podle našeho mínění foneticko-fonologické aspekty, konkrétně kvalita finálního konsonantu slova, případně kombinace dvou posledních hlásek jména a (ne)přítomnost vokalických paradigmatických alternací.

4.10.4.2.4.1.1 K typu *píseň* zcela nebo částečně přecházejí:

- substantivum *větev* a všechna substantiva zakončená na *-ř* (*ječ*, *sběř*, *tvář*);
- většina substantiv končících na tupé sykavky a polosykavku *č* (*ottěž*, *prótrž*, *přietrž*, *spřěž*, *strž*; *rozkoš*; *lúč*, *pavlač*). Deklinační příslušnost nemění frekventovaná a k centrální slovní zásobě patřící substantiva *řeč* a *lež* a méně užívaná jména *myš*, *veš*;²⁴⁸

²⁴⁸ Obě tato jména pojmenovávají živé entity, což ale, jak se domníváme, při zachování deklinační příslušnosti jmen nehraje podstatnou roli, srov. níže bod 4.10.4.2.4.5.

– některá jména zakončená na *-d*, *-t*. Tendenci k přechodu projevují zejména substantiva, u nichž před finální alveolárou předchází likvida, nepřední vokály *a*, *u* nebo přední samohlásky *ie*, *i* (*čeled*, *žrd*, *kád*, *pied*; *čtvrť*, *drt*, *hat*, *hut*, *chut*, *nit*, *otúmrť*, *pečet*, *perut*, *plet^l/plt*, *řit*, *labut*, *lat*, *nat*, *oprát*, *siet*);²⁴⁹

– pouze částečně jména zakončená na *-l* (*hól*, *ocel*).

4.10.4.2.4.1.2 Původní deklinační příslušnost zachovávají:

– všechna substantiva končící původně na retnice (*leb*, *obuv*, *otep*) s výjimkou substantiva *větev*;

– všechna substantiva zakončená na ostré sykavky a polosykvavku *c* (*Rus*, *směs*, *ves*; *kolomaz*; *moc*, *nemoc*, *noc*, *pomoc*, *věc*) s výjimkou feminina *pec*;

– všechna jména zakončená na *-st*, tj. i četná substantiva na *-ost* (*bolest*, *čelúst*, *čest*, *čiest*;²⁵⁰ *hrst*, *chrast*, *kořist*, *klest*, *lest*, *mast*, *past*, *pelest*, *pěst*, *plst*, *pověst*, *prst* ‚půda‘, *ratolest*, *srst*, *strast*, *trest*, *vlast*; *bujnost*, *drahost*, *milost* aj.);

– substantiva zakončená na *-d*, *-t*, u nichž před finálním konsonantem k r. 1300 předchází *ě*, *e*, řidčeji jiná hláska (*hrud*, *měd*, *otověd*, *výověd*, *zed*, *zověd*; *chot*, *obět*, *pamět*, *plet²*, *rtut*, *rukověť*, *smet*, *smrt*, *snět*, *závěť*);²⁵¹

– jednoslabičná jména s vokalickými alternacemi *e × 0* (*leb*, *zed*, *ves*, *lež*, *veš*);

– část jmen končících na *-l* (*běl*, *mysl*, *sól*).

4.10.4.2.4.2 Vliv na změnu deklinační příslušnosti má i typ substantiva.

4.10.4.2.4.2.1 Deklinačně nepoměrně stabilnější než jména konkrétní jsou abstrakta. Původní deklinační příslušnost zachovávají i hojná abstrakta na *-d*, *-t*, u nichž by příklon k typu *píseň* odstranil alternaci tvrdého a měkkého konsonantu v tvarotvorném základu slova (srov. jména na *-ost*, deriváty sloves *pověděti*, hojně užívané výrazy *obět*, *pamět*, *smrt* aj.). Některá jednotlivá abstraktní substantiva však k typu *píseň* přecházejí (*čtvrť*, *chut*, *přietrž*, *rozkoš*), je to ale pouze zlomek z celkového počtu těchto jmen a jedná se o jména spíše jen okrajově užívaná.

4.10.4.2.4.2.2 Zjevně vyšší tendenci k přechodu k nové deklinaci vykazují jména konkrétní (*hól*, *kád*, *lat*, *siet*, *pavlač* aj.). Opět se ale nejedná o tendenci s univerzální platností – jiná

---

²⁴⁹ Jediné femininum mající před koncovým *-t* zadní vokál *o*, totiž substantivum *chot*, k typu *píseň* nepřechází, neboť by došlo k nežádoucí tvarové homonymii se stejně znějícím *jo*-kmenovým maskulinem.

²⁵⁰ Nč. *část*.

²⁵¹ Při přechodu substantiv zakončených na *-ěd*, *-ět*, *-ed*, *-et* k typu *píseň* by vznikly tvary gen. sg., nom. a akuz. pl. zakončené na *-ědě*, *-ětě* (**odpovědě*, **obětě*), popř. *-edě*, *-etě*, nepřijatelné zřejmě částečnou tvarovou podobou se slovesnými participii.

konkrétní deklinační příslušnost nemění (*sól, měd, hrst, směs, myš* aj). Nápadná je tato tendence zejména na úrovni dílčích, početně nepříliš obsazených subsystémů:

- ze jmen zakončených na *-c* přechází k typu *píseň* jediné substantivum – ve srovnání s ostatními jmény – hojně užívanými abstrakty méně frekventované konkrétním *pec*;
- ze jmen zakončených na *-č, -ž* původní deklinační příslušnost zachovávají pouze frekventovaná, centrální abstrakta *řeč* a *lež*.

4.10.4.2.4.3 Deklinační stabilitu jmen ovlivňuje též, jak je patrné již na příkladech uvedených v bodech 4.10.4.2.4.1.1 a 4.10.4.2.4.2.2, frekvence užívání substantiv a jejich postavení na ose centrum – periferie slovní zásoby.

4.10.4.2.4.3.1 Frekventovaná jména patřící k centru slovní zásoby (*otpověď, smrt, moc, nemoc, věc, řeč, lež* aj.) jsou deklinačně stabilní,

4.10.4.2.4.3.2 jména řadící se k periférii lexika (*ocel, jař, pied, žrd, lúč* aj.) jsou náchylná ke změně deklinace.²⁵²

4.10.4.2.4.4 Zachování deklinační příslušnosti u této skupiny jmen naopak nikterak neovlivňuje původ ani perifernost slovtvorného typu – substantiva s neproduktivními, z hlediska pozdějších dobových uživatelů obtížně vydělitelnými sufixy patří jak ke jménům, jež svoji deklinační příslušnost zachovávají (*mast, past, pověst, smet, zpověď* aj.), tak mění (*prótrž, sběř, strž* aj.).

4.10.4.2.4.5 Volbu paradigmatu neovlivňuje ani skutečnost, zda se jedná o jména pojmenovávající živé entity (*labut, myš, veš*), popř. přímo osoby (*čeled, sběř*), neboť u jmen při změně paradigmatu nedochází ke změně rodu. Ženský rod sám o sobě není na závalu, protože jména označující zvířata slouží jako generická feminina k označení zvířecího druhu (typ *kočka, koza*) a substantiva pojmenovávající osoby jako kolektiva v širším slova smyslu.²⁵³

---

²⁵² Deklinační příslušnost ale nemění všechny nefrekventované periferní lexémy – např. u jmen *otep, chrast, pleť* ke změně deklinace nedochází.

²⁵³ K pojetí a vymezení jmen hromadných srov. Daneš 1967: 477n. Tento typ jmen Daneš na s. 477–478 nazývá „jmény významu hromadného“.

4.10.5 Přehled deklinační příslušnosti ženských *i*-kmenů nekončících na *-n*

Pro dokreslení historického vývoje a pro úplnost podávaných informací přikládáme souhrnný přehled všech analyzovaných ženských *i*-kmenových substantiv zakončených na jiný konsonant než *-n* a jejich deklinační příslušnosti v současné spisovné češtině.²⁵⁴

jména v n. č. skloňovaná podle typu <i>kost</i>	jména v n. č. skloňovaná podle typů <i>píseň</i> i <i>kost</i>	jména v n. č. skloňovaná podle typu <i>píseň</i>
jména zakončená na retnice		
<i>leb</i> (SSJČ), <i>obuv</i> , <i>otep</i> ; <i>obrv</i> (nč. též m. a <i>obrva</i> f.; SSJČ); <i>oděv</i> , <i>ohlav</i> (nč. m.; SSJČ)	–	<i>větev</i>
jména zakončená na <i>-l</i>		
<i>běl</i> , <i>mysl</i> , <i>sól</i>	<i>ocel</i>	<i>hól</i> pomnožná: <i>húslí</i> , <i>jěslí</i>
jména zakončená na <i>-ř</i>		
		<i>jěř</i> , <i>sběř</i> , <i>tvář</i> pomnožná: <i>dřvi</i> / <i>dveři</i> / <i>dvěři</i>
jména zakončená na <i>-d</i>		
<i>hrud</i> , <i>měd</i> , <i>otpověd</i> , <i>výpověd</i> , <i>zed</i> , <i>zpověd</i>	<i>čeled</i> , <i>žrd</i>	<i>kád</i> , <i>pied</i>
jména zakončená na <i>-t</i>		
jména zakončená na <i>-st</i>		
<i>bolest</i> , <i>čelúst</i> , <i>čest</i> , <i>čiest</i> , <i>hrst</i> , <i>chrast</i> , <i>kořist</i> , <i>klest</i> , <i>lest</i> , <i>mast</i> , <i>past</i> , <i>pelest</i> , <i>pěst</i> , <i>plst</i> , <i>pověst</i> , <i>prst</i> ‚půda‘,		

²⁵⁴ Jména jsou uváděna ve staročeské hláskové podobě.

<i>ratolest, srst, strast, trest,</i> <i>vlast,</i> všechna substantiva na <i>-ost</i>		
ostatní		
<i>chot, obět, pamět, plet², rtut,</i> <i>rukověť, smet (SSJČ), smrt,</i> <i>snět, závět</i>	<i>čtvrť ,čtvrtina‘, drt, hat, hut,</i> <i>chut, nit, otúmrť, pečet,</i> <i>perut, plet¹/plt (SSJČ), řit</i>	<i>labut, lat, nat, oprat, siet</i>
jména zakončená na <i>-c</i>		
<i>moc, nemoc, noc, pomoc,</i> <i>věc</i>		<i>pec</i>
jména zakončená na <i>-z</i>		
<i>kolomaz</i>		
jména zakončená na <i>-s</i>		
<i>Rus, směs, ves</i>		
jména zakončená na <i>-č</i>		
<i>řeč</i>	<i>žluč/žlč</i>	<i>lúč, pavlač</i>
jména zakončená na <i>-ž</i>		
<i>lež</i>		<i>ottěž, prótrž, přietrž, spřěž,</i> <i>strž</i>
jména zakončená na <i>-š</i>		
<i>myš, veš</i>		<i>rozkoš</i>

Tabulka 28. Ženská *i*-kmenová substantiva končící na jiný konsonant než *-n* a jejich deklinační příslušnost v současné češtině

4.11 *I*-kmenová pomnožná feminina

Vývoj *i*-kmenových pomnožných feminin není předmětem této práce, neboť tato jména nemají jednotné číslo a během svého vývoje nepřecházejí k typu *píseň*, ale k typu *duše*, navíc se jejich přechod k nově užívané deklinaci realizuje již během období staročeského, tedy ještě před vznikem typu *píseň*. Zmiňujeme ho však proto, že dobře dokresluje deklinační nestabilitu ženských *i*-kmenů nekončících na *-(o/e)st* na straně jedné a progresivitu měkkých ženských deklinací *duše*, *píseň* ve vzájemné konkurenci měkkých a zvláště pak nevokalicky zakončených ženských deklinací na straně druhé – k typům *píseň*, *duše* přechází v historických fázích češtiny řada původních ženských *i*-kmenů, všechny *ɔv*-kmeny, několik *a*-kmenů a některá, vcelku početná jména vícerodá.²⁵⁵

Přecházejí k nim – konkrétně k typu *duše* – i všechny ženské pomnožné *i*-kmeny. Na tuto skutečnost upozorňuje již Trávníček 1935: 327: „Pomnožná jména *jesle*, *housle*, *sáně* (*saně*), *dveře* (*dve-*) skloňují se veskrze podle *duše* (...), jen poslední z nich má starý instr. *dveřmi*.“²⁵⁶ Situace v historické češtině není bez paralel – již ve staroslověnině k některým femininům na *-ost* existují dubletní pomnožné formy na *-ošte*,²⁵⁷ stč. *-ošče*,²⁵⁸ jež se skloňují jako ženské *ja*-kmeny.

Sekundární tvary a formy podle *ja*-kmenové deklinace se u *i*-kmenových pomnožných substantiv objevují a běžně užívají již ve 14. století:

s húslemi ŽaltWittb 80,3 (*s húslemi* ŽaltKlem);

i bychu zavřěny dveře BiblDrážď Mt 25,10;

miesto lože měkkého jsú jesle hrubé PasMuza 85;

ež jsem já dveře ovčie KristA 71r;

vezmeš húsle, obejdiž město Pror Is 23,16,

paralelně vedle tvarů *i*-kmenových:

to milé děťátko, v jėslech ležě, plakáše PasMuza 48;

svatý Petr ke dřvem přišed, vníti nemohl KristA 96r;

---

²⁵⁵ Viz výše uvedené kapitoly této práce.

²⁵⁶ Trávníčkův výčet lze doplnit ještě o periferní staročeská substantiva *těhli/tiehli* ‚tažné zařízení, popř. jeho část‘, ojediněle doložené v podobě *těhle* či *tiehle* v Klaretově *Glosáři*, srov.:

traha tiehle KlarGlosA 2075,

a řídce užívané jméno *objědi* ‚ohlodky, ojedené zbytky potravy‘:

Antikrist zkazil jest vieru ... a nadělal z ní objědi d'áblových ChelčSíť 149v.

²⁵⁷ Srov. Komárek 2012: 175, viz též zde výše bod 2.4.4.1.

²⁵⁸ Gebauer 1960: 220n. tato jména klasifikuje jako *-st-ja*-kmeny a upozorňuje na jejich poziční distribuci: „drží se tu většinou jen v jistých výrazech adverbálních“.

veseliti se bude panna v húslech, mladí a staří spolu Pror Jr 31,13.

Do doby střední jména přecházejí jako substantiva skloňovaná především podle *ja*-kmenové deklinace.²⁵⁹

Tvarotvorný základ většiny pomnožných *i*-kmenových substantiv měnících deklinaci je zakončen na konsonanty, na něž často končí jiná jména přecházející od ženských *i*-kmenů k typu *píseň*, a na likvidu *l*, jež během svého vývoje vykazuje četné nepravidelnosti a zvláštnosti oproti jiným českým hláskám.

---

²⁵⁹ K tomuto závěru se kloníme především na základě tvarů přímých pádů zakončených na *-e*. V nepřímých pádech je u jmen doložena ještě řada *i*-kmenových koncovek.

4.12 *Bja*-kmenová feminina

4.12.1 V průběhu svého historického vývoje k typu *píseň* přecházejí také některá ženská jména patřící – obdobně jako *ɔv*-kmenová substantiva – k další z periferních a ustupujících ženských deklinací, k deklinaci *ɔja*-kmenové. Nejedná se ale zdaleka o všechna feminina, jež k tomuto typu původně patřila – deklinační příslušnost mění pouze ta staročeská apelativa domácího původu, jež označují neživé, neosobové entity a nekončí na *-lí*, tedy substantiva *laní* a *lodí*.²⁶⁰

4.12.2 Stadium staročeské

V době staročeské obě jména ještě bez větších výkyvů náležejí k deklinaci *ɔja*-kmenové:

neb i laní na poli porodila jest Pror Jr 14,5;

kako tě jest lodí přenesla HradProk 10r;

když vyjidechu z lodie, poznachu jeho mnozí BiblOl Mc 6,54;

božiem připravením nalezl jednu laní, ješto jemu mléčný pokrm dáváše PasTisk 191r,

byť se u nich objevují i méně četné tvary a formy vymykající se primárnímu paradigmatu.

U obou substantiv zaznamenáme mj. tvary nom. sg. se zakončením slova zapsaným *-ye/-ie/-ije*, např.:

hinula laneye KlarBohO 175 (*laní* KlarBohE, KlarBohF);

nepřěšla jest lodye veslářová Pror Is 33,21,

jež Gebauer 1960: 250 a 251 interpretuje dvojím různým způsobem: zápis *laneye* zřejmě kvůli žádoucímu počtu slabik ve verši Klaretova slovníku jako *ja*-kmenový nom. sg., tedy *laně*,²⁶¹ kdežto zápis *lodye* jako novotvar *ɔja*-kmenového nom. sg. *-ie*,²⁶² tedy *lodie*, přestože i v tomto tvaru by analogicky bylo možné vidět *ja*-kmenový nom. sg. (*lodě*) jako v předchozím případě.

U feminina *lodí* jsou ve staré češtině doloženy též tvary střední *ɔjo*-kmenové deklinace:

jedno li lodí v moři i s kúpí zahyne ŠtítBes 200;

miaparo malé lodie SlovKlem 64r,

a nepřímé femininní plurálové tvary *i*-kmenové:

tehdy přijedú na lodech z Lampart BiblOl Nu 24,24;

---

²⁶⁰ Substantivum *rolí* přechází k *ja*-kmenům (srov. nč. *role*). Obdobnou odolnost vůči přechodu k typu *píseň* projevují i jiná nepomnožná jména zakončená na *-l* + vokál (*ja*-kmenové femininum *úhehle/úlehl*, některá jména vícerodá). Vývoj pomnožných jména je specifický, viz výše podkapitulu 4.11.

²⁶¹ Srov. Gebauer 1960: 250: „vedle toho vznikají tvary *laně*, *laň* podle *dušě*“.

²⁶² Srov. Gebauer 1960: 237, 239 a 251.

svatý Augustin přirovnává zákony k těm lodem, ješto u břeha stojie ŠtítKlem 71v;
s lodmi těžkými ArchČ 16,389 (1491).

Vzhledem k celkovému počtu dokladů je ale četnost novotvarů u obou jmen nízká a nezpochybňuje základní deklinační příslušnost substantiv v daném období.

4.12.3 Stadium středněčeské

V období středněčeském jsou u obou jmen doloženy tvary a formy deklinace *lja*-kmenové:

chromou jalovou laní přivezl ArchPís 1723;

jako lodí, ješto plyne přes prudkou vodu MarPost 495,

ja-kmenové:

cerva :: laně RešSlovA Rrrr3r;

svého laně plodu pozbývá KomŽal 31;

tato loď zachovaná byla, aby lidé nehynuli FrozObr 58,

a již od počátku období také formy bez vokalického zakončení:

tak veliké věci, jak ... dovedla jest ona smyšlená laň Sertoriova HrubPřekl 146r;

když co zastřelí, tehda na loď vezme to, veze až k městu TrestHrad 26;

pro památku toho divu dal hrabě na hrobovým rameně pod erbem hraběnciným laň vytesati Jenov E7v.

U feminina *lodí* nadto zaznamenáme i tvary *i*-kmenové, tentokrát již nikoliv pouze plurálové:

tu teprv já z lodi své vyšel jsem CestČern 212;

byla povodeň veliká v Praze, takže na Ovocném trhu lidé se na lodech vozili KuthKron I4v.

Přes vysokou tvarovou variabilitu u tohoto frekventovaného jména stále jednoznačně převažuje skloňování podle původní deklinace *lja*-kmenové:

kniže ... procházeje se i uhlídal lodí hostinské ApolKron C2;

mnoho nekajících Jonášů v lodí církve jest KomHistLas 161;

nechtěl déle prodlívati, ale sedna na lodí, plavil se s jinýma PasSur 9;

jest jako lodí, která vlnobitím mořským se zmítá po moři, a však nikdy netone BiblVácl 261 (ad A 22).

Oproti tomu u méně doloženého feminina *laní* jsou tvary bez vokalického zakončení a tvary *lja*-kmenové i *ja*-kmenové zastoupeny víceméně rovnoměrně. Jak ukazuje vývoj tohoto substantiva v nadcházejícím období, dochází na rozhraní mezi obdobími barokním a obrozeneckým ke zlomu vývoje a k přechodu substantiva k typu *píseň*.

4.12.4 Stadium obrozenecké a poobrozenecké

4.12.4.1 V období následujícím je totiž jméno *laní* coby *ɔja*-kmen doloženo již jen dvakrát, a to pouze v první polovině obrozeneckého období:

padá co rychlá laní z ručnice raněná Thám, Alm. 94 (1785), pod. *Básně v řeči vázané* 10 (1812).

Nečetné jsou i doklady s koncovkami *ja*-kmenovými, ty se ale řídce užívají v průběhu celého 19. století:

vyskočí a tatam je plachá laně Stankovský, Faust 4, 10 (1872);

oči se jí porozšířily a naslouchá jak laně Jirásek, Maryla 96 (1887).

U jména převažují tvary podle deklinačního typu *píseň*:

laň k ní [luně] hledí v tichém mlází Šmilkovský, Básně 59, 24 (1874);

malého synáčka kojí laň Herben, Do třetího 125, 8 (1885),

hojně užívané i v rýmové pozici:

pán na vraníku napřaženou braň a jako šipka před ním bílá laň Erben, Kytice 118;

s druhého břehu štíhlá laň milostným okem zírá naň [na jelena] Paleček 190, 32v (1873).

4.12.4.2 Substantivum *lodí* je v souladu se zakončením svého tvarotvorného základu (nejedná se o nazálu *-n*) konzervativnější – původní *ɔja*-kmenové tvary si udržuje déle a užívá je hojněji než femininum *laní*. Převážná část jeho *ɔja*-kmenových dokladů pochází z doby obrozenecké, jakkoliv to není bezvýhradným pravidlem:

španielská lodí utonula Šedivý, Mar. a On. 10, 7 (1808);

šel jsem ... do Hamburku, kdež jsem na lodí sedl Jindy a nyní 2, 23r (1830);

nadarmo letí plachtou rychlá lodí Vymazal, Slov. poezie 127, 2r (1878).

U jména se zároveň v hojné míře vyskytují i tvary, jež lze přiřadit k typu *píseň* i k deklinaci *ja*-kmenové:

moře loděmi římskými téměř pokryté Tomíček, Děje angl. země (1849);

moře přeplul, z lodě šťastně vystoup' Kapper, Gusle (1882);

alou, sednem na lodě a pojedem ČLid (1893);

scházejí se tu lodě s jižním zbožím Sládek, Americké obrázky,

nebo k deklinaci *i*-kmenové:

on hned skokem z lodí prchne Jablonský, Básně (1841);

moře lodmi zorané Píček, Písně 3 (1852);

shlukli se kol lodi kapitána s křikem Hálek, Černý prapor (1867);

o skálu se ztroskotají lodi Krásnohorská, Z máje žití (1871).

Běžně doloženy jsou také sekundární formy nom. a akuz. sg. bez vokalického zakončení:

jeho loď je za tři domy Jablonský, Básně (1841);

ty stoupni na loď a ta poletí jak ... střela Miriovský, Básně (1869);

vytáhli kotvy, stoupá loď v čarovný moře chrám Base, Siluety (1883),

oproti tomu řídké je užití nom. sg. s jednoznačně *ja*-kmenovou koncovkou:

loupežnická loď i s kořistí byla vzadu k pramíče ... připnuta Kramerius, Več. vyražení 1, Kšaft 86 (1830);

my jsme bouří litou hnaná loď Goll, Básně (1874);

výše uvedené deklinačně nejednoznačné tvary typu *loď, z loď, loděmi* aj. je tedy zapotřebí řadit spíše k typu *píseň* než k deklinaci *ja*-kmenové.

V průběhu 19. století k substantivu *lodí* stále více pronikají tvary se sekundárními koncovkami typů *píseň* a *kost* včetně nulových koncovek přímých singulárních pádů. V 2. polovině 19. století u něj tyto tvary, odstraňující vysokou homonymii původních *ja*-kmenových tvarů, již bezesporu převažují a jméno mění svoji deklinační příslušnost ve prospěch obou těchto měkkých, nevokalicky zakončených deklinací, podle nichž se skloňuje i v současné spisovné češtině. Skutečnost, že nikdy zcela nepřešlo k typu *píseň*, ale během svého vývoje se přimklo i k deklinaci *i*-kmenové, byť s ní i po provedení všech hláskových změn má méně shodných tvarů než s typem *píseň*, přičítáme jeho zakončení na alveoláru *-d'*, vyskytující se i u ženských *i*-kmenů, z nichž některé též zčásti, jiné zcela v průběhu svého vývoje a ve stejné době jako femininum *lodí* přecházejí k typu *píseň*.²⁶³

---

²⁶³ Viz výše podkapitolu 4.10.

5. Vznik deklinačního typu *píseň*

5.1 Datace a periodizace procesu

5.1.1 Nový ženský deklinační typ *píseň* vzniká díky vysoké tvarové homonymii řady převážně měkkých kmenových deklinací jako protějšek historické *i*-kmenové deklinace *kost*. Patří k němu feminina končící v nom. sg. na měkký konsonant a mající v gen. sg. koncovku *-e*, jež po některých měkkých souhláskách nabývá grafické podoby *-ě*. Deklinace, které se na konstituování tohoto nového, nekmenového deklinačního typu podílejí, zahrnují buď jména s nevokalickou finálou, nebo jména s alternujícím vokalickým i nevokalickým zakončením. Koncová souhláska jmen měnicích v průběhu historického vývoje jazyka svoji deklinační příslušnost a přecházejících k typu *píseň* nemusí být vždy měkká – je-li tvrdá, dochází během vývojového procesu k jejímu analogickému změkčení. To plošně probíhá již v době staročeské u *i*-kmenových feminin končících po depalatalizaci finál na *-n*.

5.1.2 Formování typu *píseň* během období staročeského

5.1.2.1 Po zániku jerů a ztvrdnutí palatalizovaných finál končí některé ženské *i*-kmeny v přímých singulárových pádech na tvrdou souhlásku, v řadě jiných pádů však u těchto jmen před koncovkami stojí konsonanty měkké, takže vzniká nežádoucí alternace tvarotvorného základu. U substantiv zakončených na *-d*, *-t*, *-n* se na úrovni jednotlivých slov i dílčích skupin jmen (soudržnou a shodně se vyvíjející podskupinou jsou substantiva zakončená na *-n*) různou měrou projevuje systémový tlak na odstranění těchto alternací a sjednocení tvarotvorného základu, což se děje dvěma způsoby: přejímáním koncovek jiných měkkých deklinací, zejména ženské deklinace *ja*-kmenové (5.1.2.2), a pronikáním měkkého konsonantu z jiných tvarů jména do přímých singulárových pádů substantiv (5.1.2.3). Tyto změny a přechod k typu *píseň* se nejdříve a v úplnosti realizovaly u *i*-kmenových substantiv zakončených na nazálu *-n*.²⁶⁴

---

²⁶⁴ Příslušné změny neproběhly u všech *i*-kmenových feminin se ztvrdlou finálou:

– během historického vývoje nedošlo k změkčení finálního konsonantu převážné většiny jmen na *-st* (srov. nč. *bolest*, *hrst*, *mast*); výjimkou jsou lexémy *prst'* ‚půda‘, u něhož měkkost finály odstraňuje homonymii s maskulinem *prst*, a slovo *plst*, užívané i ve variantě *plst'*. Tvrdý koncový konsonant zachovávají všechna substantiva na *-ost* (nč. *hrdost*, *milost*, *věčnost*) a také některá jména jednotlivá na *-t* (frekventované nč. *smrt*, periferní *čtvrť*, u něhož tvrdé zakončení slouží k odlišení jména od feminina *čtvrť* jiného původu, a *nit*). Zbývající jména na *-t* a všechny ženské *i*-kmeny zakončené na *-d*, *-n* mají již

5.1.2.2 K *i*-kmenovým femininům končícím na *-n* začínají v období staročeském díky vysoké tvarové homonymii měkkých deklinací pronikat koncovky jiných skloňovacích typů. Tradičně se na základě shodného rodu a jednoznačně určitelných pádů soudí, že se jedná o koncovky ženské deklinace *ja*-kmenové,²⁶⁵ ale vzhledem k existenci nezanedbatelného počtu vícerodých substantiv, jež se zároveň skloňují podle mužské deklinace *jo*-kmenové a ženských deklinací *i*-kmenové a/nebo *ja*-kmenové, popř. též *a*-kmenové, nebo podle vesměs měkkých deklinací středních,²⁶⁶ lze v případě některých pádů (gen. sg., akuz., vok. a lok. pl., popř. též dat. pl.) předpokládat možnost převzetí tvarů také jiných měkkých skloňovacích typů. Novotvary nom. a instr. pl. jsou beze sporu *ja*-kmenového původu.

Tvary s koncovkami přejatými od jiných deklinací jsou řídce doloženy již od 1. poloviny 14. století (*myslili sú prázdne* ‚na pošetilé věci‘, *básněmi*, *v sieniech*), v průběhu 15. století dochází k jejich masivnímu rozšíření. Na konci staročeského období jsou tyto novotvary již značně frekventované.

5.1.2.3 Zároveň se mění kvalita koncového konsonantu substantiv, u jmen na *-sn*, *-zn*, *-žn* i celé zakončení lexémů a jejich slabičná struktura. Od 1. poloviny 14. století před koncový konsonant těchto jmen v nom. a akuz. sg. začíná rychle pronikat vkladné *e* (vznikají formy typu *bázen*, *piesen*), díky čemuž se kombinace koncových hlásek „sykavka + nazála“ stává snáze vyslovitelnou a tvary nom. a akuz. sg. se počtem slabik vyrovnávají jiným tvarům téhož jména. U obou subtypů *i*-kmenů na *-n* se pod vlivem řady jiných tvarů téhož jména prosazuje zakončení nom./akuz. sg. na *-ň* – zápisy s měkkou finálou (*báseň*, *kázeň*, *dlaň*, *žeň*) jsou doloženy od 1. poloviny 15. století.²⁶⁷ Formy s vloženým vokálem *-e-* u substantiv na *-sn*,

---

v novější češtině na konci slova souhlásku měkkou (nč. *huť*, *oprat’*, *pečet’*; *čeled’*, *měd’*, *žerd’*; *báseň*, *bázeň*, *dlaň*);

– řada ženských *i*-kmenů zakončených na *-d*, *-t* k typu *pišeň* nikdy nepřešla (nč. *hrud’*, *měd’*, *odpověď*; *část*, *čest*, *kořist*; jména na *-ost*, *-est*), část z nich ale užívá sekundární koncovky typu *pišeň* (zvláště v dat. a lok. pl.);

Pokud k výše uvedeným změnám dochází, neprobíhají u všech jmen ve stejném rozsahu ani čase:

– některá substantiva končí na měkký konsonant, ale skloňují se i nadále podle typu *kost* (nč. *zed’*, *paměť*, *smet’*), jiná jména se stejným zakončením změnila svoji deklinační příslušnost a přešla k novému skloňovacímu typu (nč. *kád’*, *labuť*, *nat’*);

– některá jména se i v současné spisovné češtině skloňují zároveň podle typů *pišeň* i *kost* (nč. *čeled’*, *drť*, *pečet’*), jiná přešla k typu *pišeň* zcela (nč. *daň*, *pid’*, *sít’*);

– některá substantiva přešla k typu *pišeň* dříve (nč. *báseň*, *síň*, *žeň*), jiná později (nč. *lať*, *oprat’*, *žerd’*).

²⁶⁵ Srov. Gebauer 1960: 216–217; Vážný 1964: 54–55; Šlosar 1986: 161–162; Komárek 2012: 175; Kosek 2014: 72–73.

²⁶⁶ Viz podkapitoly 4.6–4.8.

²⁶⁷ Na základě písemných záznamů samozřejmě nelze vyloučit ani možnost, že ke změkčení finální nazály dochází již dříve, neboť řada rukopisů nerozlišuje v zápisu *n* a *ň*, tato možnost je však pouze hypotetická, pramenně nepodložená.

-zn, -žn na sklonku staročeského období jednoznačně převažují, záznamy s koncovým -ň jsou v téže době běžné.

5.1.2.4 Změkčení finální souhlásky snižuje míru konsonantických alternací v tvarotvorném základu jmen, převzetí *ja*-kmenových koncovek nebo koncovek jiných měkkých deklinací ji odstraňuje ve zbývajících pádech. Tvarotvorný základ jmen původních *i*-kmenů na -n je tak zcela zbaven nežádoucích hláskových alternací.

Na konci staročeského období jsou již nom./akuz. sg. zakončené na -ň a tvary s koncovkami jiných deklinací u těchto jmen doloženy v takovém množství, že považujeme za odůvodněné předpokládat, že základní podobou původních *i*-kmenových feminin zakončených po depalatalizaci finál na -n (typ *básn*, *kázn*, *dan*, *sien*) je k r. 1500 forma končící na -ň (tj. *báseň*, *kázeň*, *daň*, *síň*) a základním zakončením gen. sg. koncovka -e. Díky hojnému užívání novotvarů se substantiva zakončená nyní na -ň postupně vyvazují z paradigmatu své původní deklinace a na základě kombinací tvarů stávajících kmenových deklinací *ja*-kmenové, *i*-kmenové, *jo*-kmenové, popř. i dalších, vytvářejí deklinaci novou – skloňovací typ *píseň*.

Ve stejné době je součástí slovní zásoby řada dalších jmen, jež končí na konsonant (převážně měkký), mají v gen. sg. koncovku -e a jsou ženského rodu nebo jsou vícerodá a jedna z jejich variantních forem je femininní. Jedná se o *ja*-kmenová substantiva s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., *tv*-kmeny, jména vícerodá, v menší míře též o maskulina na -ež, propria typu *Běleč* a některá další *i*-kmenová feminina. Tato jména sice k r. 1500 nemění svoji deklinační příslušnost a k novému deklinačnímu typu *píseň* přecházejí později, spolu s ženskými *i*-kmeny zakončenými na -ň ale spoluvytvářejí povědomí o dosti početné skupině feminin končících v nom./akuz. sg. na měkký konsonant a majících koncovky gen. sg., nom. a akuz. pl. -e, což je základní gramatická charakteristika typu *píseň*. Ten lze k r. 1500 považovat za zformovaný, byť se jedná o pouhý základ tohoto v budoucnosti velmi progresivního typu.

Pokud jde o kvantitativní obsazení typu, nemůže nová deklinace v této době svým rozsahem konkurovat ženským *a*-kmenům, *ja*-kmenům ani zbývajícím *i*-kmenům, nicméně se jedná o homogenní soubor substantiv čítající cca 25 jmen, tedy o typ početně zastoupený dokonce o něco více než historické *tv*-kmeny.

5.1.3 Rozvoj a ustalování typu *píseň* během období středněčeského

5.1.3.1 Původní *i*-kmenová substantiva zakončená na -n jsou v době střední již dosti reprezentativními představiteli typu *píseň* s ustálenou morfologickou charakteristikou. Jejich

základní podobou jsou formy končící na změkčenou finálu; záznamy s koncovým *-n* nejsou příliš četné, nadto u některých z nich nelze vyloučit, že jde o pouhou tiskovou realizaci fonému *ň*, zapříčiněnou absencí liter s diakritikou, nebo o nápodobu písařského úzu předcházejícího období.²⁶⁸ U jmen převládají tvary odpovídající novému deklinačnímu typu *píseň*, po celé sledované období se řídce užívají ještě též původní tvary deklinace *i*-kmenové. Ty jsou u deverbálních substantiv odvozených sufixy *-sn*, *-zn* řídké, vyskytují se zvláště v pramenech ze 16. století a jejich užití je povětšinou příznakové – doloženy jsou zejména v jazykově archaických a archaizujících biblických překladech, náboženskovzdělavatelských spisech, kancionálech apod., nezdá se, že by se z produkce jednoty bratrské. U ostatních feminin končících na *-ň* jsou původní *i*-kmenové tvary mírně frekventovanější, užívají se bez žánrového aj. omezení a ustupují poněkud později.

5.1.3.2 Typ *píseň* se v době střední rychle rozvíjí – v tomto období k němu přecházejí další skupiny substantiv i jména jednotlivá: původní *ɔv*-kmeny (5.1.3.2.1), *ja*-kmenová substantiva s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., jež během svého vývoje přestala užívat vokalické zakončení (5.1.3.2.2), maskulina na *-ež* (5.1.3.2.3), *i*-kmenová feminina zakončená na *-ž* a substantivum *větev* (5.1.3.2.4), *ɔja*-kmenové substantivum *laní* (5.1.3.2.5) a *jo*-kmenové maskulinum *prdel* (5.1.3.2.6).

5.1.3.2.1 *ɔv*-kmenová substantiva jsou ve starších vývojových fázích češtiny deklinačně velice nestabilní. Tato nestabilita je zapříčiněna periferností celého typu a jeho pozvolným ústupem, jenž vyústil v zánik deklinace a přechod jmen k typu *píseň*. *ɔv*-kmeny mají již na počátku staročeského období dochovány jen některé původní tvary své deklinace; v důsledku neexistence uceleného stabilizovaného souboru vlastních tvarů a řady tvarů homonymních s jinými skloňovacími typy snadno přejímají četné další koncovky jiných ženských deklinací: *ja*-kmenové, *i*-kmenové a především *a*-kmenové. U většiny substantiv se v období staročeském spontánně vyvíjejí varianty *a*-kmenové, popř. též *ja*-kmenové, což ještě zvyšuje nestabilní postavení *ɔv*-kmenů v deklinačním systému. Po ztrátě jotace a přehlásce *'u > i* paradigma *ɔv*-kmenové deklinace nabývá tvarů, jež se od ustalujícího se typu *píseň* liší pouze v dat. a lok. pl., takže poté, co ve středněčeském období u *ɔv*-kmenů pod vlivem jmen patřících k nevokalicky zakončeným měkkým deklinacím dochází k rozšíření a posléze na konci období k převaze tvarů dat. a lok. pl. se zakončením *-ím*, *-ích* (*církvím*, *církvích* apod.),

---

²⁶⁸ K tomu více Kučera 1998: 178n.

čv-kmenová substantiva plynule přecházejí k typu *píseň*. *A*-kmenová varianta jmen je jako základní forma slov zachována na východní části území.

5.1.3.2.2 K deklinačnímu typu *píseň* přecházejí v době střední též ta *ja*-kmenová substantiva s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., jež během svého vývoje přestala užívat tvary přímých singulárních pádů s vokalicou finálou. Jedná se o tříslabičná nesložená feminina s předposlední slabikou otevřenou (*kúdele/kúdel*, *nesnázě/nesnáz*, *postele/postel*), dvouslabičná a víceslabičná jména s první/předposlední slabikou zavřenou a zakončenou na *-ně* (*hlavně*, *pochodně*, *vášně/vášeň*), dvouslabičná jména s první slabikou vesměs otevřenou a kořennými vokály *-e-*, *-é-*, *-ě-*, *-o-*, *-ú-* (*mezě*, *děle/děl*, *věžě*, *sbrojě/zbrojě*, *púšče/púšč*), částečně též *-á-* (*hrázě/hráz*) a jména s kořeným *-r-* (*tvrzě/tvrz*). Většina jmen se i nadále (zvláště na konci 18. a v průběhu 19. století) příležitostně užívá též v původních nezkrácených podobách, jejich počet je ale oproti množství základních nevokalicových forem vesměs výrazně nižší až zanedbatelný.

U dvouslabičných feminin s původními kořennými vokály *-i-*, *-ie-*, *-ý-* (stč. *šírě/šír*, *tiežě/tiež*, *výšě/vyš* – střdč. *šír*, *tíž*, řidčeji *tíze*, *výš* – nč. *šíře/šír*, *tíze*, *výše* aj.) dočasně v době střední převažuje nevokalicové zakončení nom. a akuz. sg. nebo tvar se zakončením na *-e* není prokazatelně doložen, zvrátným vývojem do nové češtiny ale převáží, popř. jsou opětovně restituovány dlouhé tvary nom. a akuz. sg., a jména si tak ve výsledku uchovávají i v nové češtině svoji původní deklinační příslušnost.

5.1.3.2.3 Maskulinní jména dějů odvozená sufixem *-ež* jsou již ve staročeském období ustupujícím, periferním slovtvorným typem. Neproduktivnost přípony *-ež* zastírá rodovou příslušnost jmen, substantiva jsou tudíž náchylná ke změně rodu a v důsledku toho i deklinačního typu, k čemuž také během jejich historického vývoje dochází. Díky zakončení na měkký konsonant, existenci formálně blízkých, až zdánlivě totožných jmen, končících na stejný konsonant a patřících ke stejné onomaziologické kategorii (deverbativních dějových feminin typu *lež*, *ottěž*, *spřěž*), a homonymním pádovým tvarům měkkých mužských a ženských deklinací se tyto deriváty pozvolna sblížují s nevokalicovými zakončenými femininami a začínají se užívat i v rodě ženském. V době střední se sledovaná substantiva stávají obourodými, na rozhraní doby barokní a obrozenecké se završuje jejich přechod k ženskému rodu a typu *píseň*.

5.1.3.2.4 Jako jediná z původních *i*-kmenových feminin nekončících na nazálu *-n* přechází k typu *píseň* již ve středněčeském období malá skupinka jmen zakončených na tupou sykavku *-ž* (*ottěž*, *prótrž*, *přietrž*, *spřěž*, *strž*). Stejně se chová substantivum *větev*, mající po

depalatalizaci finály totožnou hláskovou skladbu konce slova jako *ьv*-kmeny. Ostatní ženské *i*-kmeny nekončí na *-n* a přecházející k typu *píseň* mění svoji deklinační příslušnost až později – buď v průběhu 19. století, nebo na přelomu 19. a 20. století (viz níže bod 5.1.4.2.3).

5.1.3.2.5 K typu *píseň* se přesouvají i některá jednotlivá substantiva, jež původně patřila k dalšímu z periferních, ustupujících historických deklinačních typů, k *ьja*-kmenům. U těch v důsledku hláskových změn dochází k takové tvarové homonymii, že jména zvláště v singuláru přestávají být schopna signalizovat svůj pád, tudíž i svoji funkci ve větne struktuře, deklinace je navíc již od počátku své existence nesourodá co do gramatického i přirozeného rodu jmen k ní příslušejících,²⁶⁹ což se při přerodu kmenového deklinačního systému v rodový stává závažnou překážkou jejího zachování v nezměněném rozsahu.²⁷⁰ Část jmen patřících k *ьja*-kmenové deklinaci v důsledku těchto obtíží v průběhu svého historického vývoje mění svoji deklinační příslušnost, popř. i své zakončení, a přechází k jinému skloňovacímu typu. K deklinačnímu typu *píseň* se díky shodným tvarům a zakončení tvarotvorného základu na *-ň* na konci doby střední přesouvá substantivum *laní*. Jméno při změně deklinace mění svoji základní podobu na *laň*.

5.1.3.2.6 Některá substantiva označovaná v historických gramatikách jako maskulina měnící svůj rod (*faleš, obruč, zvěř*)²⁷¹ jsou ve skutečnosti jména vícerodá. Ze jmen měnících svoji deklinační, popř. i rodovou příslušnost ve prospěch typu *píseň* svým původem výhradně k maskulinům patří pouze deverbativní jména dějů odvozená sufixem *-ež* a vlastní jména místní typu *Běleč, Boleslav*, kromě toho snad jen některá jména jednotlivá. Femininní varianty nejsou v období staročeském doloženy jen u substantiv *prdel* a *fermež*, jména tedy řadíme k *jo*-kmenovým maskulinům. Obě jména ale pod vlivem řady jiných staročeských substantiv neoznačujících osoby a užívaných paralelně v mužském i ženském rodě, díky svému zakončení na netvrký konsonant, genitivu singuláru na *-e* a tvarové homonymii s měkkými ženskými deklinacemi v řadě dalších pádů mění svůj rod a přecházejí k deklinaci se stejnými tvary v přímých singulárových pádech i genitivu singuláru, tedy k typu *píseň*. U maskulina *prdel* tato změna probíhá ve středněčeském období, u substantiva *fermež* ve vývojové fázi následující.

---

²⁶⁹ Zahrnuje maskulina i feminina, přičemž nemalá část jmen k ní patřících pojmenovává osobové entity.

²⁷⁰ Gramatickým rodem *ьja*-kmenů se podrobněji zabývá Šlosar 1986: 160n.; rozporu mezi gramatickým a přirozeným rodem jmen se věnuje Komárek 2012: 170n.

²⁷¹ Vážný 1964: 16 a 55; Kosek 2014: 21.

5.1.3.3 K novému deklinačnímu typu *píseň* přechází v době středněčeské více než sedm desítek různě frekventovaných substantiv – od jmen zcela periferních (*dratev, ottěž, plátež, stč. plevně* – střdč. *pliveň*) až po substantiva patřící k centrální slovní zásobě (*církev, krádež, krev*). Díky tomuto výraznému kvantitativnímu posílení a také díky setrvalému užívání tvarů nové deklinace femininy zakončenými původně na *-n* se nový deklinační typ v této době dále progresivně rozvíjí a zároveň se etabluje jako již zcela nezpochybnitelná, samostatná nová deklinace.

5.1.4 Stabilizace a kvantitativní posilování typu *píseň* během období obrozeneckého a poobrozeneckého

5.1.4.1 Spontánní vývoj jazyka v období obrozeneckém a poobrozeneckém byl do jisté míry narušen individuálními autorskými novotvory a zásahy motivovanými potřebami vznikajících překladů dramatické i krásné literatury i vlastní autorské tvorby, stylizací vyjadřování, snahami o archaizaci češtiny, o její kultivaci spočívající v nápodobě vývojových stadií považovaných za vzorová, později i puristickými zásahy upravujícími mj. základní formy některých *i*-kmenových substantiv aj. Na druhou stranu byla českému jazyku v těchto obdobích věnována soustavná pozornost a péče, bylo vytvořeno nebo z jiných slovanských jazyků přejato množství nových slov a byly obnoveny, popř. zavedeny funkce češtiny jakožto jazyka odborného i jako vyjadřovacího prostředku vyšších stylových rovin.

Na vývoj deklinačního typu *píseň* i samotných jmen, jež k němu přešla nebo se s tímto typem v daných obdobích sbližovala, to mělo dva protichůdné dopady:

- negativní: byly restituovány řady tvarů, jež jsou archaické nebo se vymykají obvyklým paradigmátům jmen, a zkreslují tudíž přirozený vývoj sledovaných jmen, procesů i jevů;
- pozitivní: vzniká množství nových, různě tvořených substantiv, z nichž nemalé množství se přiřazuje k typu *píseň*,²⁷² čímž se posiluje pozice tohoto typu početně i systémově.

5.1.4.2 K typu *píseň* v této době přechází také řada dalších, od doby staročeské nepřetržitě užívaných substantiv: početné skupiny jmen vícerodých (5.1.4.2.1) a vlastních jmen místních typu *Běleč, Boleslav* (5.1.4.2.2), méně četná *i*-kmenová feminina (5.1.4.2.3), nepočetné

---

²⁷² Např. výše zmíněná substantiva končící na *-ň* nebo odvozeniny se sufixem *-ež*.

a-kmeny zakončené na *-tva* (5.1.4.2.4), *ɔja*-kmenové femininum *lodí* (5.1.4.2.5) a maskulinum *fermež* (5.1.4.2.6).

5.1.4.2.1 Vícerodá substantiva patří v ranějších fázích historické češtiny nejčastěji k mužským a středním *jo*-kmenovým a ženským *ja*-kmenovým deklinacím, v menší míře též k mužským a ženským *i*-kmenům, ženským *a*-kmenům, středním *o*-kmenům, *ɔjo*-kmenům a *n*-kmenům. Dlouhodobý vývoj těchto jmen ukazuje, že většina z nich inklinuje k omezení svého užívání v různých rodech (většinou ve prospěch rodu ženského), a to i přesto, že se vesměs jedná o jména označující neživé entity, u nichž nedochází k rozporu mezi přirozeným a gramatickým rodem označované substance. Vzhledem k tomu, že řada doložených variantních forem těchto jmen již od původu nemá konsonantické zakončení a velká část jmen se během svého užívání skloňuje podle mužské *jo*-kmenové a/nebo ženské *ja*-kmenové deklinace, tedy podle měkkých deklinací s gen. sg. *-e* a řadou dalších shodných tvarů, jména nejčastěji přecházejí k deklinačnímu typu *píseň*.

Při přechodu vícerodých jmen k typu *píseň* hraje roli zejména vzájemná kombinace rodové příslušnosti užívaných variant, původní deklinační příslušnost jména, popř. některé z variant, slootovorný typ užitý při tvoření slova, původ slova, v menší míře i fonologicko-fonetická struktura některé z variant. K ženskému rodu a typu *píseň* přecházejí vícerodá substantiva užívaná v ženském i středním rodě (*ojě/oj* f., *oje* n.; *Prěľúćie* n., *Prěľúć* f.), substantiva primárně *i*-kmenová (*kúpěl*, *lúkot*, *pút* f. i m.), většina substantiv majících ve staré češtině varianty ženské *ja*-kmenové a mužské *jo*-kmenové (*kadeřě* f., *kadeř* m.; *obruč*, *povodeň* m. i f.), substantivum *podešva/podešvě/podšev* a některá jména cizího původu (*faleš* m. i f., *kolej²/kolej* f., *kolej* m.; *marštale/marštal* f., *marštal* m.).

Jen zřídka si jména svoji vícerođost nebo více základních forem uchovávají až do současnosti (nč. *kročej*, *kyčel*, *podvoj*, *svisel/svisle/svisla* m. i f.; *skryše/skryš* f.).

5.1.4.2.2 Vlastní jména místní typu *Běleč*, *Boleslav*, původně mužská individuálně přivlastňovací *jo*-kmenová adjektiva, se v historické češtině užívají již pouze jako podstatná jména rodu mužského. Díky své slootovorné a hláskové struktuře patří k *jo*-kmenům, ale už v době staročeské se u nich objevují novotvary tvrdých deklinací mužské *o*-kmenové, ženské *a*-kmenové i měkkých ženských skloňovacích typů. Vysoká tvarová homonymie měkkých mužských a ženských deklinací, podle nichž se sledovaná propria převážně skloňují, nevokalické zakončení nominativu a snad i vývoj dílčího subsystému českých místních jmen inklinujících ke změně rodu z původního mužského ve prospěch ženského (typ stč. *Budivojovici/Budějovici*, *Koloději* pl. m. – nč. *Budějovice*, *Koloděje* pl. f.) zapříčinily, že tato

maskulina stále hojněji užívají tvary ženských deklinací a posléze většina z nich zcela přechází k rodu ženskému.²⁷³ V nové češtině se tato propria zakončená na retnice skloňují podle typů *píseň* a *kost*, ostatní podle typu *píseň*.

Ke změně rodu a přechodu k novým deklinačním typům dochází na přelomu 19. a 20. století, u hojně užívaného propria *Boleslav* již v průběhu 19. století.

Stejně se vyvíjí substantivum *Plzeň* (stč. *Plzen/Plzeň/Plzna*) jiného původu.

5.1.4.2.3 Vlivem shodného rodu, měkkosti deklinace i řady homonymních tvarů nemalé množství ženských *i*-kmenů končících na jiné konsonanty než *-n*, *-ž*²⁷⁴ v průběhu své existence stále hojněji přejímá koncovky ženských *ja*-kmenů, popř. s nimi homonymní tvary jiných měkkých deklinací, a díky svému nevokalickému zakončení dříve či později buď přechází k deklinačnímu typu *píseň*, nebo až do současnosti zároveň užívá tvary typů *píseň* i *kost*.

Přecházejí-li jména k typu *píseň*, dochází ke změně deklinace většinou na přelomu 19. a 20. století, popř. se přechod jmen dovršuje na začátku 20. století; kolísají-li jména v současné spisovné češtině mezi deklinacemi *píseň* a *kost* nebo užívají-li tvary obou deklinací zároveň, jedná se o stav, který se ustálil již v průběhu 19. století.

Svoji deklinační příslušnost mění následující *i*-kmenová feminina:

- všechna substantiva zakončená na *-ř* (stč. *jěř*, *sběř*, *tvář*);
- většina substantiv končících na tupé sykavky a polosykvavku *č* (stč. *rozkoš*; *lúč*, *pavlač*);²⁷⁵
- některá jména zakončená na *-d*, *-t*. Tendenci k přechodu projevují zejména substantiva, u nichž před finální alveolárou ve staré češtině předchází likvida, nepřední vokály *a*, *u* nebo přední samohlásky *ie*, *i* (stč. *čeled*, *žrd*, *kád*, *pied*; *čtvrt*, *drt*, *hat*, *hut*, *chut*, *nit*, *otúmrť*, *pečet*, *perut*, *plet^l/plt*, *řit*, *labut*, *lat*, *nat*, *oprát*, *siet*);²⁷⁶
- některá jména zakončená na *-l* (*hól*, *ocel*).

5.1.4.2.4 Hojně *a*-kmenové a *ja*-kmenové tvary, které se během staročeského období rozšířily u *ɔv*-kmenů, zapříčinily, že k ženským *a*-kmenům zakončeným na *-tva*, popř. *-va*, naopak

---

²⁷³ Výjimkami jsou jména typu *Bezdez* nč. jen m., *Bohdaneč*, *Unhošť* nč. f. i m. a nečetná další jména.

²⁷⁴ Tato jména, stejně jako femininum *větev* k typu *píseň* přešla již dříve.

²⁷⁵ Deklinační příslušnost nemění frekventovaná a k centrální slovní zásobě patřící substantiva *řeč* a *lež* a méně užívaná jména živočichů *myš*, *veš*.

²⁷⁶ Femininum *chot* se zadním vokálem *o* k typu *píseň* nepřechází, neboť by došlo k nežádoucí tvarové homonymii se stejně znějícím *jo*-kmenovým maskulinem. Původní deklinační příslušnost zachovávají též feminina na *-(o)st* (stč. *bolest*, *mast*, *hrdost*), substantiva zakončená na *-d*, *-t*, u nichž před finálním konsonantem předchází *ě*, *e* (*otověď*, *paměť*, *smet*), a některá jména další (viz tabulku 28).

pronikají tvary jiných deklinací, mj. novotvary shodné s tvary původních *ɔv*-kmenů a v průběhu 19. století také tvary přiřaditelné k typu *píseň*. Vyvíjejí se též variantní formy jmen na *-ev*, typické zakončení historických *ɔv*-kmenů. Ty u periferněji situovaných a víceslabičných jmen spolu s tvary patřícími mj. k typu *píseň* posléze převáží, takže jména *plástva/plástev*, *ploutva/ploutev*, *kuroptva/koroptva/kuroptev* na přelomu 19. a 20. století přecházejí k typu *píseň* a nadále se užívají již pouze v podobě zakončené na *-ev* (nč. *plástev*, *ploutev*, *koroptev*).

Mírně centrálnější dvouslabičná feminina *kotva/kotev* a *vrstva/vrstev* se přimykají zpět ke své původní *a*-kmenové deklinaci a přestávají užívat formy se zakončením *-ev* (nč. *kotva*, *vrstva*).

5.1.4.2.5 Původně *ɔja*-kmenové femininum *lodí* v této době ztrácí své vokalické zakončení a pod vlivem shodných (zvl. plurálových) tvarů a snad též působením substantiva *laní* se příklání jednak k typu *píseň*, zároveň pod vlivem existence ženských *i*-kmenů zakončených na *-d'* také k deklinaci *i*-kmenové. Tuto nevyhraněnou deklinační příslušnost si jméno zachovává až do současnosti.

5.1.4.2.6 Rodovou příslušnost mění i řídce doložené substantivum *fermež*, řadící se původně k *jo*-kmenovým maskulinům.

5.1.4.3 Během doby obrozenecké a poobrozenecké dochází k dalšímu významnému nárůstu počtu jmen, jež se řadí k typu *píseň* – podle této deklinace se na konci sledovaného období skloňuje množství nově vytvořených substantiv i četná jména starší, dlouhodobě užívaná. Část z dlouhodobě užívaných jmen přechází k typu *píseň* zcela, část z nich (některá původní *i*-kmenová feminina, vícerodé *i*-kmeny *moč* a *pút*, oikonyma zakončená na *retnice* a *ɔja*-kmen *lodí*) nadále užívá též své původní nebo během historického vývoje nabyté tvary *i*-kmenové. Substantivum *skryšě/skryš* má v nom. a akuz. sg. dubletní formy a skloňuje se i podle typu *duše*.

U substantiv, jež k deklinaci *píseň* přešla již dříve, se během těchto dvou období vlivem specifických dobových tendencí objevují tvary vymykající se spontánnímu vývoji jmen (ustupující či již dříve ustoupivší *i*-kmenové tvary zaznamenáme např. u nvč. feminin končících na *-ň*, tvary mužského rodu u nvč. substantiva *loupež* apod.), což ale nikterak nenarušuje přináležitost těchto jmen k typu *píseň*.

Deklinační typ *píseň* jako celek se během poslední čtvrtiny 18. století a v průběhu 19. století významně kvantitativně posiluje, na konci sledovaného období k němu patří již nemalé množství substantiv. Nová deklinace je už zcela stabilizovaná a zaujímá pevné místo

v soustavě českých jmenných skloňovacích typů uspořádaných na základě rodového principu. O stabilní pozici deklinačního typu *píseň* svědčí i jeho zařazení do školních učebnic.²⁷⁷

Vývoj typu je v tomto období značně progresivní – díky vysokému synkretismu měkkých deklinací napříč rody k němu přecházejí četná jména ženského a mužského, řidčeji též středního rodu zakončená na měkký konsonant; jejich přechod už není vyvolán závažnými vnitrojazykovými potřebami, jakými jsou potřeba eliminace hláskových alternací tvarotvorného základu nebo zánik historické deklinace, jako tomu bylo u většiny jmen přecházejících k typu *píseň* v předchozích obdobích. Tato dynamičnost nového typu, již chápeme jako jeden z projevů dlouhodobého sblížování českých měkkých jmenných – nejen substantivních – deklinací,²⁷⁸ se uplatňuje i v dalších fázích novočeského období.²⁷⁹

5.2 Faktory ovlivňující deklinační stabilitu jmen

5.2.1 Analýza shromážděného lexikálního materiálu nám nyní umožňuje stanovit faktory ovlivňující deklinační stabilitu či nestabilitu sledovaných jmen během jejich historického vývoje. Jsou jimi:

- faktory morfologické,
- foneticko-fonologické,
- formální,
- formálně-foneticko-systémové,
- slovotvorné,
- pozice na ose centrum – periferie slovní zásoby,
- typ jména – konkrétum vs. abstraktum,
- typ jména – substantivum pojmenovávající osobovou vs. neosobovou entitu, substantivum pojmenovávající živou neosobovou vs. neživou entitu,
- působení analogie.

---

²⁷⁷ Podrobněji viz Šmejkalová 2012.

²⁷⁸ Ke shodám měkkých ženských substantivních typů s deklinací měkkých adjektiv viz Komárek 2012: 176.

²⁷⁹ Progresivita skloňovacího typu *píseň* je v současném jazyce nejlépe patrná na vývoji substantiv, jež původně patřila k historické *i*-kmenové deklinaci – řada těchto jmen sice podle ryze školského pojetí patří k typu *kost* (v gen. sg. mají koncovku *-i*), ale v různých pádech (nejčastěji v dat. a lok. pl., popř. též instr. pl.) buď užívají výhradně koncovky typu *píseň*, nebo mají tvary dubletní, srov. tabulky novočeských *i*-kmenových substantiv přejaté z IJP, uvedené v příloze.

Situace se i v průběhu období novočeského neustále vyvíjí a mění ve prospěch progresivnějšího typu *píseň* – řada jmen původně vícerodých, u nichž PSJČ a SSJČ na základě materiálu z 19. století ještě uvádějí ženské tvary gen. sg. *-i* i *-e*, má podle SSČ a PČP už jen gen. sg. *-e*.

Jednotlivé faktory se většinou neuplatňují izolovaně, ale působí ve vzájemných kombinacích, přesto lze v řadě případů stanovit dominantního činitele. U některých faktorů lze ještě vyčlenit jejich podtypy. Faktory jsou níže seřazeny podle intenzity jejich vlivu.

5.2.2 Faktory morfologické

5.2.2.1 Synkretismus měkkých deklinací

Základním faktorem umožňujícím vznik typu *píseň* a přechod jmen k tomuto typu, působícím napříč všemi skupinami substantiv, jež se na utváření, rozvoji a stabilizaci nového typu podílejí, je vysoký synkretismus měkkých substantivních deklinací napříč všemi rody, posílený částečnými tvarovými shodami s *ɔv*-kmenovou deklinací a plurálovými tvary měkkých adjektiv.

5.2.2.2 Rodová nebo deklinační nevyhraněnost jmen

Významně se uplatňujícím činitelem je též rodová nebo deklinační nevyhraněnost jmen. Substantiva užívající zároveň formy a tvary více rodů nebo více deklinací téhož rodu během svého vývoje vesměs buď zanikají (stč. *žizn* f. i m.), nebo redukují své morfologické varianty ve prospěch jediného rodu a jediné deklinace. Víceroché *i*-kmeny a jména, jejichž některá morfologická varianta patří k *jo*-kmenům nebo *ja*-kmenům a některá z variant má nevokalické zakončení nom./akuz. sg., redukují své varianty nejčastěji ve prospěch rodu ženského a deklinace *píseň* (stč. *húšče/húšč* f., *húšč* m.; *ojě/oj* f., *oje* n.; *lázn/lázně/lázna* f. – nč. *houšť*, *oj/voj*, *lázeň* jen f.).

5.2.2.3 Přináležitost jmen k centrálnímu vs. necentrálnímu deklinačnímu typu

Deklinační stabilita jmen je přímo úměrná stabilitě a centrálnosti postavení deklinačního typu, k němuž jména patří – deklinačně nepoměrně stabilnější jsou jména náležející k centrálnějším deklinačním typům (k typu *píseň* přechází méně ženských *ja*-kmenů než *i*-kmenů), naopak deklinační příslušnost mění jména patřící k méně centrálním, zvláště pak ustupujícím deklinačním (k typu *píseň* přecházejí všechna feminina, jež primárně patřila k *ɔv*-kmenům, také některá ženská jména *ɔja*-kmenová: stč. *laní*, *lodí* – nč. *laň*, *-ně*, *lod'*, *-dě*, *-di*).

5.2.3 Faktory foneticko-fonologické

Deklinační stabilitu jmen významně ovlivňuje kvalita finálního konsonantu slova nebo jeho tvarotvorného základu, popř. hlásková skladba koncové části slova. Vliv mají zejména některé konkrétní fonémy, v první řadě nazály *-n*, *-ň*.

5.2.3.1 Zakončení tvarotvorného základu na *-n*, *-ň*

Deklinační příslušnost mění a k typu *píseň* přecházejí téměř všechna jména z analyzovaných skupin, jejichž tvarotvorný základ končí na nazály *-n*, *-ň*:

- všechna *i*-kmenová feminina zakončená na *-n* (stč. subtypy *básn*, *bázn*, *dan* – nč. *báseň*, *bázeň*, *daň*);
- většina *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. sg. na *-ně/-ň* (stč. *pochodně*, *vázně/vášeň*, *báně*, *pláně/pláň* ‚planina, rovina‘ – nč. *pochodeň*, *vášeň*, *báň*, *pláň*);
- jména vícerodá zakončená na *-n*, *-ň*, *-ně* (stč. *povodeň*, *prohlubně/prohlubeň/prohlub*, *rovně/roveň*, *san/saně/saň* m. i f.; *dásn/dáseň/dásno*, *holen/holeň/holeno* f. i n. – nč. *povodeň*, *prohlubeň*, *saň*, *dáseň*, *holeň* f.);
- femininum *lázn/lázně/lázna* skloňované ve starších fázích jazyka podle více ženských deklinací (nč. *lázeň*);
- oikonymum *Plzen/Plzeň/Plzna* m. i f. (nč. *Plzeň* f.);
- *ja*-kmenové substantivum *laní* (nč. *laň*).

5.2.3.2 Zakončení slov na *-ř*, tupé sykavky a polosykvavku *č*

Tendenci k přechodu k deklinaci *píseň* projevují a posléze úspěšně realizují též ženské *i*-kmeny končící na *-ř*, tupé sykavky a polosykvavku *č* (stč. *jeř*, *sběř*, *tvář*; *ottěž*, *prótrž*; *rozkoš*; *pavlač* aj.).

5.2.3.3 Zakončení slov na *-(o)st*, *-ěd*, *-ět*, *-et*, ostré sykavky a polosykvavku *c*

Naopak deklinačně zcela stabilní jsou ženská *i*-kmenová substantiva zakončená na *-(o/e)st* a většina *i*-kmenů končících na ostré sykavky a polosykvavku *c* (stč. *bolest*, *milost*; *ves*; *moc*, *věc*). Ke změně deklinace neinklinují ani *i*-kmenová feminina, jež by podle vzoru *píseň* měla v gen. sg. zakončení *-ědě*, *-ětě*, *-etě* (*otpovědě, *obětě, *smetě).

5.2.3.4 Zakončení slov na retnice

Jména zakončená na retnice obecně projevují zjevnou tendenci užívat spíše tvary jiných deklinací než typu *píseň*. *I*-kmenová feminina končící na retnice až do současné spisovné češtiny zachovávají svoji původní deklinační příslušnost, výjimkou je jen substantivum *větev*, jež se díky svému zakončení již v době staročeské sblížilo s *tv*-kmeny a následně se vyvíjelo jako jména této deklinace (tj. přešlo k typu *píseň*). Ani propria typu *Boleslav*, *Chrudim*, *Vlašim* zakončená na retnice jako jediná ze skupiny oikonym tohoto typu nepřecházejí výhradně k typu *píseň*, byť s ním má jejich výchozí mužská *jo*-kmenová deklinace více shodných tvarů než s ženskými *i*-kmeny, ale skloňují se zároveň podle obou měkkých

ženských nevokalicky zakončených deklinačních typů, tj. podle vzorů *píseň* i *kost*, přičemž stále více inklinují k typu *kost*.²⁸⁰

5.2.3.5 Zakončení slov na *-le*

Obdobně k typu *píseň* nepřecházejí jména kratší než tříslabičná a mající více základních forem, z nichž jedna je zakončena na *-le* (stč. *ja*-kmenové femininum s alternativním zakončením nom. sg. *úlehle/úlehl*, vícerodá jména *jedl* m., *jedla/jedle* f.; *mandl* m., *mandla/mandle* f., *svisel* m., *svisle* f. – nč. *jedle*, *mandle*, *svisel* m., *svisel/svisle/svisla* f. dial.).

5.2.4 Faktory formální

5.2.4.1 Nejednoznačná základní forma jmen²⁸¹

Nejednoznačná základní forma jmen – ať již se jedná o morfologické varianty jmen vícerodých (*kadeřě* f., *kadeř* m.), o variantní formy substantiv patřících k více deklinacím téhož rodu (*lázn/lázně/lázna* f.) nebo o varianty *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. sg. (*Viedně/Viedeň*) – se z hlediska dlouhodobého užívání jeví jako nevyhovující – substantiva zjevně preferují jednoznačnou, nealternující základní podobu. Většina jmen s formami a tvary podle měkkých deklinací, mezi nimiž většinou nechybějí tvary ženské deklinace *ja*-kmenové či mužské *jo*-kmenové,²⁸² počet svých variantních podob během historického vývoje redukuje na jednu, vesměs nevokalicky zakončenou a odpovídající typu *píseň* (nč. *kadeř*, *lázeň*, *Videň* f.).

5.2.4.2 Délka jmen

K přechodu k typu *píseň* inklinují nesložená jména delší než dvouslabičná; délka slova je přitom důležitější než případné zakončení slova na *-le*. Jména se při změně deklinace nezřídka krátí o slabiku (stč. *nesnázě/nesnáz*, *postele/postel*, *marštale/marštal* f., *marštal* m.; *kuroptva/koroptva/kuroptev* – nč. *nesnáz*, *postel*, *maštal*, *koroptev*).²⁸³

---

²⁸⁰ Např. ze 110 gen. sg. *propria Vlašim*, zachycených k 22. 2. 2020 v korpusu SYN2015, je 107 zakončeno na *-i* a pouze 4 na *-ě*. Všechny tvary s koncovkou *-ě* pocházejí z jediného pramene – z monografie Zdeňka Pokludy s historickou tematikou *Moravští Šternberkové*, vydané r. 2012 Nakladatelstvím Lidové noviny v Praze, a vyskytují se výhradně v označení českého šlechtického rodu z *Vlašimě*. Tvary gen. sg. na *-i* jsou zachyceny v textech různých žánrů, provenience atp. – Preferenci gen. sg. na *-i* u těchto jmen potvrzují i Polívková 2007: 22.

²⁸¹ Tento faktor úzce souvisí s rodovou nebo deklinační nevyhraněností jmen (bod 5.2.2.2), oba činitelé se ale zcela nepřekrývají – tento činitel se týká též *ja*-kmenových feminin s alternativním zakončením nom. a akuz. sg.

²⁸² Není to ale podmínkou – srov. stč. *lúkot*, *-i* f., *lúkot*, *-a/-u* m. – nč. *loukot'*, *-tě* f.

²⁸³ Stč. i nč. kompozitum *kratochvíle* se chová stejně jako jedno z jeho základových slov, stč. i nč. substantivum *chvíle*.

5.2.5 Faktory formálně-foneticko-systémové

Menší vliv na uchování či změnu deklinační příslušnosti jmen, než bychom při zběžné znalosti problematiky očekávali, má tlak na dosažení jednotného tvarotvorného základu substantiv, vedoucí k odstranění konsonantických alternací v různých tvarech téhož jména. Po ztvrdnutí palatalizovaných finál v tvarotvorném základu ženských *i*-kmenů zakončených na *-d*, *-t*, *-n* alternují měkké a tvrdé konsonanty. Některá substantiva (všechna na *-n*, některá na *-d*, *-t*) tyto hláskové alternace odstraňují a dosahují jednotné formy slova v rozsahu celého paradigmatu, ale ne všechna tato substantiva také přecházejí k typu *píseň* – měkkost koncového konsonantu ke změně deklinace sice napomáhá, ale není rozhodujícím činitelem. Tím je kvalita finály, popř. hláskové složení konce slova – k typu *píseň* přecházejí všechny staré *i*-kmeny zakončené po změkčení finály na *-ň*, ale jen některá *i*-kmenová feminina končící na *-d'*, *-t'*.²⁸⁴

5.2.6 Faktory slovtvorné

5.2.6.1 Jména s neproduktivními sufixy

Náchylná ke změně deklinační a nezřídka i rodové příslušnosti ve prospěch feminin a typu *píseň* jsou jména odvozená nebo konvertovaná neproduktivními nebo z hlediska dobových uživatelů nevydělitelnými, tj. neidentifikovatelnými sufixy či komponenty (*-ěl*, *-ež*, **-b*, **-nb*, *-sn*, *-zn*, *-š*: stč. *kúpěl*, *lúpež*, *prótrž*, *žen*, *básn*, *kázn*, *skryšě/skryš* aj.), vliv má i okrajovost výsledných slovtvorných typů (stč. *lúpež* m., *pleš* m. i f. – nč. *loupež*, *pleš* f.).

5.2.6.2 Neprůhlednost slovtvorné struktury celého slova

Vcelku výjimečně mění deklinační příslušnost slovo, jež se stalo neprůhledným jako celek – po hláskových změnách proběhnuvších při derivaci slova a během vývoje českého jazyka se slovtvorně nezřetelným stalo substantivum *Přelúcie/Přelúč*. Jeho přechod k typu *píseň* je ale zároveň ovlivněn dalšími, pravděpodobně intenzivněji působícími faktory – vícerodostí jména, inklinováním některých typů českých toponym ke změně rodu ve prospěch feminin²⁸⁵ a vyloučit nelze ani příklon k substantivu *lúč*.

5.2.7 Pozice na ose centrum – periferie slovní zásoby

Příliš nepřekvapí zjištění, že deklinačně stabilnější jsou hojně užívaná jména příslušející k centru slovní zásoby (stč./nč. *smrt*, *moc*, *nemoc*, *věc*, *lež*, gen. sg. *-i*), náchylnější ke změně

---

²⁸⁴ Viz výše bod 5.2.3.

²⁸⁵ Srov. vývoj jmen typu *Budějovici* pl. m. – *Budějovice* pl. f., *Boleslav* m. – *Boleslav* f.

deklinace jsou bezesporu jména periferní (stč. *niestějě/niestěj, plán, -i, plútva, strž, -i* – nč. *nístěj, pláň, ploutev, strž*, gen. sg. *-e/-ě*, popř. *-tve*).

Pouhá příslušnost substantiva k základní slovní zásobě ale deklinační stabilitu jména nezajišťuje, jiné faktory mohou mít větší platnost – např. frekventovaná a k centru lexika patřící substantiva *krádež, církev, krev* mění svoji deklinační, popř. i rodovou příslušnost, neboť substantivum *krádež* je odvozeno neproduktivním sufixem *-ež* a hláskovou skladbou svého zakončení je totožné s femininními deverbativy téže onomaziologické kategorie *lež, spřěž*; feminina *církev, krev* patří k zanikající *ɔv*-kmenové deklinaci.

5.2.8 Typ jména – konkrétum vs. abstraktum

Tento faktor se uplatňuje pouze u původních *i*-kmenových feminin zakončených na jiný konsonant než *-n*, neboť u jiných skupin jmen jsou dominantnější jiní činitelé. Nabízí se zde tudíž otázka, nakolik je vývoj těchto jmen ovlivněn četnými, frekventovanými a deklinačně zcela stabilními abstrakty odvozenými pomocí sufixu *-ost*.

Deklinačně výrazně stabilnější jsou totiž *i*-kmenová feminina abstraktní než konkrétní, zároveň však jejich stabilitu posiluje též frekvence užití a příslušnost k centru slovní zásoby: sklon k zachování původní deklinační příslušnosti vykazující frekventovaná abstrakta patřící k centru lexika (stč./nč. *mysl, odpověd/odpověď, pamět/paměť, smrt, moc, věc, lež*, gen. sg. *-i*), oproti tomu k typu *píseň* přecházejí zejména méně užívaná či zcela periferní jména konkrétní (stč. *jěř, tvář, nat, pec, lúč*, gen. sg. *-i* – nč. *jař, tvář, nat, pec, louč*, gen. sg. *-e*).

5.2.9 Typ jména – substantivum pojmenovávající osobovou vs. neosobovou entitu, substantivum pojmenovávající živou neosobovou vs. neživou entitu

Silně působícím faktorem, uplatňujícím se ale pouze u malé skupinky jmen – *ɔja*-kmenových feminin – je skutečnost, zda jméno pojmenovává osobovou, nebo neosobovou entitu. Některá jména pojmenovávající neosobové entity, patřící k této ustupující deklinaci, přecházejí v závislosti na kvalitě své finály k typu *píseň* buď zcela (stč. *laní* – nč. *laň, -ně*), nebo alespoň částečně (stč. *lodí* – nč. *lod', -dě, -di*), oproti tomu feminina téhož skloňovacího typu pojmenovávající osoby buď mění svoji formu a slovtvornou strukturu zásadnějším způsobem a přecházejí k *a*-kmenům (stč. *pradlí, švadlí* – nč. *pradlena, švadlena*), nebo svoji formu i morfologickou charakteristiku zachovávají až do současnosti (centrální, polysénní substantivum *paní*). Tuto neochotu ženských *ɔja*-kmenů označujících osoby k přechodu k typu *píseň* přičítáme tomu, že k deklinaci *píseň* patří téměř výlučně jména pojmenovávající neživé entity, pouze několik málo jmen zvířat (nč. *koroptev, labuť, laň, saň, zvěř*) a osob v širším slova smyslu (generické femininum a kolektivum v širším slova smyslu *stráž*, jména

hromadného významu *čeled'*, *sběř*). Příslušná feminina *ɔja*-kmenové deklinace ale označují osoby, u nichž je určení pohlaví důležité, a tudíž je pro ně přechod k deklinačnímu typu *píseň* nepřijatelný.

Oproti tomu živost nebo neživost označované substance není faktorem, který by předurčoval změnu, či zachování původní deklinační příslušnosti jména – substantiva pojmenovávající zvířata v závislosti na působení jiných, významnějších faktorů svoji původní deklinační příslušnost jak zachovávají (*i*-kmenová feminina zakončená na tupou sykavku *myš*, *veš*), tak mění (stč. vícerodá jména *san/saně/saň*, *zvěř*, *a*-kmen *kuroptva/koroptva/kuroptev*, *i*-kmen *labut*, *ɔja*-kmen *laní*).

5.2.10 Působení analogie jazykového systému

V malé míře změnu deklinace ve prospěch typu *píseň* iniciuje působení analogie. Pod vlivem původních *ɔv*-kmenových feminin, jež se ve staré i střední češtině hojně užívají i v *a*-kmenových variantách, k typu *píseň* přecházejí nečetné *a*-kmeny zakončené na *-tva* (stč. *kuroptva/koroptva/kuroptev*, *plástva*, *plútva* – nč. *koroptev*, *plástev*, *ploutev*). Díky svému zakončení se s *ɔv*-kmeny již v období staročeském sblíží původně *i*-kmenové femininum *větev*, jež se dále vyvíjí stejně jako substantiva této deklinace.

6. Reflexe nového deklinačního typu v dobových jazykových příručkách – gramatiky apod. 16. a 17. století

6.1 Klasifikace substantivních deklinačních typů ve starých gramatikách a obdobných jazykových příručkách ze 16. a 17. století

6.1.1 Nejstarší teoretické práce zabývající se českým jazykem, náměšťská mluvnice a *Gramatika česká* Jana Blahoslava, nejsou mluvicemi podle našich současných představ,²⁸⁶ takže příliš nepřekvapí, že v nich nenajdeme údaje o klasifikaci českých substantiv podle způsobu jejich skloňování ani přehled deklinací.

6.1.2 První nám známý, stručný nástin deklinačního systému českých substantiv obsahuje komparatisticky zaměřená praktická příručka Ondřeje Klatovského z Dalmanhorstu *Knižka v českém a německém jazyku složená, která by Čech německy a Němec česky čísti, psáti i mluvit učiti se měl*, vydaná poprvé r. 1540. Klatovský v ní od paginy/folia D4r/28r prostřednictvím větných příkladů uvádí²⁸⁷ kompletní paradigmata substantiv *pán, paní, panna* a *vino* s tím, že ve shodě s dosavadní praxí a pod vlivem latiny přisuzuje češtině šest pádů. Stejně kritérium jako on pro dělení českých substantiv (podle rodu a zakončení nom. sg.), ovšem v podstatně komplikovanější a detailněji rozpracované formě vedené zcela jiným záměrem, znovu použije až Václav Jan Rosa.

6.1.3 Podle blízkého principu jako Klatovský, konkrétně podle zakončení nom. sg., dělí jména ve své *Gramatice české* o necelých 40 let později Matouš Philonomus Benešovský. Při klasifikaci substantiv Benešovský v dalších krocích přihlíží ke slovnímu druhu a jmennému rodu, v důsledku čehož vyčleňuje osm deklinací²⁸⁸ určených zároveň pro substantiva i adjektiva. U vzorových jmen vypisuje celá paradigmata a ve shodě se skutečností přisuzuje českým jménům sedm pádů. Prvních sedm deklinací končí na vokály, v druhé, zakončené na *-e*, nalezneme vzor *hospodyně*, v poslední, konsonantické figuruje mezi podvzory *i*-kmenové

---

²⁸⁶ K odlišnému chápání, užití a výkladu pojmu „gramatika“ v pohledu synchronním a diachronním srov. Koupil 2007: 9n.

²⁸⁷ Aniž by to takto sám charakterizoval.

²⁸⁸ V textu pak přidává ještě jednu – pro substantiva měnící rod se změnou čísla (*ucho, dítě*).

femininum *hůl*. Typ *píseň* se v tomto vcelku stručném tvaroslovném pojednání nepřekvapivě nevyskytuje.

6.1.4 Deklinační typ *píseň* se jako samostatně vydělený vzor s kompletně uvedeným paradigmatickým objevuje poprvé (ale také na dlouhou dobu naposledy) již v chronologicky bezprostředně následující mluvnici Vavřince Benedikta z Nudožer *Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo* z r. 1603. Autor dělí jména na stejnoslabičná a nestejnoslabičná (parisyllabická a imparisyllabická)²⁸⁹ a dále podle rodu a zakončení gen. sg.; u mužských substantiv následně ještě podle životnosti, u ženských podle zakončení nom. sg. a měkkosti vs. tvrdosti. V druhé deklinaci parisyllabických feminin, tj. u ženských jmen s gen. sg. na *-ě/-e*, Nudožerský vyčleňuje pro substantiva končící v nom. sg. na samohlásku vzory *míle* (měkký) a *ulice* (tvrdý), pro jména zakončená na souhlásku vzory *lázeň* (měkký) a *obec* (tvrdý). Kromě udávaného rysu měkkosti vs. tvrdosti se vzory od sebe nikterak neliší a s výjimkou odlišných koncovek vok. sg. (*lázeň, obec*) a dat. pl. (*lázněm, obcem*) se zcela shodují i s dnešním deklinačním typem-vzorem *píseň*.

Nudožerský neopomíjí ani ženský skloňovací typ v současné diachronní gramatografii označovaný jako *i*-kmenový – bez jakýchkoliv rozdílů v pádových koncovkách lze s tímto moderně vymezeným typem ztotožnit jeho ženskou imparisyllabickou deklinaci se vzory *kost* a *noc*.

6.1.5 Mluvnice barokního období nepřebírají Nudožerského subtilní klasifikaci substantiv ani jeho dělení jmen na stejnoslabičná a nestejnoslabičná a ubírají se vlastní cestou. Deklinační soustavu českých substantiv užívanou v jezuitském intelektuálním prostředí 17. století vypracoval Jan Drachovský v mluvnici *Grammatica Boëmica in V libros divisa*.²⁹⁰ Drachovský určuje skloňovací typy podstatných jmen na základě jejich koncovky v gen. sg. Vymezuje pět deklinací, jež končí na samohlásky *-a, -e*,²⁹¹ *-y/-i/-í*,²⁹² *-o, -u*. Skloňovací typ *píseň* Drachovský nezařazuje, zato u celé řady feminin²⁹³ (otázkou je, zda vždy ve shodě s dobovým územím jiných písemných pramenů a mluvenou praxí) upozorňuje, že jméno má i variantní podobu nom. sg. zakončenou na *-e*, např.: *pec/pece, pavlač/pavlače, voj/voje*,

---

²⁸⁹ Stejnoslabičná jsou ta, jež mají v nom. i gen. sg. stejný počet slabik, u imparisyllabických počet slabik v gen. sg. narůstá.

²⁹⁰ Mluvnici několik let po Drachovského smrti, r. 1660 vydal Matěj Václav Štajer.

²⁹¹ V této deklinaci uvádí ženský vzor *kaně* (!).

²⁹² Zde se objevuje mj. vzor *čeled'*.

²⁹³ Od folia A9v dále.

dýl/dýle, kratochvil/kratochvile, mysl/mysle; zbraň/zbraně, kázeň/kázně, lázeň/lázně, konev/konve, korouhev/korouhve, pánev/pánve aj.

6.1.6 Drachovského pětičlennou klasifikaci substantiv bez větších změn přejímají další jezuitští gramatografové: pro potřeby spisu *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české...* z r. 1667 Jiří Konstanc a o rok později Matěj Václav Štajer, vydávající *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti...* Stejnou klasifikaci užívá i nerozsáhlá, ale svou syntézou předchozích prací pozoruhodná anonymní nedatovaná mluvnice *Prima principia*.²⁹⁴

6.1.7 Nové vymezení skloňovacích typů představuje v ambiciózně pojaté a obsáhle koncipované mluvnici *Grammatica linguae Bohemicae quator partibus...* z r. 1672 Václav Jan Rosa. Ten dělí substantiva do šesti deklinací podle zakončení nom. sg. a dílčím způsobem též podle rodu; u maskulin dále zohledňuje protiklad životnost vs. neživotnost, u feminin a neuter s nom. sg. na *-e* distinkci parisyllabičnost vs. imparisyllabičnost. Pro pátou deklinaci (feminina, neutra a nečetná maskulina s konsonantickým zakončením a s gen. sg. na *-i/-i*) stanovuje mj. vzor *cnost* (!), pro šestou, zahrnující jména všech tří rodů končící v nom. sg. na *-e*, vzor *růže*. Deklinační (pod)typ *píseň* Rosa nezavádí, protože si je ale dobře vědom řady dubletních a stanoveným paradigmátům neodpovídajících tvarů, vyrovnává se s těmito odchylkami formou čtených poznámek. Z nich stojí za pozornost především dvě:

- autor zcela mimoděk²⁹⁵ zmiňuje, že jména typu *lázeň* mají gen. sg. *lázni/lázně*, čímž nám poskytuje svědectví o tom, že tato jména ještě stále užívají původní genitiv *i*-kmenový;
- upozorňuje na existenci variantního nom. sg. *-0/-e* u feminin šesté deklinace, jako příklad tohoto jevu však ne zcela šťastně uvádí původní *v*-kmenové substantivum *pánev/pánve*.

---

²⁹⁴ Detailněji o této gramatice pojednávají Koupil 2007: 176–179 a VINTR 2010.

²⁹⁵ Zabývá se pohyblivým *e*.

6.1.8 Přehled výskytu sledovaných deklinačních typů, zvl. typu *píseň* ve vybraných gramatikách ze 16. a 17. století:

gramatika	kritérium klasifikace	vzor(y) <i>ja</i> -kme- nové deklinace	vzor(y) <i>i</i> -kme- nové deklinace	vzo(y) typu <i>píseň</i>	<i>i</i> -kmen. koncovky u <i>ja</i> -kme- nových vzorů	<i>ja</i> -kmen. koncovky u <i>i</i> -kme- nových vzorů
BenešGram	nom. sg.	<i>hospodyně</i>	<i>hůl</i>	–	–	–
NudGram	(im)pari- sylla- bičnost	<i>míle,</i> <i>ulice</i>	<i>kost,</i> <i>noc</i>	<i>lázeň,</i> <i>obec</i>	+	–
DrachGram	gen. sg.	<i>kaně</i>	<i>čeled'</i>	–	+	–
KonstBrus	gen. sg.	<i>země</i>	<i>tvář</i>	–	+	+
ŠtajZpůs	gen. sg.	<i>země</i>	<i>ctnost,</i> <i>věc</i>	–	+	–
RosaČech (a rod)	nom. sg.	<i>růže</i>	<i>cnost</i>	–	+	+

Tabulka 29. Výskyt sledovaných deklinačních typů, zvl. typu *píseň* ve vybraných gramatikách ze 16. a 17. století

6.2 Kolísání jmenných tvarů v době střední – odraz jevu v dobových gramatikách

Mluvnice spontánně zachycují jev typický pro období humanismu a baroka, totiž rozvolnění a rozkolísání jmenného deklinačního systému, jež se projevuje zvýšeným výskytem novotvarů²⁹⁶ v jednotlivých pádech nejružnějších jmenných deklinací.²⁹⁷ I v případě, že

²⁹⁶ Zvýšeným v porovnání s předcházejícím obdobím staročeským. Zde je ovšem zapotřebí přihlídnout mj. i k rozdílnému rozsahu písemné produkce vzniklé v obou obdobích a odlišnému počtu dochovaných pramenů – pro dobu střední je pramenná báze nepoměrně bohatší než pro období staročeské.

²⁹⁷ Srov. výše bod 4.5.4.2.

omezíme svoji pozornost pouze na ženské *ja*-kmeny, *i*-kmeny a substantiva patřící k typu *píseň*, nelze přehlédnout, že v námi analyzovaných dobových mluvnicích se u jmen, která bychom dnes řadili k těmto deklinacím, nápadně často objevují koncovky jiného skloňovacího typu. Nejčastěji se vyskytují v dat. pl., řidčeji též v lok. a instr. pl., tedy v pádech, u nichž jsme novotvary zaznamenali i my při rozboru dobového lexika a jež jsou kolísáním mezi deklinacemi *píseň* a *kost* intenzivně zasaženy i v nové češtině.²⁹⁸ Srov. např.:

mílem NudGram 16r;

ulicem, lázněm NudGram 16v;

obcem NudGram 17r;

kaněm DrachGram B9r/39;

těmto zeměm/zemím KonstBrus 34;

těmto tvářem/řím, těmito tvářmi/řemi KonstBrus 40;

těmto zeměm / neb zemím ŠtajZpůs D1r/35;

cnost-em, -ím, cnost-mi, -emi, cnost-ech, -ích RosaČech 89;

růž-ím, -em, růžích, -ech RosaČech 92–93.

Příslušné historické gramatiky na tento jev nikterak neupozorňují, autoři v nich nedoporučují užívání konkrétního tvaru, lze tedy předpokládat, že se jedná o zachycení běžného dobového úzu, nikoliv o pouhou reflexi individuální gramatikovy představy o žádoucí podobě tvaru a o následný výsledek autorovy preskripce. Tomu ostatně odpovídá i námi analyzovaný lexikální materiál doby střední vyexcerpovaný z jiných pramenů.

---

²⁹⁸ Viz výše pozn. 233 a 279.

7. Závěr

7.1 Podstatou historického vývoje české deklinace je přechod od principu kmenového, doplněného protikladem osobovost vs. neosobovost, v pozdějších stadiích životnost vs. neživotnost, k principu rodovému, doplněnému protikladem tvrdost vs. měkkost a kombinujícímu se u maskulin nadto ještě s protikladem životnost vs. neživotnost. Tato změna ve struktuře české deklinace umožňuje v době staročeské a středněčeské postupné formování nového ženského deklinačního typu, založeného již zcela na principu rodovém, typu *píseň*.

Nový deklinační typ vzniká z potřeby symetrie subsystému českých jmenných (substantivních) deklinací jako protějšek ženské *i*-kmenové deklinace *kost* a jeho konstituování je umožněno vysokou tvarovou homonymií řady převážně měkkých kmenových substantivních deklinací, u nichž během historického vývoje dochází k přehláskám. Díky hláskovým změnám – přehláskám a ztrátě jotace – se historické měkké deklinace napříč rody a deklinace *ɔv*-kmenová sblíží zejména v nepřímých plurálových tvarech, s nimiž, jak upozorňuje Komárek 2012: 176, se shodují i tvary dat. a lok. pl. měkkých složených adjektiv. Toto sblížení, až prolnutí jmenných deklinací, jež se v případě měkkých substantivních deklinací ještě dále stupňuje v období středněčeském,²⁹⁹ a existence řady substantiv, jež na sklonku období staročeského končí převážně na měkký konsonant, mají v gen. sg. koncovku *-e* (popř. z důvodů grafické signalizace měkkosti předcházejícího konsonantu *-ě*) a jsou ženského rodu nebo jsou ženskými variantami vícerodých substantiv, vede na přelomu období staročeského a středněčeského, tedy cca r. 1500, k vydělení nového ženského deklinačního typu *píseň*.

7.2 K nové deklinaci k r. 1500 patří původní ženská *i*-kmenová substantiva zakončená po ztvrdnutí palatalizovaných finál na *-n* (jména subtypů *básn*, *kázn*, *dan*), u nichž během staročeského období došlo k odstranění konsonantických alternací tvarotvorného základu ve prospěch původního měkkého zakončení a k převzetí koncovek jiných měkkých deklinací, zvláště ženské deklinace *ja*-kmenové. U jmen odvozených pomocí sufixů *-sn*, *-zn* a u dalších jmen s totožným či obdobným zakončením (*prázdn*, *tiesn*) nadto proběhlo i rozšíření koncové části substantiva o slabiku pomocí vkladného *e* (vznikly formy *básen*, *kázen*, *prázden*, *tísen*,

---

²⁹⁹ Viz Kosek 2014: 73 a zde bod 4.5.4.2.

později *báseň, kázeň, prázdeň, tíseň*). Jména k r. 1500 končí na *-(e)ň* a skloňují se již převážně podle typu *píseň*.

Později k deklinačnímu typu *píseň* přechází celá řada dalších substantiv:

v době střední nebo na přelomu období středněčeského a obrozeneckého:

- původní *ъv*-kmeny (stč. *cierkev, húžev, mrkev*),
- ta *ja*-kmenová substantiva s alternativním zakončením nom. a akuz. sg., jež během svého vývoje přestala užívat vokalické zakončení (stč. *postele/postel, púščě/púšč, tvržě/tvrz*),
- maskulina na *-ež* (stč. *krádež, lúpež, mietež*),
- *i*-kmenová feminina zakončená na *-ž* (stč. *ottěž, prótrž, spřěž*) a substantivum *větev*,
- *ъja*-kmenové substantivum *laní*,
- *jo*-kmenové maskulinum *prdel*,

v průběhu období obrozeneckého a poobrozeneckého nebo na přelomu 19. a 20. století:

- substantiva vícerodá (stč. *húščě/húšč; san/saně/saň* m. i f.; *ojě/oj* f., *oje* n.),
- vlastní jména místní typu (stč.) *Běleč, Boleslav, Vlašim*,
- některá další *i*-kmenová feminina (stč. *hól, kád, oprat*),
- některé *a*-kmeny zakončené na *-tva* (stč. *kuroptva/koroptva/kuroptev, plástva, plútva*),
- *ъja*-kmenové femininum *lodí*,
- *jo*-kmenové maskulinum *fermež*.

7.3 Periodizaci vzniku a následný vývoj typu *píseň* stručně a souhrnně předkládáme ve formě následující tabulky:

období/rok	fáze vývoje
období staročeské	počátek formování deklinačního typu <i>píseň</i>
r. 1500	deklinační typ <i>píseň</i> je konstituován
období středněčeské	rozvíjení, kvantitativní posilování a ustalování deklinačního typu <i>píseň</i>
období obrozenecké a poobrozenecké	stabilizace konstituovaného typu, další početní posílení; proniknutí do učebnic a učebních osnov (srov. Šmejkalová 2012)

Tabulka 30. Vývoj typu *píseň*

7.4 Nový deklinační typ sdružuje především jména označující neživé substance, výjimku představují nečetná substantiva pojmenovávající zvířata (nč. *koroptev, labuť, laň, saň, zvěř*) a osoby (generické nč. femininum a kolektivum v širším slova smyslu *stráž*, kolektiva v širším slova smyslu *čeled', sběr'*).

7.5 Výhodou nového skloňovacího typu je, že odstraňuje rodovou a deklinační neurčitost řady typů substantiv, pluralitu základních tvarů jmen vícerodých a jmen skloňovaných podle více deklinací téhož rodu, hláskovou alternaci tvarotvorného základu původních ženských *i*-kmenů zakončených na *-n* a některých jmen na *-d, -t*, snižuje homonymii *ja*-kmenových tvarů nom., gen. sg. a nom, akuz. a vok. pl., eliminuje homonymii *i*-kmenového gen. a dat. sg., umožňuje převzetí vývojově progresivních koncovek dat. a lok. pl. *-ím, -ích* *ɔv*-kmeny a těmi ženskými *i*-kmeny, jež mění svoji deklinační příslušnost, a těmto *i*-kmenům zprostředkovává i užívání dvouslabičné koncovky instr. pl., slabičnou strukturou odpovídající koncovkám téhož tvaru u řady jiných jmenných deklinací.

7.6. Chronologie a rozsah změn u substantiv přijímajících tvary typu *píseň* nejsou vždy zcela totožné. Na jedné straně existují skupiny slov, jež přecházejí k typu *píseň* dříve a zcela, oproti tomu jiná substantiva nikdy k tomuto typu nepřešla, přejala pouze některé jeho koncovky.³⁰⁰ Deklinační nestabilitu sledovaných jmen vyvolávají a jejich přechod k typu *píseň* pozitivně ovlivňují zejména následující faktory:

7.6.1 faktory morfologické:

- vysoký synkretismus měkkých substantivních deklinací napříč všemi rody, posílený tvarovými shodami s *ɔv*-kmenovou deklinací;
- rodová nebo deklinační nevyhraněnost jmen (k ženskému rodu a typu *píseň* přechází značná část vícerodých *i*-kmenů, vícerodých jmen, jejichž některá morfologická varianta patří k *jo*-kmenům nebo *ja*-kmenům a některá z variant má nevokalické zakončení nom./akuz. sg., a část feminin skloňovaných podle více deklinací, splňujících výše uvedené podmínky, např. stč. *húšče/húšč* m. i f.; *ojě/oj* f., *oje* n.; *lázn/lázně/lázna* f. – nč. *houšť, oj/voj, lázeň* jen f.);
- přináležitost jmen k perifernímu či zanikajícímu deklinačnímu typu (k typu *píseň* přecházejí všechna feminina, jež primárně patřila k *ɔv*-kmenům, a některá ženská jména *ɔja*-kmenová, např. stč. *cierkev, ředkev; laní* – nč. *církev, ředkev; laň, -ně*);

---

³⁰⁰ Srov. např. výše pozn. 265, níže přílohu.

7.6.2 faktory foneticko-fonologické, konkrétně kvalita finálního konsonantu slova a/nebo jeho tvarotvorného základu, popř. hlásková skladba koncové části slova

(deklinační příslušnost ve prospěch typu *píseň* mění většina substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na nazály *-n*, *-ň*, na *-ř*, tupé sykavky a polosykvavku *č*, např. stč. *básn*, *pochodně*, *laní*; *tvář*; *strž* – nč. *báseň*, *pochodeň*, *laň*; *tvář*; *strž*);

naopak deklinačně stabilní jsou všechny ženské *i*-kmeny zakončené na *-(o/e)st* a většina *i*-kmenů končících na retnice, ostré sykavky a polosykvavku *c*, např. stč./nč. *bolest*, *milost*; *otep*; *ves*; *pomoc*);

oikonyma zakončená na retnice (např. stč./nč. *Boleslav*, *Chrudim*, *Vlašim*) se v nové češtině skloňují podle typů *píseň* i *kost*);

7.6.3 faktory formální:

– nejednoznačná základní forma jmen (většina jmen s formami a tvary podle měkkých deklinací, mezi nimiž většinou nechybějí tvary ženské *ja*-kmenové či mužské *jo*-kmenové deklinace, redukuje počet svých variantních podob během vývoje na jednu, v současné spisovné češtině vesměs skloňovanou podle typu *píseň*, např. stč. *kadeře/kadeř* f. i m., *lázn/lázně/lázna*, *Viedně/Viedeň* – nč. *kadeř* jen f., *lázeň*, *Videň*);

– délka substantiv (k přechodu k typu *píseň* inklinují nesložená jména delší než dvouslabičná, např. stč. *postele/postel*, *kuroptva/koroptva/kuroptev* – nč. *postel*, *koroptev*);

7.6.4 faktory formálně-foneticko-systémové, tj. snaha o vyrovnání tvarotvorného základu (k typu *píseň* přecházejí všechny *i*-kmeny zakončené po depalatalizaci finál na *-n* a některé končící na *-d*, *-t*);

7.6.5 faktory slovotvorné (náchylná ke změně deklinační, popř. i rodové příslušnosti ve prospěch feminin a typu *píseň* jsou jména s neproduktivními sufixy, popř. s neprůhlednou slovotvornou strukturou, např. stč. *lúpež* m., *kupěl*, *pleš* m. i f., *Přelúcie* n., *Přelúč* f. – nč. *loupež*, *koupel*, *pleš*, *Přelouč* jen f.);

7.6.6 pozice jména na ose centrum – periferie slovní zásoby (deklinační příslušnost mění zejména substantiva patřící k periférii slovní zásoby, např. stč. *niestějě/niestěj*, *plútva*, *strž*, *-i* – nč. *nístěj*, *ploutev*, *strž*, *-e*, popř. *-tve*);

7.6.7 typ jména – konkrétum vs. abstraktum (z původních *i*-kmenových feminin zakončených na jiný konsonant než *-n* k typu *píseň* přecházejí především jména konkrétní, např. stč. *ječ, nat, lúč*, gen. sg. *-i* – nč. *jař, nat', louč*, gen. sg. *-e/-ě*);³⁰¹

7.6.8 typ jména – substantivum pojmenovávající osobové vs. neosobové entity (substantiva označují osoby, u nichž je důležité určení pohlaví, k typu *píseň* nepřecházejí, např. stč. *i* nč. *paní*). Jinak se chovají jména téže deklinace označující neživé entity: stč. *laní, lodí* – nč. *laň, -ně, lod', -dě, -di*);

7.6.9 působení analogie (pod vlivem *ɔv*-kmenových feminin k typu *píseň* přecházejí některé *a*-kmeny zakončené na *-tva* (stč. *kuroptva/koroptva/kuroptev, plástva, plútva* – nč. *koroptev, plástev, ploutev*) a původní *i*-kmenové femininum *větev*).

7.7 Nový deklinační typ *píseň* gramatiky a jazykové příručky vzniklé v 16. a 17. století většinou ponechávají bez povšimnutí, důvodem však není malý význam tohoto typu nebo nízká frekvence užívání jmen k němu patřících, ale klasifikační kritéria, jež autoři příruček při třídění jmen volí. Jako jediný deklinační typ *píseň* uvádí Vavřinec Benedikt z Nudožer ve své příručce *Grammaticae Bohemicae ... libri duo* z r. 1603. Nudožerský jména dělí na stejnoslabičná a nestejnoslabičná (parisyllabická a imparisyllabická) a dále podle rodu a zakončení gen. sg., u mužských substantiv následně ještě podle životnosti, u ženských podle zakončení nom. sg. a měkkosti vs. tvrdosti – vyčleňuje tudíž nikoliv jeden vzor odpovídající typu *píseň*, ale vzory dva – měkký (*lázeň*) a tvrdý (*obec*).

---

³⁰¹ U jiných skupin jmen se dominantněji uplatnili jiní činitelé.

Prameny

- Archiv 19. století: Kučera, Karel – Řehořková, Anna – Stluka, Martin: *Archiv 19. století. Interní pracovní diachronní korpus obsahující i dosud nezkorigované texty z 19. století. Verze z 6. 2. 2014* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2014. Cit. verze dat ze 7. 3. 2020. Dostupný z: <http://www.korpus.cz>.
- BenešGram: Benešovský, Matouš, zvaný Philonomus: *Grammatica Bohemica, studiosis eius linguae utilissima / Gramatika česká, milovníkům téhož jazyku velmi užitečná*. Praha: J. Dačický, 1577.
- BenešGramEd: Benešovský, Matouš, zvaný Philonomus: *Grammatica Bohemica, studiosis eius linguae utilissima / Gramatika česká, milovníkům téhož jazyku velmi užitečná*. In: Matouš Benešovský zvaný Philonomus. *Grammatica Bohemica / Gramatika česká. Knížka slov českých vyložených*. Ed. Koupil, Ondřej. Praha: Koniasch Latin Press, 2003.
- BlahGram: Blahoslav, Jan: *Grammatica česká, od kněze Beneše Optáta a od kněze Václava Filomatesa předešlých let vydaná, a nyní od J. B. P. povysvětlená, nemálo i napravená a porozšířená*. In: *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Eds. Čejka, Mirek – Šlosar, Dušan – Nechutová, Jana. Brno: Masarykova univerzita, 1991.
- DasSlov: *Vokabulář latinský, český i německý [ex Petro Dasypodio, Sebaldo Heyden & Ioanne Piniciano] nyní znovu učiněný a s pilností korigovaný*. Praha: Jan Kantor Had, 1550.
- DIAKON: Kučera, Karel – Řehořková, Anna – Stluka, Martin: *DIAKON. Interní pracovní diachronní korpus obsahující i dosud nezkorigované texty* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2020. Cit. verze dat ze 7. 3. 2020. Dostupný z: <http://www.korpus.cz>.
- DIAKORP V6: Kučera, Karel – Řehořková, Anna – Stluka, Martin: *DIAKORP: Diachronní korpus. Verze 6 z 18. 12. 2015* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2015. Cit. verze dat ze 7. 3. 2020. Dostupný z: <http://www.korpus.cz>.
- DobrSlov: Dobrovský, Josef: *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha: Herrliche Buchhandlung, 1821.
- DrachGram: Drachovský, Jan: *Grammatica Boëmica in V libros divisa...* Olomouc: V. J. Ettel, 1660.

- DrachGramEd: Drachovský, Jan: *Grammatica Boëmica in V libros divisa...* In: Koupil, Ondřej: *Jezuité Drachovius a Steyer. Gramatiky češtiny*. Praha: Koniasch Latin Press, 2003, s. 149–298.
- Ediční modul viz *Vokabulář webový* (VW).
- ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i, 2006–. Cit. verze dat z 6. 3. 2020. Dostupný z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- ExcGb: Lexikální materiál z pozůstalosti Jana Gebauera, uložený v Ústavu pro jazyk český ČSAV, v. v. i, v oddělení vývoje jazyka.
- ExcStčS: Lexikální materiál oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV, v. v. i., uložen tamtéž.
- GbSlov: Gebauer, Jan: *Slovník staročeský 1–2*.² Praha: Academia, 1970. Dostupný též online z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- Gorazd: *digitální portál staroslověnštiny* [online]. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., 2016–. Cit. verze dat z 10. 1. 2020. Dostupný z: <http://gorazd.dbase.cz/web/gulliver/>.
- Hosák, Ladislav – Šrámek, Rudolf (1970–1980): *Místní jména na Moravě a ve Slezsku 1–2*. Praha: Academia.
- KH-dopisy: Adam, Robert – Martínek, František – Píša, Petr – Rychnovská, Lucie, a kol.: *Korpus korespondence Karla Havlíčka. Verze 1 z 8. 2. 2017* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2017. Cit. verze dat z 20. 2. 2020. Dostupný z: <http://www.korpus.cz>.
- IJP: *Internetová jazyková příručka* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008–. Cit. verze dat z 28. 2. 2020. Dostupná z: <http://prirucka.ujc.cas.cz>.
- JgSlov: Jungmann, Josef: *Slovník česko-německý 1–5*. Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna, 1835–1839.
- KlatKnížka: Klatovský, Ondřej z Dalmanhorstu: *Knížka v českém a německém jazyku složená, kterak by Čech německy a Němec česky čísti, psáti i mluvíti učiti se měl*.³ Olomouc: J. Günther, 1564.
- KonsBrus: Konstanc, Jiří: *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého neb Spis o poopravení a naostření řeči české, vydaný k libosti milovníkův čistoty a dokonalosti češtiny i k užítku a nevyhnutelné potřebě impressorův a písařův českých*. Praha: Akademická impresí, 1667.
- KonText viz *Vokabulář webový* (VW).

- KNLA: Kartotéka novočeského lexikálního archivu, oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupná z: <https://bara.ujc.cas.cz/psjc>.
- LDHBČ: Nejedlý, Petr, et al. (2012): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny. Verze 1.0.0.0* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. verze dat ze 7. 3. 2020. Dostupná z: <https://madla.ujc.cas.cz>.
- LDHBČ²: Nejedlý, Petr, et al. (2020): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny. Interní verze databáze přístupná pracovníkům podílejícím se na projektu LDHBČ. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. verze dat z 8. 3. 2020.*
- MSS: Bělič, Jaromír – Kamiš, Adolf – Kučera, Karel (1978): *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. Dostupný též online z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- NámGram: Optát, Beneš – Gzel, Petr – Philomates, Václav: *Grammatyka česká v dvojí stránce: ortographia předkem, kteráž učí českú řeč právě a vlastně psáti i čísti (ta se i lejkom hodí); etymologia potom, kteráž učí českú řeč právě a vlastně mluvíti i z latíny vykládáti (ta samým latiníkom přísluší)*.¹ Náměšť nad Oslavou: K. Aorg, 1533.
- NámGramEd: Optát, Beneš – Gzel, Petr – Philomates, Václav: *Gramatika česká (1533)*. Ed. Koupil, Ondřej. Praha: Akropolis, 2019.
- NudGram: z Nudožer, Vavřinec Benedikt: *Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo*. Praha: J. O. J. Dačický, 1603.
- Pamětní kniha města Uherského Brodu od Martina Josefa Ležáka*. Eds. Komárek, Karel – Strnadová, Karla – Zemek, Petr. Boskovice: Albert v Muzeu Jana Amose Komenského v Uherském Brodě, 2012.
- PČP: *Pravidla českého pravopisu. Školní vydání*. Zpracoval kolektiv pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR. Praha: Fortuna, 1999.
- PČP^A: *Pravidla českého pravopisu. Akademické vydání*. Zpracoval kolektiv pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR. Praha: Academia, 1994.
- Profous, Antonín – Svoboda, Jan (1947–1957): *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny 1–4*. Praha: Česká akademie věd a umění, Státní nakladatelství učebnic a Nakladatelství ČSAV.
- PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého 1–8*. Praha: Státní nakladatelství a Státní pedagogické nakladatelství, 1935–1957. Dostupný též online z: <https://psjc.ujc.cas.cz>.

- PrimPrin: *Prima principia linguae Bohemicae*. Praha: Imprese University Karlo-Ferdinandovy, s. a.
- RosaČech: Rosa, Václav Jan: *Grammatica linguae Bohemicae quator partibus, orthographia, ethymologia, syntaxi et prosodia constans...* (Čechořečnost.) Praha: Jan Arnold z Dobroslavína, 1672.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského / Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha: Academia a Euroslavica, 1966–1997.
- SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*.² Praha: Academia, 1994.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* 1–4. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960–1971. Dostupný též online z: <https://ssjc.ujc.cas.cz>.
- Staročeská textová banka viz Vokabulář webový (VW).*
- StčS: *Staročeský slovník*, sešity 1–26. Praha: Academia, 1968–2008. Dostupný též online z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- Středněčeská textová banka viz Vokabulář webový (VW).*
- ŠtajZpůs: Štajer, Matěj Václav: *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti...* Praha: jezuitská tiskárna, 1668.
- ŠtajZpůsEdK: Štajer, Matěj Václav: *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti...* In: Koupil, Ondřej: *Jezuité Drachovius a Steyer. Gramatiky češtiny*. Praha: Koniasch Latin Press, 2003, s. 299–379.
- ŠtajZpůsEdH: Štajer, Matěj Václav: *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti...* (Žáček.) Ed. Havelka, Tomáš. Elektronická edice na základě exempláře Knihovny Národního muzea, sign. 26 F 23 z r. 1781 s přihlédnutím k 1. vydání z r. 1668. Dostupná z: <http://old.flu.cas.cz/Com/stcl/zacek1.htm>.
- VelNomQ: Adam z Veleslavína, Daniel: *Nomenclator quadrilinguis boemico-latino-graeco-germanicus*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1598.
- VelNomQEd: Adam z Veleslavína, Daniel: *Nomenclator quadrilinguis boemico-latino-graeco-germanicus*. Eds. Černá, Alena M. – Berger, Tilman – Lehečka, Boris – Hadravová, Alena – Pořízková, Kateřina. Praha: Academia, 2015.
- VelNomT: Adam z Veleslavína, Daniel: *Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus linguis*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1586.
- VelNomTEd: Adam z Veleslavína, Daniel: *Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus linguis* [online]. Eds. Černá, Alena M. – Berger, Tilman – Koupil, Ondřej – Nejedlý, Petr – Šimek, Štěpán – Vajdllová, Miloslava – Valenta, Petr

- Zdeňková, Jana. Elektronická edice. Praha: Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2018. Dostupná z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/nezapojene.aspx?idz=VelNomT>.
- VelSilva: Adam z Veleslavína, Daniel: *Silva quadrilinguis vocabulorum et phrasium bohemicæ, latinæ, graecæ et germanicæ linguæ*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1598.
- VusSlov: Vusín, Kašpar Zachariáš: *Dictionarium von dreyen Sprachen: Teutsch, Lateinisch and Böhmisch ... 2. Dictionarium bohemo-latino-germanicum²*. Praha: Jáchym Jan Kamenický – Arcibiskupská tiskárna, 1. polovina 18. století.
- Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i, 2006–. Dostupný z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>. Obsahuje mj. korpus staročeských a středněčeských textů KonText (https://korpus.vokabular.ujc.cas.cz/first_form?corpname=STB-1.1.11.1), ediční modul (<https://vokabular.ujc.cas.cz/modules/edicni/>) a Staročeskou a Středněčeskou textovou banku (<https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>; <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB>).

Literatura

- Bělič, Jaromír (1972): *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- A. Fidlerová, Alena – Dittmann, Robert – Martínek, František – Voleková, Kateřina (2013): *Dějiny češtiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy (skripta).
- ČJA: *Český jazykový atlas 1–5*. Praha: Academia, 1993–2011.
- Daneš, František (1967): Jména hromadná a jména jednotlivin. In: Daneš, František – Dokulil, Miloš – Kuchař, Jaroslav (reds.), *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia, s. 477–493.
- Ďurovič, Ľubomír (1970): *Paradigmatika spisovnej ruštiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského 1–*. Reds. Erhart, Adolf – Havlová, Eva – Janyšková, Ilona. Praha: Academia, Brno: Tribun EU, 1989–.
- Filipec, Josef – Čermák, František (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Frühneuhochdeutsches Wörterbuch 1–*. Reds. Anderson, Robert R. – Goebel, Ulrich – Lobenstein-Reichmann, Anja – Reichmann, Oskar, u. a. Berlin: de Gruyter, 1989–.
- Fuková, Irena (2018): Deverbativa se sufixy *-tva* a *-tba* ve vývojovém pohledu. *Nová čeština doma a ve světě 2*, s. 7–13.
- Fuková, Irena – Nejedlý, Petr – Šimek, Štěpán (2019): K připravovanému Slovníku raněnovověké češtiny. *Naše řeč* 102, s. 76–87.
- Gebauer, Jan (1894): *Historická mluvnice jazyka českého 1. Hláskosloví*. Praha – Vídeň: F. Tempský.
- Gebauer, Jan (1960): *Historická mluvnice jazyka českého 3. Tvarosloví 1. Skloňování*.² Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Havránek, Bohuslav (1936): Vývoj spisovného jazyka českého. In: Havránek, Bohuslav – Hujer, Oldřich – Vážný, Václav (reds.): *Československá vlastivěda. Spisovný jazyk český a slovenský. Řada II*. Praha: Sfinx.
- Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois (1982): *Česká mluvnice*.⁴ Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Ivanov, Valerij Vasiljevič (1990): *Istoričeskaja grammatika ruskogo jazyka*. Moskva: Prosvěšćenie.
- Jínová, Pavlína – Lehečka, Boris – Oliva jr., Karel (2014): Describing Old Czech Declension Patterns for Automatic Text Analysis. *Mundo Eslavo* 13, s. 7–17.

- Komárek, Miroslav (1976): *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Komárek, Miroslav (2012): *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- Koupil, Ondřej (2007): *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum.
- Koupil, Ondřej (2014): Úvodní popis a charakteristika mluvnice V. J. Rosy *Grammatica linguae Bohemicae quator partibus...* In: Rosa, Václav Jan: *Grammatica linguae Bohemicae quator partibus, orthographia, ethymologia, syntaxi et prosodia constans Grammatica linguae Bohemicae quator partibus... (Čechořečnost)*. Praha: 1672. Fotokopie tisku z knihovny Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., sig. T III 3178a. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-info/RosaGram1672>.
- Kosek, Pavel (2014): *Historická mluvnice češtiny*. Brno: Masarykova univerzita.
- Kučera, Karel (1998): Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století. *Slovo a slovesnost* 59, s. 178–206.
- Kyas, Vladimír (1997): *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad.
- Lamprecht, Arnošt – Šlosar, Dušan – Bauer, Jaroslav (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Lutterer, Ivan – Šrámek, Rudolf (2004): *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*.² Havlíčkův Brod: Tobiáš.
- Machek, Václav (2010): *Etymologický slovník jazyka českého*.⁵ Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- MČ 2: *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia, 1986, zvl. s. 329–332.
- Michálek, Emanuel (1989): *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*. Praha: Academia.
- Nejedlý, Petr (2010a): Slovní zásoba humanistické a barokní češtiny: mezi kontinuitou a diskontinuitou. In: Janečková, Marie – Alexová, Jaroslava – Pospíšilová, Věra, a kol.: *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 105–117.
- Nejedlý, Petr (2010b): Diskontinuita jazykového vývoje a lexikální systém. In: Čmejrková, Světlá – Hoffmannová, Jana – Havlová, Eva (eds.): *Užívání a prožívání jazyka*. Praha: Karolinum, s. 183–187.
- Nejedlý, Petr (2014): Korelace slovo tvorného a lexikálního systému z hlediska diachronního (na příkladu sufixu *-izna*). In: Gębka-Wolak, Małgorzata – Kamper-Warejko, Joanna – Moroz, Andrzej (eds.): *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych*

- i diachronicznych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 241–252.
- Nejedlý, Petr, a kol. (2019): *Slovotvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*. Praha: Academia.
- Němec, Igor (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia.
- Němec, Igor (1975): Principy studia slovní zásoby a jejího vývoje. *Slovo a slovesnost* 36, s. 92–103.
- Němec, Igor (1976): Vztah centrum–periferie v lexikálním vývoji. *Naše řeč* 59, s. 118–124.
- Němec, Igor (1980): *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- Němec, Igor (2009): *Práce z historické jazykovědy*. Eds. Dittmann, Robert – Sobalíková, Hana – Vajdlová, Miloslava. Praha: Academia.
- NESČ: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- Oberpfalcer, František (1933): *Rod jmen v češtině*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Obrovská, Jana (2002): Přejít od vzoru „kost“ ke vzoru „píseň“ v materiálu Českého národního korpusu. *Naše řeč* 85, s. 79–89.
- Obrovská, Jana (2003): K přechodu feminin od vzoru „kost“ ke vzoru „píseň“. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A* 51, s. 147–159.
- Obrovská, Jana (2004): Variantnost v deklinaci apelativních feminin. In: Karlík, Petr (ed.): *Korpus jako zdroj dat o češtině*. Brno: Masarykova univerzita, s. 79–88.
- Obrovská, Jana (2005): Co může (a nemůže) prozradit korpus o tzv. kolísání mezi vzory KOST a PÍSEŇ u apelativních feminin. In: Blatná, Renata – Petkevič, Vladimír (eds.): *Jazyky a jazykověda. Sborník k 65. narozeninám prof. PhDr. Františka Čermáka, DrSc.* Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav Českého národního korpusu, s. 313–336.
- Osolsobě, Klára – Pala, Karel – Rychlý, Pavel (1998): Frekvence vzorů českých substantiv (na materiálu ČNK). *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A* 46, Brno, s. 77–93.
- Pešková, Kateřina (2015): *Kolísání v rodě u vybraných českých toponym zakončených na měkkou či obojetnou souhlásku*. Nепublikovaná bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.
- Pleskalová, Jana (2001): *Stará čeština pro nefilology*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.

- Rejzek, Jiří (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Skalička, Vladimír (2004): Vývoj české deklinace: studie typologická. In: Skalička, Vladimír: *Souborné dílo Vladimíra Skaličky 1 (1931–1950)*. Eds. Čermák, Petr – Čermák, Jan – Čermák, František. Praha: Karolinum, s. 209–247.
- StčS 1968: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia, 1968.
- Šaur, Vladimír (1993): *Od indoevropštiny ke slezským nářečím*. Opava: Filozoficko-přírodovědecká fakulta SU v Opavě.
- Šimandl, Josef (2000): Morfologická problematika v jazykové poradně (část 1–4). *Naše řeč* 83, s. 57–76, 113–131, 169–192, 225–242.
- Šimek, Štěpán (2016): Slovtvorný vývoj substantiv s příponou *-ež* ve staré a střední češtině. *Bohemica Olomucensia* 8, s. 8–17.
- Šimek, Štěpán (2017): Staročeské *přiekora, přiekořizn, přiekořizna* – rekonstrukce formální a významové stránky. In: Uličný, Oldřich (ed.): *Struktura v jazyce, jazyk v komunikaci*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 89–97.
- Šlosar, Dušan (1986): Tvarosloví. In: Lamprecht, Arnošt – Šlosar, Dušan – Bauer, Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 129–246.
- Šlosar, Dušan – Večerka, Radoslav – Dvořák, Jan – Malčík, Petr (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host.
- Šmejkalová, Martina (2010): *Čeština a škola – úryvky skrytých dějin*. Praha: Karolinum.
- Šmejkalová, Martina (2012): Reflexe nehistorického deklinačního typu *píseň* v dobových gramatikách a učebnicích českého jazyka. In: Čmejrková, Světlá – Hoffmannová, Jana – Klímová, Jana (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, s. 191–196.
- Šmilauer, Vladimír (1972): *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TLP: *Travaux linguistique de Prague 2. Les problèmes du Centre et de la périphérie du système de la langue*. Prague – Paris: Editions de l'Académie tchécoslovaque des Sciences – C. Klincksieck, 1966.
- Trávníček, František (1935): *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- Vajdlová, Miloslava (2012a): O formování nekmenového deklinačního typu *píseň* (se zaměřením na období staro- a středněčeské). In: Čmejrková, Světlá – Hoffmannová, Jana – Klímová, Jana (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, s. 185–189.

- Vajdlová, Miloslava (2012b): Vývoj deklinačního typu *píseň* v době střední. Tiskem nepublikovaná přednáška přednesená v rámci Jazykovědného sdružení ČR Praha během *Lexikografického odpoledne. Vybrané lexikální jevy v češtině doby střední*. Praha, 13. 12. 2012.
- Vajdlová, Miloslava (2013a): *Ja*-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. sg. *-ě/-0* ve vztahu k deklinačnímu typu *píseň* (pohled vývojový). *Lingvistika Praha 2013* [online]. Dostupné z: <http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik>.
- Vajdlová, Miloslava (2013b): Staročeská dvouslabičná *ja*-kmenová feminina označující měřitelnou veličinu a jejich vývoj ve střední a nové češtině. In: Palečsková, Dana – Kumorová, Zdenka – Gregorík, Peter (eds.): *Rara avis X. Zborník z X. medzinárodnej filologickej konferencie Na kus reči, Trnava 2.–3. máj 2013*. Trnava: Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, s. 198–206.
- Vajdlová, Miloslava (2016): Vývoj rodové příslušnosti deverbativ na *-ež*. *Bohemica Olomucensia* 8, 2016, s. 18–33.
- Vážný, Václav (1964): *Historická mluvnice česká 2. Tvarosloví 1. Skloňování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Večerka, Radoslav (2006): *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Vepřek, Miroslav (2015): *Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny*. Olomouc: Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.
- Vintr, Josef (1997): České gramatické myšlení v XVII. století. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 43, s. 219–225.
- Vintr, Josef (2010): Prima principia linguae Bohemicae – stručná mluvníčka češtiny ze 17. století. *Naše řeč* 93, s. 248–254.
- Weingart, Miloš (1937): *Rukověť jazyka staroslověnského 1*. Praha: Didaktický kruh Klubu moderních filologů.

Příloha

Příloha: Kolísání mezi vzory *píseň* a *kost* – stav v současné spisovné češtině podle IJP